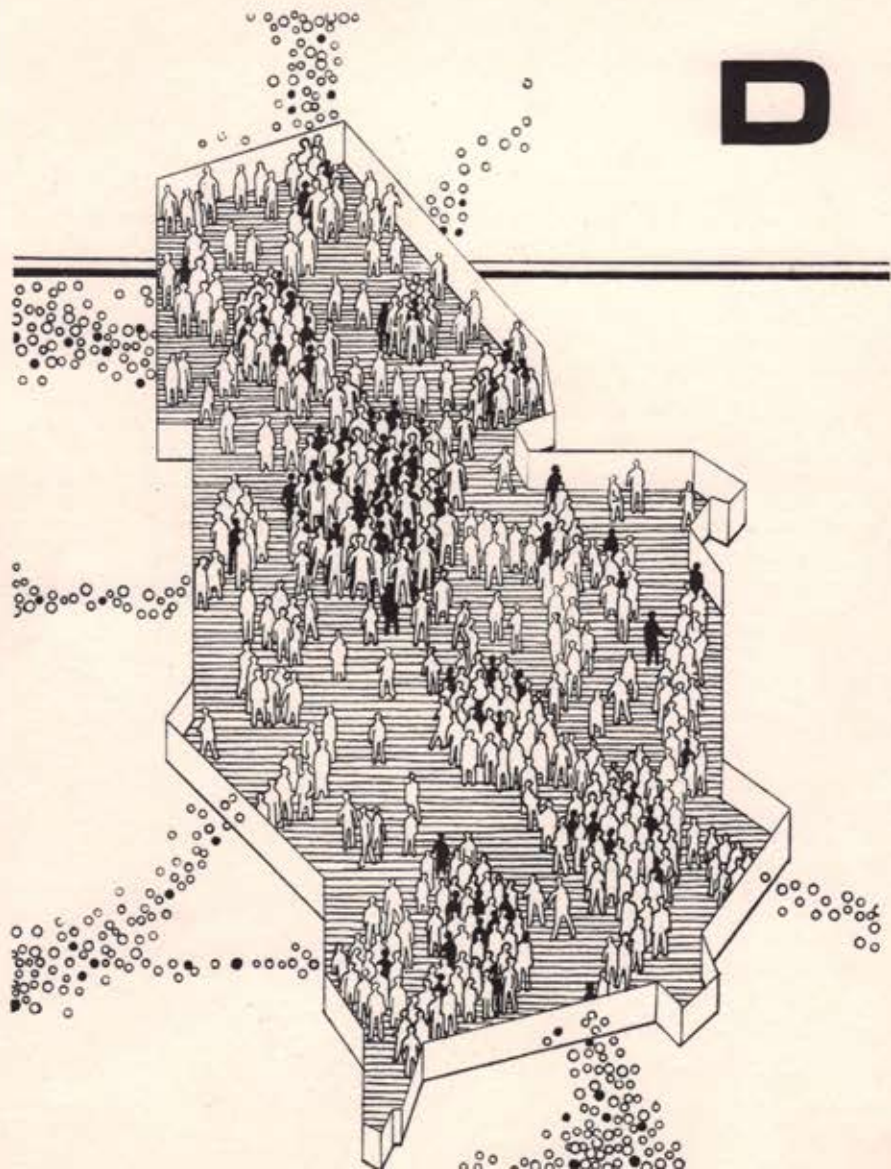
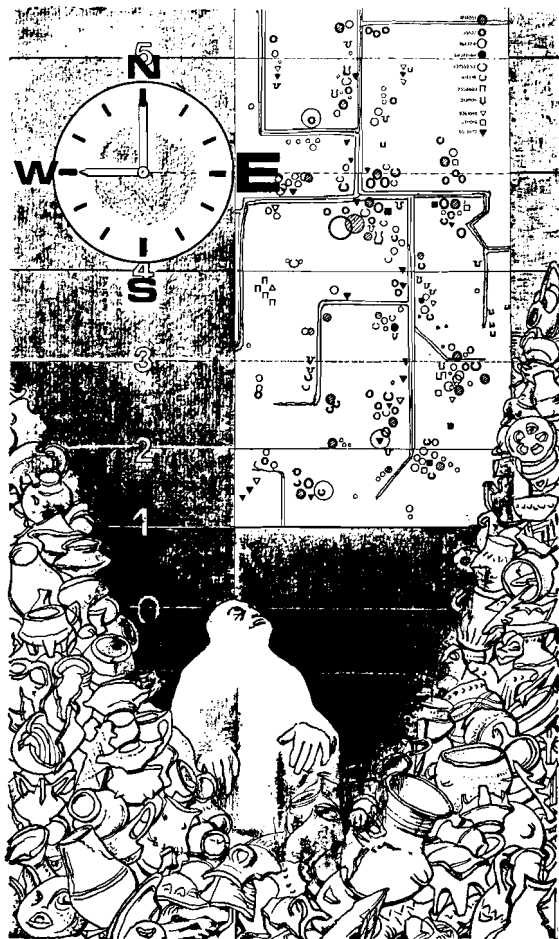

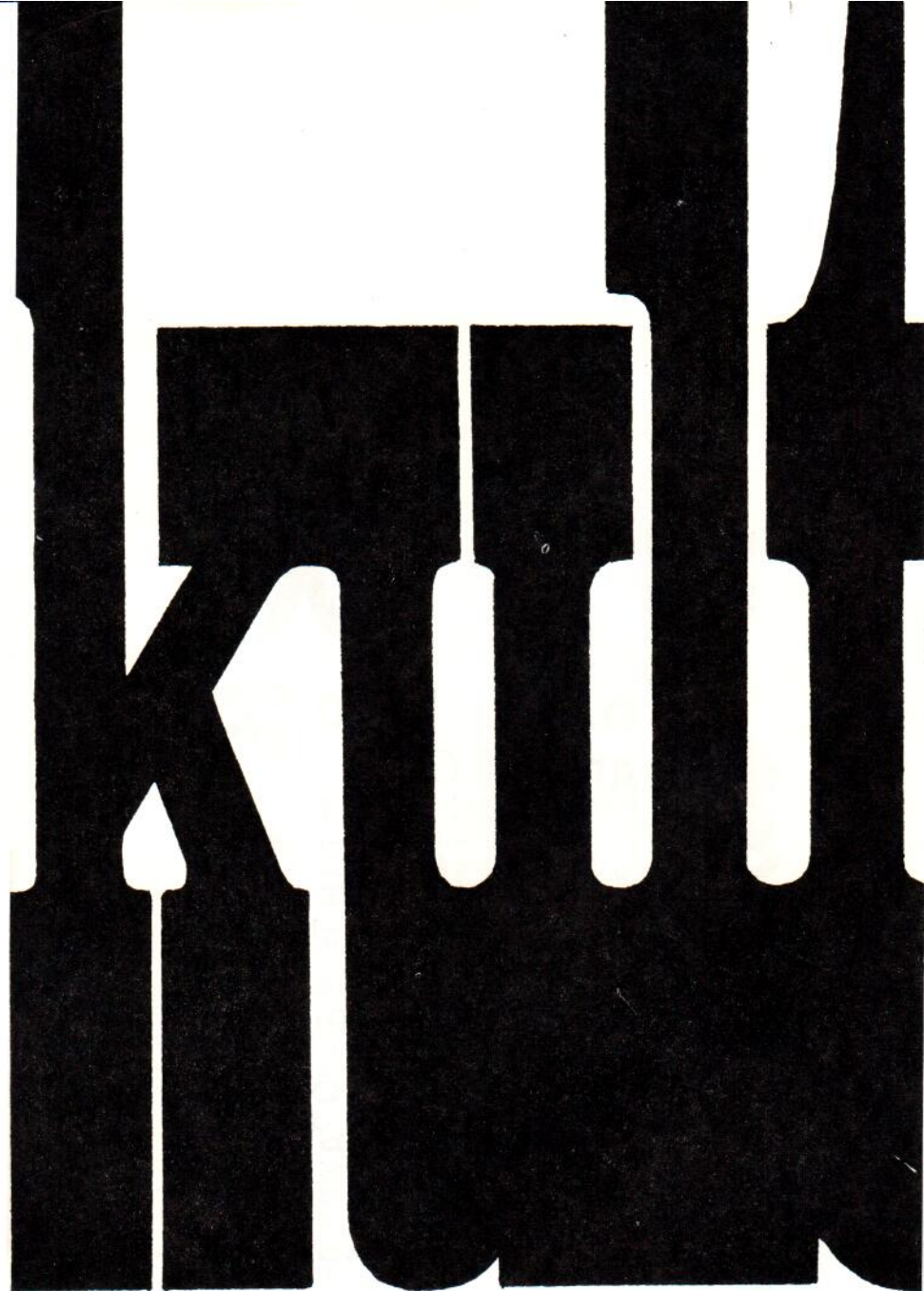
THE

D

FAKTA U VREMENU I PROSTORU

Teorija

**ČASOPIS ZA TEORIJU I
SOCIOLOGIJU KULTURE
I KULTURNU POLITIKU**

KULTURA

Izdavački savet: Dunja Blažević (predsednik), Ratko Božović, Ljuba Gligorijević, Slobodan Glumac, Radoslav Đokić, Jovan Janićijević, Borislav Jović, Stevan Majstorović, Veroljub Pavlović, Aleksandar Spasić, Vera Naumov-Tomić.

Redakcija: Ranko Bugarski, Radoslav Đokić (odgovorni urednik), Miliwoje Ivanišević, Ranko Munitić, Miloš Nemanjić, Mirjana Nikolić, Grozdana Olujić, Ružica Rosandić, Jasenka Tomašević.

Oprema: Bole Miloradović. **Lektor:** Ilija Moljković.

Meter: Dragoslav Verzin.

Crteži: Željko Skalamera, uz probleme grafičkih-kartografskih komunikacija, sistematizacije, klasifikacije i distribucije kulturnih informacija.

Od ovog broja časopis neće potpisivati urednik Sveta Lukić. Za sedam godina, koliko je saradivao u Redakciji, Sveta Lukić je svojim radom veoma mnogo doprineo da se „Kultura” afirmiše kao časopis za teoriju i sociologiju kulture, jer je uvek imao pouzdane kriterijume za značajne teme i vredne tekstove. Zajedno sa Milošem Nemanjićem, odgovornim urednikom u to vreme, uredio je poseban tematski dvobroj 30/31 posvećen književnom zanimanju. Redakcija mu se ovom prilikom srdačno zahvaljuje na dosadašnjoj saradnji.

Izdaje: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, Nemanjina 24. Redakcija časopisa „Kultura”, Beograd, Nemanjina 24, telefon 659-855.

Časopis izlazi četiri puta godišnje. Cena jednog primerka u prodaji 25 din, dvobroja 50 din. Godišnja pretplata 60 din; za radne organizacije 100 din; za inostranstvo 200 din. Pretplata se šalje na adresu: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, Nemanjina 24/II. Žiro-račun 60806-603-8836 s naznakom „Za časopis „Kultura””.

Rukopise slati u dva primerka s rezimeom.

KULTURA — Review for the Theory and Sociology of Culture and for Cultural Policy (Editor in Chief Radoslav Đokić), Beograd, Nemanjina 24, tel. 656-869. Published quarterly by Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, Nemanjina 24/II. Single copy U.S. \$ 4. — Annual subscription U.S. \$ 12 should be sent to Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, Nemanjina 24. Account c/o Beogradska banka 60811-620-16-1-320001-02090. Please send all contribution in 2 copies with a summary.

YU ISSN 0023-5164

Stampa: Grafičko preduzeće „Kultura”, OOUR štamparija „Slobodan Jović”, Beograd.

SADRŽAJ

Živojin Kara-Pešić
IZMEĐU POTREBA I TEŽNJI

9

Erik Lampard
ISTORIJSKI ASPEKTI URBANIZACIJE

18

Hans Blumenfeld
MODERNA METROPOLA

57

Sreten Vujović
PROBLEM SOCIJALISTIČKOG GRADA

72

L. B. Kogan
URBANIZACIJA I NEKA PITANJA GRADSKE
KULTURE

105

Matko Meštrović
ŠTA JE TO STAMBENO NASELJE

118

Miodrag Ferenčak
EKSTENZIVNA I INTENZIVNA URBANIZACIJA

128

Mari-Zenevjev Rejmon
IDEOLOGIJE STANOVANJA I SUPROTNOST
GRAD-SELO

147

Ivan Rogić
GRAD I TEHNIKA

171

Ivan Ratković
GRADOVI BEZ IMENA

183

Slobodan Lazić
POTREBE I STAVOVI KORISNIKA GRADSKIH
CENTARA

190

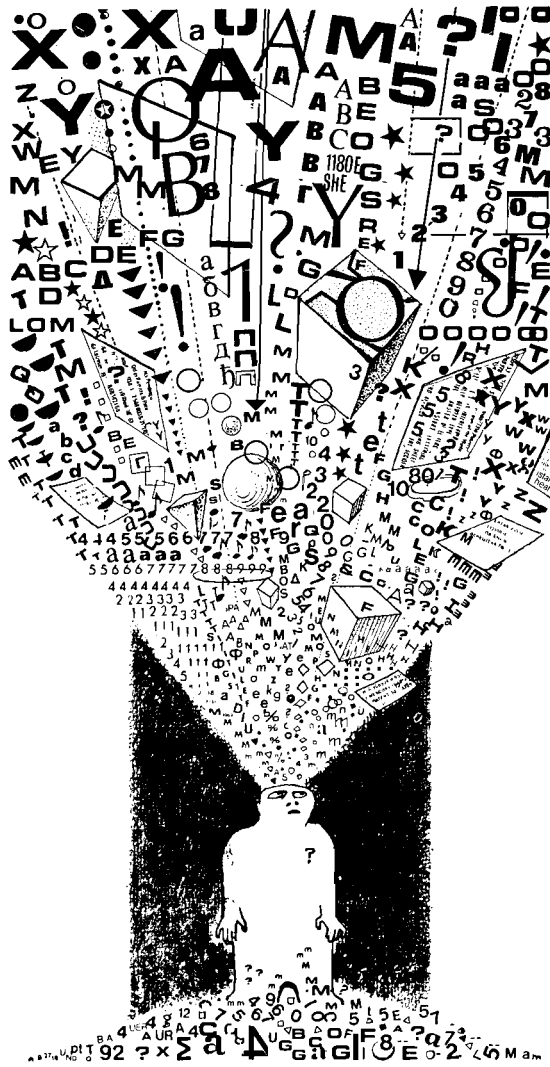
Arnold Tojnbi
U SUSRET SVETSKOM GRADU

205

DELOSKA DEKLARACIJA

234

INFORMACIJE

Posle tematskih brojeva: religija i savremeno društvo, međunarodni kulturni odnosi, knjiga i čitanje, televizija danas, muzička kultura, jezik i društvo, finansiranje kulture, strip — deveta umetnost, književno zanimanje, mnogoznačnost vremena, prepuštamo pažnju i oceni naših čitalaca nov tematski broj — urbanizacija kao kulturni preobražaj, uvereni da s mnogo razloga proširujemo kulturološki tematski krug.

S obzirom na teškoće koje su pratile pripremu ovog broja, osećamo obavezu da ukratko ukazemo na neke od njih jer su one uticale na izvesne nedoslednosti u realizaciji prvobitne ideje.

Pripreme za izdavanje ovog broja su trajale neuobičajeno dugo. Od ideje pa do realizacije prošlo je nekoliko godina, a u međuvremenu je došlo i do promena u redakcijskom sastavu. Arh. Slobodan Mašić, začetnik i delimični realizator ove ideje napustio je redakciju usled preauzestosti pre nego što je zamišljeni broj do kraja pripremljen. Ideju je, kao gost redakcije, prihvatio drugi arhitekta — Živojin Kara-Pešić. Pripvatajući prvobitnu ideju, on je nasledio i izvestan broj tekstova, što mu je nametalo i obavezu da izvrši selekciju tekstova, da prihvaćenu ideju dogradi i u skladu sa tim da sa novim tekstovima zaokruži celinu.

U čemu se sastoji prvobitna ideja? Polazeći od urbanizacije kao od jednog od najznačajnijih društvenih procesa savremenog sveta, hteli smo da, kroz tekstove nekih značajnih autora, prikazemo kakve sve posledice taj proces izaziva na socijalno-kulturnom planu. Pri tome smo imali u vidu da treba izbeći dve krajnosti: specijalističku uskost u odnosu na ključni pojam i preveliku neodređenost u odnosu na sve druge pojmove sa kojima ga dovodimo u vezu. Tako je prvobitno osnovna tema formulisana kao posledice nagle urbanizacije i u tom prvom krugu našlo se nekoliko značajnih tekstova (Istorijski aspekt urbanizacije, Moderna metropola, U susret svetskom gradu, Deloska deklaracija). Kasnije smo prihvatili predlog novog urednika da tema glasi urbanizacija kao kulturni preobražaj, jer to više odgovara i prvobitnoj ideji,

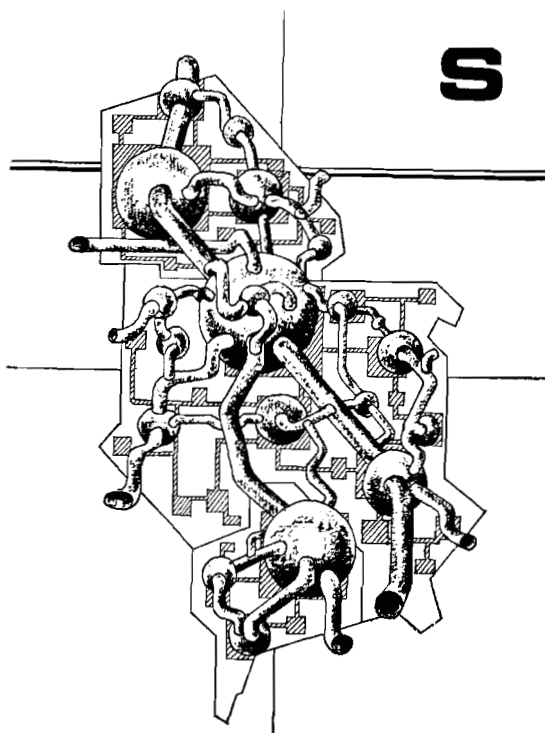
---

a to je omogućilo da se u broj uključe i neki novi značajni tekstovi (Problemi socijalističkog grada, Urbanizacija i neka pitanja gradske kulture, Ideologija stanovanja i suprotnost grad-selo). Treba reći da je na saradnju pozvan, i u početku i kasnije, izvestan broj domaćih autora koji nisu bili u mogućnosti da se odazovu pozivu. Dopuštajući, prema tome, da je tematski krug mogao da bude još potpuniji, redakcija je ocenila da i ovo može da ponudi svojim čitaocima u uverenju da je ipak došla do izražaja sledeća ideja: urbanizacija je uvek duboko povezana sa osnovnim ideološkim opredeljenjima određenog društva, što znači sa shvatanjima o funkciji prostora i mestu čoveka u njemu.

Uz zahvalnost arh. Slobodanu Mašiću koji je započeo rad na ovom broju, redakcija odaje puno priznanje arh. Živojinu Kara-Pešiću koji je temu zaokružio do kraja, Sretenu Vujoviću, sociologu, kao i doskorašnjem odgovornom uredniku Milošu Nemanjiću.

REDAKCIJA

SISTEMI I PODSISTEMI

IZMEĐU POTREBA I TEŽNJI

Prva pobuda da se u jedan grad doseli nije, najverovatnije, vezana za neku pojedinost gradske slike do koje je čoveku stalo, nego za traženje sopstvene linije u snopu prilika koje se nude došljačkoj nadi. Prva pobuda je, dakle, mnogo češće izazvana nekom ličnom mukom i nesanicom koju treba primiriti nego sanjarenjem spokojnog gradoljubitelja o sasvim određenom prostoru ili određenoj kući u gradu.

All, čovekova nužnost ne ide bez svoje posestrime slobode. Njegova žudnja za ličnim dospevanjem hrani se u novoj sredini podjednako duhovnim i materijalnim tragovima društvenog uspeha savremenika koliko i davnih prethodnika, svih koji su ikada došli, ostali i pobedili obeshrabrujuću svakodnevicu. Dolazak u grad je neka vrsta uključenja iz pojedinačnog biološkog relativizma (kukavnog) u povesno tražanje (na prvi pogled blistavo), neka vrsta zavere sa ne sasvim dokučenim mogućim oblicima društvenosti.

Javnost i privatnost

Nažalost, grad doživljen iznutra ne odgovara utisku koji došljak o njemu stiče spolja. Odnos javnosti i privatnosti današnjeg grada suštinski je izmenjen u poređenju sa, recimo, baroknim gradom, neposrednim istorijskim prethodnikom.

Na ulici se više ništa ne proizvodi. U njoj samoj se sve manje prodaje. U nju se ne donosi nikakav povod za opštenje niti se iz nje nešto odnosi, razmenjeno, trampлено. Ni rođenje ni smrt nisu više svetkovina i svečanost ulice. Njena privlačnost i pu-stolovnost nesučučenih ukrštanja društvenih slojeva izrodila se u fizičku nesigurnost. Od okupljališta u baroknom, preindustrijskom gradu, ulica je postala nužna (i isto toliko ružna) putanja između dva (ili više) zatvorena, skrivena zbivanja. Zatvorenost tih zbivanja pretvorila je ulicu u prekid, a ne u vezu između njih. Barokni grad je bio poslednji u kome je privatnost zapljuskivala javnost i prelivala se preko nje. Jedrina privatnosti preplavljivala je red postavljen u javnosti, zaodevala ga i smekšavala. Težnja da se javnost izmrvl prenošenjem u posebne prostore i time izgubi osnovna vrлина javnosti — opštost, izgleda u sadašnjem trenutku nepovratna i svi pokušaji da se trgovačkim izobiljem stane na put osiromašenju javnih prostora su bleđi i puni predu-mišljaja materijalnog koristoljublja. Javnim prostorima grada nije potrebna živopisnost, nego njen uzrok — životnost.

Iza velikog šarenila prisutnog u baroknom gradu stajao je jasno ustanovljeni red (i početak i tok i kraj jednog dana bili su deo sočnog tkiva prihvaćenih obaveza, zajedničkih verovanja i negovanih običaja), dok u današnjem gradu iza nametnutog

reda stoji jedna velika praznina od verovanja koje se iskralo. U velikim gradovima sveta ta praznina se povremeno ispunjava verovanjem nezadovoljnika da se ne treba pomiriti sa nametnutim redom. Nažalost, povremene oluje ovakvih verovanja nisu graditeljske. One su sliv očajanja zbog skućene društvenosti.

Današnja arhitektura, predmetni svet grada, mnogo je bogatija i raznovrsnija (gledano pojedinačno) nego ona u baroku. Ipak, ona nije ispoljenje verovanja, čak ni onog pojedinačnog, autorovog, nego sledi raspoložive tehničke mogućnosti, sve veće i sve manje povezane. Grad postaje poprište neke vrste tehnološkog mnogobožakog idolopoklonstva a kult sredstava oduvek je predstavljao kulturnu praznovericu.

Posmatrano u razmerama grada, odnos javnosti i privatnosti nije samo pitanje ravnoteže dveju oprečnih težnji ljudske prirode — da se bude društveno biće i da se bude osobena ličnost. Prenesen u korišćenje prostora, odnos javnost — privatnost je mnogo presudniji. *Kad neki oblici opštenja pređu iz javnosti u privatnost, mali broj višenamenskih gradskih prostora biva zamenjen velikim brojem jednonamenskih prostora, istovetnih po sadržaju, ali namenjenih različitim društvenim grupama.* Njihova moguća oblikovana raznorodnost ne može da nadoknadi ili prikrije jalovost jednoslojne društvenosti. Težnja da *svako ima sve svoje* (polovično shvaćena demokratizacija) izuzetno opterećuje grad i veštački zaoštava objektivno prisutnu nestašicu prostora u njemu. Ostvarljiva samo za neke, ova težnja na drugom kraju rada neminovnost da drugi (brojniji od prethodnih) nemaju skoro ništa svoje, bolje rečeno da imaju sve zajedničko. Preterana privatnost ide u privatizaciju i izaziva izrođenje preterane javnosti u nasilnu kolektivizaciju.

Ličnost i društvenost

Neki smatraju da je smer razvoja grada nedvosmislen — sve veće oslobađanje ličnosti koja se, sve svesnija sebe, sve više okreće sebi. Ova pojava je besumnje prisutna, ali je teško nazvati je oslobodenjem. Ako je ličnost okrenuta sebi, ona ide prema sebično shvaćenom oslobodenju — prema slobodi od obaveza prema drugima. Ako je zaista sve svesnija sebe, ličnost neminovno postaje i društveno svesnija. Inače, ako tako nije, ako tako ne bude, gradska sredina će se u doglednoj budućnosti oštro podeliti na male lične „partaje” u kojima svak radi šta hoće i izvan kojih ne može da učini ništa. Ovakav razvoj gradske sredine bio bi u oštrom sukobu sa težnjama ljudi da se potvrde prevazilaženjem datog i stvaranjem novog.

U ovom trenutku jedino je izvesno da u uslovima prostorne stešnjenosti i teskobe sve brojnijih društvenih prisila koje izviru iz te stešnjenosti, raste otpor na putu društvenog potvrđivanja ličnosti. Taj povećani otpor ishodi u povlačenje ličnosti ili u njeno nametanje (pri čemu se volja za samoostvarenjem izvrgava u samovolju nametanja sopstvenog). Povlačenjem i zatvaranjem ličnost se zapliće u naličlje kulture, ako je kultura skup važećih i opšte prihvaćenih vrednosti. Takva ličnost pokušava da pobegne u više pravaca, prostorno i vremenski. Nisu to, naravno, nepoznati pravci i ovde će biti pomenuti samo zbog celovitosti slike.

Briga i zaborav

Jedan od ciljeva bekstva, izazvanog poremećajima na liniji javnost — privatnost, je takozvano primarno okruženje, stan.

Kad je rad napustio porodicu (stan) počelo je, razumljivo, njegovo podruštvljenje ali i otuđenje u smislu prerastanja rada od zadovoljstva u puku obavezu (radnja je, podsetimo se, nekad bila mesto gde se radi!) Sa uslozljavanjem društvene podele rada rasla je naporedo i zavisnost radne deonice pojedinaca od radnih deonica drugih pojedinaca (dok je zavisnost deonice rasla i udaljavala se od primarne grupe, sama deonica se smanjivala, od prvobitno organskog dela postupka do potpuno bezličnog radnog odlomka).

Povećanje zavisnosti znači povećanje brižnosti. Narastanje brižnosti podstiče težnju da se poprište briga odvoji od mesta spokoja, da se rad odvoji od stanovanja. Ta težnja ide danas u krajnost i vodi rascepu ovih dveju sredina, a podeljene sredine znače podeljeno biće — što manje možemo da utičemo na rad, više shvatamo stan kao utočište. Zatvaranje u stan nije znak preterane zaljubljenosti u njega, nego obeshrabbrenja društvenom sredinom. Svako od nas se potvrđuje kroz rad i ima potrebu da se ispolji i bude prihvaćen u širem, društvenom, okruženju onom koje ugrožava već svojom širinom, otvorenosću, nezavesnošću. U društvenoj sredini, za razliku od porodične, uloge nisu biološki predodređene, gube se i osvajaju. Valja naglasiti da stan kao prostorno utočište pred sredinom koja izmiče ličnim moćima ne znači obavezno i jačanje unutarporodičnih odnosa. Naprotiv, preterano povećanje radnih obaveza vodi labavljenju, pa i ukidanju porodičnih veza i obaveza. Mislim da porodične veze ne slabe zbog društvenog oslobođenja jedinke, nego zbog njenog radnog podjarmljenja.

Gradsko i vangradsko

Drugi pravac prostornog bekstva je vangradsko okružje, bekstvo od i iz sopstvene tvorevine, jer ona nastaje na takav način da se ne može smatrati ni sopstvenom ni zajedničkom — bekstvo iz grada u prirodu koja beži pred narastanjem grada. Ovo bekstvo nikako nije novo. Počelo je u sasvim neslučajnom trenutku, kad je naporedo postojanje grada i sela počelo prerastati u obračun prvog sa drugim. Raskid se ispoljio u trenutku kad je stanovnik svratio svoju pažnju sa trga na park. I ovo bekstvo, baš kao i zatvaranje u stan, ne podrazumeva zaljubljenost u prirodu, nego razočarenje društvenom okolinom. Potreba da se gradski čovek „povuče kao monah i živi kao princ“, po sebi protivrečna, postaje merom neverovanja da se grad može ukrotiti, priroditi, oblagoroditi.

Ovo bekstvo je pojedinačno, ali masovno (beži svak, ako ima čime i kamo). Takvo, ono ima prizvuk bekstva gradske kulture iz sebe same. U mnogo zanimljivijem vidu, u razmerama jedne dosta celovite i dosledne antikulturne, bekstvo se ispoljilo obrazovanjem hipi-komuna. Za razliku od *vangradске* kuće za odmor, utočište građanštine, hipi-kultura je rečito *protivgradska*. Pravo na samoobmanu kućicom u ružicama prerasta u pravo na samoodbranu i odbranu sanjarenja, ugroženog u gradskoj sredini. Neporecivi značaj hipizma je što predstavlja prvo celovitije ispoljenje nove gradske kulture i, još mnogo, mnogo značajnije — što je to kultura bez prostorne školjke iza koje se krije, kultura puža golača, koji ne gradi, nego se useljava, prilagođuje nastambu i prilagođuje joj se. Prostorna i društvena ekstrovertnost ove kulture tek će biti, uveren sam, predmetom proučavanja gradouređivača-stručnjaka.

Prošlo i sadašnje

Poslednji vid bekstva kome ćemo ovde dati mesta ima obeležje čistog kulturnog izbegništva. To je vremensko bekstvo.

Načelno gledano, čisto vremensko bekstvo je ono koje je usmereno prema budućnosti, ali mislim da nas ovde pre svega zanima fizičko bekstvo, ono koje je prostorno-vremensko, odlazak u pohode starom gradu, sopstvenom ili tuđem, dalekom. Tim starim gradovima se divimo pre svega zato što su drugačiji od današnjih. Ta žudnja za nedanašnjim (delom izazvana i pojačana baš globalizacijom današnjice i uvidom u svaki njen kut) toliko je jaka da prestaje biti važno kakva je vrednosno ta različitost. Postoji nada da se, pred pretnjom nasilnog izjednačenja nove gradske sredine, lična različitost može odbraniti i potvrditi ličnim dodirom i iskustvom sa prošlošću.

Prostorna čitljivost prošlih gradova znači celovitost, a celovitost uzimamo, svesno ili podsvesno, kao zalogu zajedništva starih majstora graditelja. Podeljenost današnjih ljudi koji ne priznaju nikakav red postavljen za njih — izvan i iznad njih — i sve su manje skloni samoodricanju, ta podeljenost zavidi vremenima sloge, vremenima kad je načelo „Obliti privatorum publicam curate!“ bilo (možda) stvarnost.

S druge strane, ti prošli gradovi su, prema utisku koji danas imamo o njima kad smo u njima, nastajali izlivanjem privatnosti u javnost, njihov spoljašnji prostor nastao je talasanjem unutrašnjeg. U tim gradovima je privatnost, oduvek jasnija i pouzdanija, bodrila javnost, oduvek neizvesniju, a to godi u današnjem vremenu, kad privatnost nastoji da bude što skrovitija, ali i javnost mnogo neizvesnija. Prisustvo privatnosti u javnosti mi, današnji posmatrači, objašnjavamo sebi kao snagu ličnosti da se ispolji, možda i nametne, ali svakako stopi sa javnošću. Otud naša naklonost — stari grad podržava iluzije o jakoj ličnosti podjednako kao i one o celovitoj i bogatoj društvenosti.

Najzad, prostorna čitljivost tih prošlih gradova svedoči o jednostavnosti načela njihovog zasnivanja. Složenost sve većeg broja ispoljenih interesa čini današnji grad izuzetno zamršenim. On, slobodno možemo reći, postaje neshvatljiv, jer se interesi brže množe nego načini njihovog objektivnog ustanovljenja, a još mnogo brže nego načini njihovog vrednovanja i usmerenja.

Današnji grad obeležen je i demokratizacijom i polarizacijom. Demokratizacija se ispoljava u sve većem broju ispoljenih interesa, a polarizacija kroz suženu dostupnost njihovom ostvarenju, jer se fizičke potrebe podmiruju mnogo brže od ljudskih težnji. Razumom prosuđivano, ispoljeno mnoštvo interesa traži trpeljivost prema razlikama. Emotivno, međutim, svako se oseća ugroženim u prisustvu težnji koje se razlikuju od vlastitih i potreba koje su istovetne sa njegovim (jer potrebe upućuju na deobu svega onoga čega nema dovoljno za sve u gradskoj sredini). Čovek (tačnije, njegov duh) ne trpi zatvorene sisteme, a ne može da opstane ni u potpuno otvorenim, jer su samo zatvoreni sistemi racionalno obuhvatljivi. To životno raspinjanje sasvim se lepo očituje na odnosu ekonomije i kulture, na buntu potisnutog duha protiv tiranije predmetnog (pariski majski nemiri pre deset leta).

Društvene razlike i prostorna raznolikost

Lepota prošlih gradova ustvari proishodi iz klasnosti. Crkvena povorka ili dvorska svita naglašavaju stepenastu strukturu — društveni red je stalno pred očima. Jasno odeljene, klase imaju jasno ispoljenje, a oštrina klasnih razlika ravna je jasnosti klasne pripadnosti. A pripadati znači imati društveno uporište, uvek važnije od fizičkog utočišta, ispoljavati jednomišljeništvo čiji trag u prostoru čini sam prostor raznovrsnijim. Postojanje prošle lepote kojoj se danas divimo vezano je, znači, i za ono što danas zovemo

društvenom nepravdom i na šta danas ne bismo pristajali dragovoljno. Dosledno protivrečni, ljudi nastoje da ukinu razlike između sebe i drugih i da pri tome očuvaju sopstvenu različitost od drugih. Iskazana materijalnim znacima, jednakost krije u sebi jednoličnost od koje onaj koji priželjkuje jednakost neprestano zazire.

Hijerarhijski poredak u prirodi dugo je podržavao verovanje o prirodosti hijerarhijskog poretka u društvu. Mirenje sa pojavom nejednakosti stvaralo je preduslove za sapostojanje i međuticaj različitih kulturnih obrazaca — društveni sloj je imao odgovarajući kulturni sloj. Raspon raslojenosti bio je oliben naponom među podkulturama. U prošlosti, raslojenost nije bila samo imovina, nego i po uverenjima.

U današnjem gradu raslojenost se sve više iskazuje stepenom pristupačnosti određenih materijalnih dobara. Vremenom, nasledni status uzmakao je pred kupljenim statusom, pred ekonomskom moći, a ekonomska i politička moć su u sve čvršćem prepletu. Grad se raslojava prema zanimanjima, ali ta zanimanja nemaju ni osobena verovanja ni trajna spoljna obeležja kakva su imale društvene klase preindustrijskog društva. Postoji sklonost da se zanimanja razvrstavaju samo prema unosnosti. Unosnost — zapovednički preduslov grada, kao ekonomske zajednice, osiromašuje sadržajnost tog istog grada.

Zatvorenost kulture

Gradska kultura je, trenutno, duboko negatorska. Ona poriče ratarsku kulturu iz koje je nastala, kulturu koja je bila životno vezana za prirodu i prožeta njom. Ona time poriče sopstvenu prošlost. Unutar grada, ona ukida mogućnost naporednog postojanja raznih uzora i obrazaca. Društvo je i danas raslojeno po ekonomskoj moći, ali bez prava ispoljenja ekonomske nemoći u gradskom prostoru. Prostorni standard grada upriličen je prema onima koji se smatraju pozvanim da ga biraju i da brinu o izglednosti grada. Time su svi oni koji žive u relativnoj oskudici prinudeni da biraju između mogućnosti da žive lažno, iznad svojih moći (i izvan svojih uverenja) ili — da ne žive uopšte. Mogućnost (i više od toga — zahtev) da se živi lažno predstavlja lažnu mogućnost. Postoje, dakle, gradski slojevi koji mogu da biraju između lažnog i ničeg. Time je grad podeljen na nad-kulture i pod-kulture, a pod-kulture postaju zabranjene kulture, doduše posredno, obavezom da slede tuđe vrednosti, da učestvuju bez verovanja. Nasilno kultivisanje ni po čemu se ne razlikuje od nasilnog ometanja kulturnog razvoja.

Zanimljivo je da kultura grada teži i vodoravnom i uspravnom zatvaranju u sebe baš u vreme kad se na brojnim životnim primerima potvrđuje da nijedan sistem ne postoji izvan svog okruženja i bez odnosa sa njim. Grad je otvoren za dolaske i odlaske, ali ne i za društveno prihvatanje došljaka. Gradska kultura ne razmenjuje vrednosti sa drugim, od nje različitim, ne opšti, ne uči od onih koje želi da „pokrsti“. Skučenost i jednostranost shvatanja kulture, (uz ranije pomenuto shvatanje demokratizacije kao mogućnosti da svi imaju sve svoje i ništa zajedničko) ogleda se i u sužavanju pojma kulture na takozvanu kulturu stanovanja, koja se ograničava na zbir higijenskih navika. Glavno merilo urednosti grada postaje fizički „čistunizam“, kako već i dolikuje kultu predmeta — odnosi ljudi zaklanjaju se poretkom stvari. Grad, čiji su gradski prostori odavno prestali da budu javni, umesto da podstiče ispoljenje privatnosti u njima, još uvek nastoji da čini obratno, da nametne spoljnu normu unutrašnjem, privatnom prostoru. Stan pripada korisniku dok balkon i fasada pripadaju gradu, ali samo na planu nadzora i zabrana, a nikako i u pogledu brige grada o tim istim licima zgrada.

Krug se zatvara

Moglo bi se svemu rečenom prebaciti da doprinosi utisku bezizglednosti razvoja kulture u gradskoj sredini. Ipak, reći će neko, kulture se danas prožimaju prostorno mnogo više nego ranije, pokretljivost ljudi je danas neuporedivo veća nego nekad, opština su se i namnožila i po dometu izdužila. Ali, prostorno prožimanje nije zaloga ozbiljnijih, manje površnih uticaja. Obaveštenost još uvek ne znači kulturu. Današnja pokretljivost, iako *masovna*, nije *društvena*. Ona je još uvek bludnja pojedinca u potrazi za pre-dumišljenim životnim radostima, možda i za srećom, za smislom sopstvenog postojanja i ulogom u tim čestim presretanjima i mimoilaženjima. Pojedinaac se kreće fizički da bi suzbio osećanje društvene nepomičnosti.

Već smo rekli da mnogi veruju da u današnje doba jača svest o sebi, o sopstvenoj osobenosti. Teško je poverovati da takva jedinka pristaje na trajne uticaje, jer se tudi uticaj uvek doživljava kao namet, kao svojevrsno duhovno porobljavanje (sami izrazi „pasti pod“ ili „pretrpeti“ uticaj rečito govore o prirodi predodžbe). Uticaji su, dakle, kratkotrajni, spoljašnji, površini, vezani više za egzotično nego za izmenu sistema vrednosti i načina života. Izmena sistema vrednosti uvek je po malo nasilje nad samim sobom. Izloženi brojnim i sve gušćim spoljnim prisilama, ljudi nisu skloni da sami sebe menjaju. Različiti tudi putevi obeshrabruju nadu u pronalaženje sopstvenog, od svih drugih različitog puta, a to vodi manji osobenosti po svaku cenu. Biti osoben postaje važnije od biti svoj. Čovek želi raznovrsnost, ali ako u njoj neposredno učestvuje, ako je „grad“. Inače se od nje brani povlačenjem, jer privatnost je per definitionem *mogućnost nadziranja opštenja*.

Tako prisustvujemo čudnom preobražaju društvenosti današnjeg grada: U niemu se stiču svi ljudi sveta, ali su njegove ulice uporno manje privlačne nego u doba kad su se njima kretali i opštini pripadnici raznih slojeva samo jednog društva. (Ulice i trgovi grada bili su poprište opštenja u doba koje još nije znalo za javnu rasvetu.)

Postaje li grad, gledan kroz sočivo kulture, jedno veliko selo? Ne zbog toga što ga došljak sa sela boji svojim, sobom donesenim vrednostima, nego zbog toga što u gradu ima sve manje društvenih podgrupa osobenih po ispoljenom verovanju. Zbog toga što grad teži jednoslojnosti, a povod bekstvu sa sela je upravo društvena jednoslojnost i pojačani nadzor održanja te jednoslojnosti. Seoska sredina se napušta zbog odsustva sanjarenja o drugačijoj mogućoj društvenosti i još više, zbog osporenog prava na sanjarenje. A u kakvu sredinu begunac stiže? Ne znamo baš sasvim, jer je sukob klasa dugo i duboko proučavan, ali sanjarenje o društvenom dospevanju niko do sada nije uzeo ozbiljno.

Stil i stav

Često se čuje da današnji grad nema stila, što bi značilo da današnji čovek nema stava.

Istinski stilovi su, dakle, oni iza kojih stoje stavovi, jasni, a to ne podrazumeva da su ispravni. Iza njihove uverljivosti stoje određena uverenja, a ne apsolutne istine. Tako se izlučuju iz jednomišljeništva, iz magline sličnih koja se pretvara u čvrstinu srodnih verovanja, stilovi su u trenutku nastajanja mnogo manje svesni sebe, a mnogo više naslućuju društvena zbivanja, (neslučajna, jer su ta zbivanja uvek posredovana materijalnim). Zakonitosti stilova su uvek utvrđivane iz istorijskog ostvrtva, sa razdaljine od barem tridesetak godina.

Trideset godina potrebnih da se odrednice jednog stila iznađu i uopšte. To je neprihvatljivo spor put u vremenu koje se silovito menja. Ali, to je put koji je nužan.

Stilovi se, dakle, jasno raspoznaju u trenutku kad se ustale i počnu ponavljati, u trenutku kad postanu nerazvojni i pretvore se u zatvoreni sistem materijalne ljuštore, u ostatak. Ovim bi se moglo objasniti zašto današnji grad nema stila, ili ga se čak svesno odriče. Odricanje od stila ne mora da znači odsustvo opredeljenja. Opredeljenje postoji i neke naklonosti su njime ispoljene. Recimo, ideja o tome da grad ima granicu dobrog funkcionisanja svih tehničkih sredstava protivreči onsovnoj demokratičnosti grada, kao svakome pristupačne i slobodno izabrane životne sredine. Industrijski grad je između tehničke omeđenosti i slobode pristupa izabrao ovo drugo, jer je i nastao iz žudnje za demokratizacijom, iz nastojanja da se izide iz kruga ponavljanja svakodnevnog rituala ustaljenih klasnih društvenih odnosa. Promena je, dakle nadvladala ponavljanje, prava linija kružnicu, otvorenost je pobedila nerazvojnost.

Problem, dakle, nije u opredeljenjima, ili nije samo u njima, nego u neukosti ljudi da otvorene sisteme koje priželjkuju nadziru i usmeravaju prema željenim ciljevima i na valjane načine. Posle kratkotrajne društvene otvorenosti kojom je probijen obruč klasnosti, grad se našao u novom vrzinom kolu. Njime upravljaju pravila ekonomske zajednice, osobene po tome da se u njoj prenela oskudica i nedovoljnost.

Istraživanje i razumevanje

Ono što se u istoriji arhitekture smatra i naziva stilovima ustvari su važeći načini izgradnje pojedinačnih zgrada. Ovi stilovi su vredni kao objašnjenje samo za vremena kad je i dok je grad bio društvo zgrada, a samo društvo imalo jasnu, ispoljenu i ustaljenu slojevitost. Pa čak i u takvim slučajevima stilski redovi arhitekture predstavljaju sparušenu sliku društvene slojevitosti i društvenosti. Zaboravljamo (ili smatramo nevažnim) da dorski, jonski i korintski stub nisu samo oblikovno različiti podupirači krova — oni su klasna obeležja tri sloja jednog društva koje je ostavilo dovoljno materijalnih dokaza o svojoj celovitosti, tri niti zajedničkog verovanja, tri pogleda na istu životnu zbilju. Pa čak i kad bismo stalno imali na umu da iza materijalnih tragova uvek stoje složeni i tanani ljudski odnosi, slika je daleko od potpunosti. Pouzdanost predodžbe o prošlim ljudskim odnosima ozbiljno je oštećena istinom da uglavnom preživljavaju materijalni tragovi vladajuće kulture, a ne svih kulturnih ispoljenja datog istorijskog trenutka, iako materijalna krhkost ne znači po sebi i manju kulturnu dragocenost. Kao što istorija uglavnom beleži pobednike i, pokatkad, svedočenja osvajača o poraženom (pristrasna), tako se i sve druge vrste istraživanja najradije pozivaju na očevdnosti, a ljudske veze, uvek nevidljive, uporno ostaju većim delom neprenosivo iskustvo. Čak ni pisani izvori ne mogu da nam zacele sliku prošlih zbivanja, prošle društvenosti, jer čovek koji piše mora da se sa svojim zanatom osami, da bude izvan onog što opisuje, da se delom otuđi. Makoliko malena, razlika između neposrednog društvenog iskustva i posrednog znanja o njemu ostaje bitnom preprekom za razumevanje prošlosti.

Materijalno samopotvrđivanje, materijalno ispoljenje sopstvene različitosti, bilo da se radi o prevazilaženju datog i važećeg, ili o nametanju i podržavanju važećeg, predstavlja najrasprostranjeniji način samopotvrđivanja, gledano kroz istoriju ili u okvirima jednog društva, ili unutar jednog grada (vremena neposredno posle revolucija obeležena su graditeljskim

zanosom). Ljudi najčešće u sopstvenom društvenom dospevanju zanemaruju nevidljivo (ljudsko) u ime vidljivog (predmetnog). Pojedinci koji idu uzvodno od tih pravila smatraju se čudacima, a društva koja slede taj obrnuti vrednosni tok od uobičajenog, ostaju uvek delom nedokučiva, ne toliko u pogledu ishoda koliko u pogledu pobuda i okolnosti koje su ih usmerile prema takvim opredeljenjima. Njihovo dragoceno iskustvo osobene društvenosti po pravilu nestaje sa njima, ostavljajući nam samo mogućnost za manje ili više smele, manje ili više opravdane pretpostavke.

Nije teško odbraniti tvrdnju da su celovite kulture one koje su se ustalile, najvrednije da budu istražene kao sistemi vrednosti dovedeni do kraja, ako ne i do savršenstva u datim društvenim okolnostima. Istovremeno, nije teško uočiti da su sve takve kulture razorene od onih koje su po ljudskosti bile niže od njih. Kulture osvajača nisu se nikad postarale čak ni da ih pretope, nego su ih naprosto porekle. Zadržavajući možda neka njihova materijalna obeležja, slikovita, ali lišena smisla i duhovne svrsishodnosti, ponekad korisna u upotrebnom smislu. Istorija je, dakle, svedok probirljivosti po merilu materijalnih, a ne duhovnih vrednosti, gluvonema za uvažavanje tananih društvenih odnosa u kojima su predmeti samo povodi i ishodi, ali ne i odnosi sami. Istorija dakle, većim delom nije učiteljica usavršavanja društvenosti, nego rokovnik osvajanja od kojih su mnoga bila nazadnjačka u pogledu ljudskosti.

Pored svega, postoji još jedna saznajna prepreka ozbiljnom istraživanju stila grada: ako je stil posledica zgusnutog verovanja, svesno traganje za stilom znači izlaženje izvan verovanja, uhodjenje verovanja spolja i samim tim odricanje istraživača od verovanja i poricanje verovanja i kao istraživačkog postupka i kao delatne pobude prošlih graditelja. Odsustvo verovanja, povratno, osiromašuje vrednovanje.

Postojeće i planirano

Svracanje pažnje na teškoće koje vrebaju kulturologa obavezuje da kažem koju reč i o nenrlikama sa kojima se susreće planer. Sva predviđanja budućeg razvoja današnjih gradova nose jednu posebnu vrstu neizvesnosti, osim one koja uvek prati sve što tek predstoji: grad nema celovitu i čvrstu sadašnjost, nema jasnu fizičku granicu kao ni celovit sistem vrednosti prema kojem bi se upravljao njegov razvoj. Prisustvujemo (narocito mi koji se izbliza, po zanatu, bavimo problemom planiranja razvoja gradova) sve bržim izmenama planerskih tehnika. One se ne menjaју zato što su se pokazale nevaljanim, jer vremena za njihovu ozbiljnu proveru i nema, nego zato što svaka nova tehnika bodri nađu da je hitrija od prethodne, da planiranje može stići rast gradova. Samo tad, kad drži korak rastu, planiranje se može baviti razvojem.

Rast grada je dvostruk — podmirenje potreba dolazećih ljudi i izlaženje u susret potrebama već nastanjenih. Potrebe već nastanjenih su takođe dvojake — izjednačavanje prikraćenih sa onima koji to nisu i nove potrebe onih koji su zadovoljili one najpreče. Pri tome ne treba zaboraviti da se potrebe ne povećavaju samo zbog poboljšanja, nego i zbog pogoršanja uslova života — sve gradske funkcije, od stanovanja do rada, traže površinske nadoknade za otežane uslove gradske životne sredine. Neke od potreba su ugrađene u same ekonomske mehanizme, (u proširenu reprodukciju, koja poistovećuje rast sa napretkom, u pravilnost da je veće i gušće unosnije od malog i retkog...) Na stvarnu potrebu se, dakle, dodaje umišljena potreba (posledica stalnog osećanja oskudice u gradu) i još jedan činilac, koji u stvari

ne služi poboljšanju uslova, nego samo obezbeđenju njihove snošljivosti, pritaživanju njihove štetnosti. Sve su to razlozi zbog kojih planiranje zaostaje za rastom grada.

Odsustvo staložene provere u primeni, odsustvo, moglo bi se reći, introspekcije, pretvara planiranje u niz otkrića lišenih probiranja kroz sameravanje sa već postojećim vrednostima, ili sa probiranjem zasnovanim na prestižnosti određenog postupka, ili sa probiranjem koje se temelji na ekonomskom postulatu najveće, obično materijalne dobiti pri najmanjim (takode materijalnim) ulaganjima. Umesto lanca napredovanja, sastavljenog od zatvorenih karika (otkriće) — (primena i provera) — (odbacivanje i prihvatanje), znanje i iskustvo se kidaju u poluprstenove, u talasastu liniju neizvesnog kretanja, za koje se mestimično ne zna pouzdano da li su napredak ili nizbrdica.

Lutanju planiranja pridružuje se još jedan ozbiljan problem. Pojedinačni interes (bilo da se radi o pojedincu ili o grupi objedinjenoj zajedničkim neposrednim interesom) jasniji je nego opšti, uvek maglovitiji, interes. Prevedeno na jezik gradouređivača to znači da je izrada takozvanih planova višeg reda (onih koji se odnose na šire i sadržajno složenije prostorne celine) teža i dugotrajnija od izrade planova nižeg reda (detaljnih). Zakonska obaveza usklađenja užih sa širim planovima, prilagodjenja delova celini, predstavlja pustu želju. Tu čak prestaje da bude važno da li je plan višeg reda valjan ili ne — on kasni. Stavljanjem pojedinačnog iznad opšteg interesa arhitektura nadglasava urbanizam, grad bleđi pred zgradom. Odlučivanje se povlači pred zanatom, pred tehnologijom, jer je uvek od nje sporije i neizvesnije. Pojedinaac (fizičko ili pravno lice, svejedno), vođen isključivo najjasnijim i najneposrednijim (a to će reći materijalnim) interesom, razgrađuje iznutra strukturu grada koji ni u celini nije jasno omeđen. Da pometnja bude veća, u odsustvu stalnog usavršavanja merila, planovi višeg reda su još uvek nedovoljno strateški. opisani su i daleko od mudrog i dalekovidnog probiranja „malog broja obaveza koje čoveka čine slobodnim“, daleko od toga da vode uspostavljanju stila grada (životnog stila, a ne arhitektonskog!).

Spolja gledano, grad se slobodno širi i svojom otvorenosću izlazi u susret težnjama ljudi. Ta je otvorenost, međutim, prividna, jer je iznutra grad iskidan u zatvorene podceline koje umesto težnji, ispunjavaju samo najneposrednije potrebe. I dalje, u gradskoj svakodnevnici zatvoreni sistemi *nužnog* nadglasavaju otvorene sisteme *važnog*.

* * *

Barokni grad ovde nije pominjan kao idealni obrazac koji treba slediti, jer okrenutost ličnosti sebi ne može nasilno da se preobrati u okrenutost društvu. Uostalom, zar romantičarski grad nije najbolji dokaz da je čovek bio nezadovoljan obrascem društvenosti u baroknom gradu? U pogledu stila u užem smislu, u pogledu bukvalnog prenošenja oblikovanih elemenata, ovaj grad još manje može da bude uzor današnjem, jer su njegovi stilski redovi pozajmica iz klasike, jedva primetno preinačena.

Isto tako, današnjem gradu ne treba proricati crnu budućnost. Njegove današnje teškoće su obruč koji treba prekinuti ili preskočiti, ništa deblji od onih koje je svako razdoblje do sada imalo pred sobom i oko sebe. I priloge u ovom broju treba tako shvatiti: oni nisu probirani po antologičarskim merilima predstavljanja, nego na osnovu uverenja da mogu biti od pomoći pri sporazumevanju oko tananog odnosa koji se uspostavlja između grada kuća i grada ljudi, između *urbis-a* i *civis-a*.

ERIK E. LAMPARD

ISTORIJSKI ASPEKTI URBANIZACIJE

Postojanje gradova podrazumeva, u većoj ili manjoj meri, prisustvo društvenog procesa urbanizacije. Odnos urbanizacije prema gradovima može se zapravo, za svrhe ovog teksta, postaviti kao odnos „uzroka” i „posledice”. Stoga je, iako sama urbanizacija nikad nije predstavljala posebno polje istorijskog istraživanja, moguće steći izvesne opšte predstave o njenoj učestanosti i obliku na osnovu ogromne i uglavnom, nesređene mase spisa o gradovima. Na osnovu te obimne literature čovek može da stekne utisak o stepenu urbanizacije koji postoji na datom području, kao i osećaj da li taj stepen raste, opada ili je ustaljen. Varijacije učestanosti urbanizacije, naznačene promenama broja i veličine gradova, na primer, istovremeno su stvar zanimljiva po sebi i neposredan pokazatelj jedne druge promene. Međutim, ovo poglavlje se bavi tom drugom promenom samo utoliko koliko se ova održava u *organizaciji i učestanosti urbanizacije*.¹

Čak i ovaj ograničen dnevni red nameće obavezu da siđemo sa mandarinskih visina i pozabavimo se dosadnim poslom utvrđivanja termina. Grubo uzev, sada postoje tri koncepcije urbanizacije u društvenim naukama: bihejvioralna, strukturalna i demografska. (1) Prva shvata urbanizaciju kao prilagođavanje ličnog ponašanja utoliko što se usredsređuje na ophođenje pojedinaca. Za izvesne obrasce ponašanja ili mišljenja, bez obzira na društvenu okolinu i mesto, veli se da su „urbani”. Otuda je proces urbanizacije proces koji tokom vremena

---

¹) Ovo poglavlje je deo šireg istraživanja urbanizacije i uslova za razvoj industrije. Delimično je os-
tvareno uz pomoć dotacije Istraživačkog odbora post-
diplomskog tečaja univerziteta Viskonsin.

doživljavaju pojedinci. Ovaj pristup ima posebnu vrednost, jer ne ograničava urbanizam na fizičku sredinu grada i mnogi proučavaoci kulture i umetnosti daju mu prednost. (2) Strukturalni koncept prenebrgava shematizovano ponašanje pojedinih osoba i drži se shematizovanih delatnosti čitavih populacija. Tako se tipično tvrdi da proces urbanizacije podrazumeva kretanje ljudi iz zemljoradničkih zajednica u druge, i obično šire, nezemljoradničke zajednice. Ova koncepcija pridaje prvenstveni značaj diferencijalnom rasporedu zanimanja ili industrija unutar datog teritorijalnog prostora. Strukturalni pristup nalazi mnoge primene u društvenim naukama i okvir je za skoro sve ekonomske modele koji se bave razvojem. (3) Demografski pristup se, takođe, usredsređuje na prostor, ali uglavnom prenebrgava individualno ponašanje i strukturu zanimanja. U najsažetijem vidu, ovaj pristup polazi od toga da je urbanizacija proces koncentracije stanovništva. Priznaju se jedino dve promenljive vrednosti: stanovništvo i prostor. Stoga veza između urbanizacije i, recimo, izvesne profesionalne strukture ili crte karaktera nije unapred određena.² Ovaj pristup obično usvajaju proučavaoci stanovništva i ljudske ekologije.

Svaki od ovih pristupa prilagođen je drukčijem nizu analitičkih pitanja i svaki podrazumeva svoje osobene teškoće pri definisanju i merenju. Nijedan nije potpuno prihvatljiv za opšte svrhe i praksu istoričara. Bihejvioralni i strukturalni koncepti uglavnom su stvar definicije; njihove kategorije se često sastoje od veoma nepouzdanih promenljivih vrednosti i podložne su približno istim iskustvenim slabostima kao brožani indeksi, primenjivani tokom dužih vremenskih razdoblja. Istoričari su mudri što su podozrivi prema ovom „tipskom“ mišljenju, često sklonom da iskrivljuje iskustvo stvaranjem sličnosti i zataškavanjem razlika. Čak i strogo demografski koncept ne zadovoljava u svemu, jer atributi kao što su veličina i gustina mogu biti veoma sumnjivi pokazatelji urbanizacije u mnogim istorijskim i kulturnim kontekstima. No, upravo ta isključiva uprošćenost koncepta, a ne njegova prefinjenost, povećava njegovu korisnost pri istraživanju. On pravi razliku između procesa, koji iako povezani sa koncentracijom stanovništva, mogu, u stvari, imati na nju suprotno dejstvo; stoga strukturalne prateće posledice urbanizacije ni u jednom trenutku ne treba zanemari-

² Za šire razmatranje vidi: Eric E. Lampard, „Urbanization and Social Change: On Broadening the Scope and Relevance of Urban History“, u: Oscar Handlin and John Burchard (Eds.), *The Historian and the City* (Kembridž, Masačusets, 1963). Ova knjiga će dalje biti navodena pod skraćenicom HATC.

vati, „njih jednostavno valja razlikovati od urbanizacije.”³

U ovom poglavlju nas zanima istorijska učestanost i organizacija urbanizacije. Pod „učestanošću” se podrazumeva raspon događanja te pojave ili širina njenog učinka. „Organizacija” označava način na koji ta pojava uobličava jedan društveni sistem tako da njegovi sačinioци ostvaruju pravilno i uzajamno međudejstvo. Pošto podaci o istorijskoj pojavi urbanizacije ograničavaju istraživače na to da približno ustanovi broj i veličinu gradova u datom razdoblju, demografski pristup je naročito pogodan za proučavanje učestanosti. S druge strane, organizacija podrazumeva razmatranje strukturisanja međudejstava u jednoj populaciji, te stoga usko demografski pristup manje pomaže od neskrivenog strukturalnog. Tamo gde je dostupno dovoljno podataka moguće je kombinovati ova dva pristupa, mada se, po svoj prilici, ono što se time dobija u realističnosti, gubi povećanjem dvosmislenosti.

Po demografskoj formulaciji, gradovi se sagledavaju kao tačke koncentracije stanovništva; oni su proizvod, ili ishod, urbanizacije. Tako je urbanizacija društveni proces koji nužno pretihodi stvaranju gradova i prati ga. Ne postoji razlog zašto se urbanizacija na jednom području ne bi mogla usredsrediti u jednom jedinom gradu. Ukoliko se urbanizacija postojano sprovođi grad će rasti, ali nema potrebe da njegov rast nadmaši porast ukupnog stanovništva. Ukoliko broj tačaka koncentracije raste, napoređo s njihovom veličinom, i ako, kao što se događa u nekim delovima savremenog sveta, većina stanovništva odista dođe da živi u gradovima, onda se ti aspekti urbanizacije ne mogu objašnjavati ovim procesom, jer ga oni definišu. Tu moraju biti primenljivi neki drugi preduslovi.

Dakle, da bi rasli broj i veličina gradova, moraju postojati ne samo stanovništvo i prostor, već i odgovarajuće sposobnosti. Te sposobnosti su, u suštini, atributi stanovništva. Ono što jedno stanovništvo čini u svojoj sredini, i sa njom, u velikoj meri zavisi od materijalnih sredstava koja mu stoje na raspolaganju i od oblika društvene organizacije koji usvoji, to će reći od *prilagodavanja*. Stoga su stvarni broj i koncentracija stanovništva u ma kojem razdoblju uglavnom određeni tehnološkom sposobnoš-

³ Ovu koncepciju urbanizacije najpre je izložila Hope Tisdale: „The Process of Urbanization”, *Social Forces*, 20 (1942), str. 311—316. Vidi, takođe, Eric E. Lampard: „American Historians and the Study of Urbanization”, *American Historical Review*, 67 (1961), str. 49—61.

ću stanovništva. Postojanje prirodnih blaga je preduslov više, međutim, korišćenje, ili „dostupnost”, takvih izvora opet je funkcija tehnoloških i organizacionih sposobnosti stanovništva. Da bi se ovo sagledalo, čovek treba jednostavno da uporedi suprotne reakcije američkih domorodaca i evropskih kolonista na njihovu severoameričku sredinu. Grubo uzev, što je opsežniji i izdiferenciraniji tehnološki repertoar, utoliko je obimniji raznovrsniji inventar potencijalnih bogatstava. Tako su tehnologije i prirodna bogatstva podjednako sačinio sposobnosti prilagodavanja koju je stanovništvo postiglo.

Sama urbanizacija se može smatrati organizacionim sačinioem postignute sposobnosti prilagodavanja određenog stanovništva. To je način rasporeda stanovništva kako bi se postigla izvesna mera održavanja života i bezbednosti u datoj sredini. Tehnološki sačinilac je uvek neposredan deo organizacije, ali se od nje razlikuje. Tehnologija je *sine qua non* urbanizacije kao i svakog drugog vida organizacije zajednice, ali nije „isključivo svojstvo grada; ona dejstvuje u svakoj pokrajini i zakutku društva”.⁴ Tako demografski pristup ne samo što određuje proces urbanizacije s apsolutnom ekonomičnošću, već dodajući jednu kulturnu promenljivu vrednost — tehnologiju — razjašnjava ulogu četvrte, „društvene” promenljive vrednosti — organizacije. Uzete zajedno, ove četiri promenljive vrednosti — stanovništvo, tehnologija, organizacija i sredina — mogu da objasne preovlađujući obrazac urbanizacije, mogu da naznače kako se taj obrazac pojavio u prošlosti i da nagoveste kakav može biti njegov oblik u neposrednoj budućnosti. Blagodareći ovom *ljudskom-ekološkom* okviru, zadatak objašnjavanja procesa urbanizacije tokom vremena — identifikovanje njegovih odrednica — postaje rešiviji.⁵ Ukratko, demografski koncept urbanizacije nije onoliko sputavajući kao što se moglo učiniti u prvi mah; njegov raspon dopušta ispitivanje mnogih strana društvene promene, a njegova

⁴) Tisdale, *loc. cit.*, *et passim*.

⁵) Ova četiri obuhvatna činioca su izvesni pisci koji se bave ovim područjem identifikovali kao „ekološki kompleks”. Za prvo izlaganje vidi: Otis Dudley Duncan, „Population Distribution and Community Structure”, *Cold Springs Harbor Symposia on Quantitative Biology*, 22 (1957), str. 357-371. Druga upotreba ovog pojma se može naći kod Lea F. Schnorea: „Social Morphology and Human Ecology”, *American Journal of Sociology*, 63 (1958), str. 620-634. Za površnu kritiku vidi: Sidney M. Willhelm, „The Concept of the 'Ecological Complex': A Critique”, *American Journal of Economics and Sociology*, 23 (1964), str. 241-248; Takođe: Leonard Reissman, *The Urban Process: Cities in Industrial Societies* (Njujork, 1964), str. 111-121.

ukorenjenost u stanovništvu održava jedno vitalno zanimanje za svojstva i uslove ljudskih bića koja žive u organizovanim zajednicama⁹.

Stanovništvo se oblikovalo u „gradove” skoro sedam hiljada godina. Međutim, veliki deo ovog vremena urbane naseobine su bile jedva prepoznatljive, a kada su, pre nešto više od pet hiljada godina, prvi put postale definitivne, još uvek su bile ograničene, u prividno sputavajućim uslovima svojih sredina, na nekoliko međusobno veoma udaljenih područja na površini Zemlje. Ni u jednom trenutku sama urbana središta nisu obuhvatala više od delića ukupnog stanovništva jednog područja; možda su obuhvatala čak 15 do 20% na ograničenoj lokalnoj osnovi, ali nikad preko 5% po ma kojoj široj regionalnoj skali. Nakon nekoliko hiljada godina takvih srazmerno stabilnih stupnjeva urbanizacije, prošla dva ili tri stoleća bila su svedoci besprimernog porasta i stopa i stupnjeva urbanizacije sa posledicama i računjanja što obeležavaju promene u razdoblju od oko 1750. g. p.n.e. do 1850. g.n.e. kao jedan od presudnih preloma u istoriji ljudskog društva.

Tabela 1. Procene stanovništva sveta od 8000 g. p.n.e. — 1960. g. n.e. (u milionima)

Godina	Pre naše ere				Naša era			
	8000	4000	40	1650	1750	1800	1900	1960
Broj	5.3	86.5	133	545	728	906	1608	2995

Izvori: za procene pre naše ere: E. S. Deevey, Jr. „The Human Population”, *Scientific American*, septembar 1960.

Za 1650, 1750: W. M. Wilson (Ed.), *International Migrations*, 2, 1931, str. 33—84. A. M. Carr-Saunders, *World Population*, 1936, str. 42.

Za 1800, 1900: Kingsley Davis i Hilda Hertz Golden, po navodu u: P. M. Hauser (Ed.), *Urbanization in Asia and the Far East*, UNESCO, 1957, str. 55—60.

Za 1960: *United Nations Demographic Yearbook*, 1961, str. 120.

Sve spone koje su dotle sputavale, ili umeravale, rast i preraspodelu stanovništva odjednom su ublažene. Pojava društava koja se brzo urbanizuju, u kojima znatno više od 50% naraslog stanovništva živi u gradovima, predstavlja jednu od najdalekosežnijih promena ljudskih spo-

⁹ Za ljudsku ekologiju danas, vidi: Otis Dudley Duncan, „Social Organization and the Ecosystem”, u: Robert E. L. Faris (Ed.), *Handbook of Modern Sociology* (Čikago, 1964), str. 36—82. Takode: P. B. Mediwari, *The Future of Man* (Njujork, 1960).

sobnosti organizovanja, nakon „zemljoradničke“ i „urbane“ revolucije nekih šest do deset hiljada godina pre toga. (Vidi tabele 1 i 2.)

Ovo poglavlje razmatra taj preobražaj sa stanovišta učestanosti i organizacije gradova. Unutar okvira ljudske ekologije ono istražuje istoriju urbanizacije u dve faze:

1. *Prvobitna urbanizacija* — prvo ostvarivanje početne urbane organizacije kao *dopunskog i produktivnijeg* oblika kolektivnog prilagođavanja materijalnoj i društvenoj sredini.

2. *Definitivna urbanizacija* — kulminacija prvobitnih tendencija u dopunski i *alternativni* oblik društvene organizacije: definitivni grad. Svojom sposobnošću da stvara, uskladštava i koristi društvenu uštedevinu, tvorevina definitivnog grada je u stanju da sebe presadi iz svojih rodnih matričnih sredina.

U jednoj potonjoj studiji, definitivna urbanizacija biće obrađena s posebnim osvrtom na uočljive promene učestanosti i organizacije (u stopama i stupnjevima urbanizacije) pre i posle 1700. g. Ove promene valja podvesti pod dodatne dve kategorije:

3. *Klasična urbanizacija* — kad se različite spone i okolnosti udruže da uspore rast stanovništva i gradova, kroz „sistemske“, ili ugrađene, društvene mere sprečavanja i uravnotežavanja.⁷⁾

4. *Industrijska urbanizacija* — kad se preovlađujuće spone i uslovi ublaže konačnim postizanjem tehnoloških i organizacionih sposobnosti za dotle neslućenu koncentraciju stanovništva. Svojom jedinstvenom sposobnošću da preobrazava i kotroliše visoke *per capita* stupnjeve *nežive* toplotne energije, industrijsko-urbani grad sebe uspostavlja izvan svog rodnog matričnog mesta u još šire raspone društvene i fizičke sredine.

Bez obzira na visoku smrtnost, spone koje su zaustavljale rast stanovništva i urbanizacije u klasičnim uslovima, manje je nametnula sredina no ograničene sposobnosti stanovništva. Mogućno je da je čak i pre sekularnog opadanja smrtnosti, oko 1850. g. industrijska urbanizacija dozvolila znatan porast ljudske plodnosti. Kad je stanovništvo jednom razvilo tehnološka sredstva i potrebnu organizaciju, urbana koncentracija je zadobila zamah veći i od samog porasta stanovništva.

---

⁷⁾ Autor zahvaljuje svome kolegi Rondo Cameronu na predlogu da upotrebi izraz „klasična“. Ovde se koristi u značenju preindustrijske ili neindustrijske urbanizacije.

ERIK LAMPARD

Tabela 2. Stanovništvo sveta i urbano stanovništvo u svetu, 1800—1960.

Godina	Stanovništvo sveta (u milionima)	Gradsko stanovništvo 5000 i više (miliona)	Postotak u gradovima	
			5000 i više	100.000 i više
1800.	906	27.2	3	1.7
1850.	1171	74.9	6.4	2.3
1900.	1608	218.7	13.6	5.5
1950.	2400	716.7	29.8	13.1
1960.	2995	948.4	31.6	20.1

Izvori: za 1800—1950: Kingsley Davis i Hilda Hertz Golden, vidi tabelu 1.

Za 1960: *United Nations Demographic Yearbook*, 1962, tabele 9, 10.

Mada su klasično središte i tržišna orijentacija nastavili da čvorno i hijerarhijski vladaju ukupnom strukturom industrijsko-urbanog sistema, ispoljila se jača težnja da ekonomske prednosti nekog tla određuju mesto rasta grada i daju jednu asimetričnu raspodelu specijalizovanih vrsta delatnosti unutar sistema. U svakom slučaju, izražene učestanošću i organizacijom gradova, divergentne sposobnosti ispoljene pre i posle 1700. g. bile su, po karakteru, suštinski tehnološke. Baš tehnološka sposobnost, u širem smislu, dejstvujući kroz povezanu organizacionu sposobnost, istovremeno nanovo definiše sredinu i daje oblik i fokus kretanjima stanovništva povezanim s njom.

PRVOBITNA URBANIZACIJA: KA PRODUKTIVNIJEM VIDU KOLEKTIVNOG PRILAGOĐAVANJA

Poznavanje najranijih ljudskih približavanja gradskom životu nedavno je prošireno razvojem arheoloških istraživanja i uvođenjem novih metoda ispitivanja. Sa umnožavanjem nalazišta i primenom postupaka iz prirodnih nauka postalo je moguće pratiti istoriju ljudskog društva od poznog ledenog doba (negde od 15000. g.p.n.e.) pa sve do početaka urbanizacije. Uporedne studije prvobitne urbanizacije prvi put nam dozvoljavaju izvesno razmatranje onoga što su Robert J. Braidwood i Gordon R. Willey nazvali „vrstama kulturnog pribiranja” koje vode do praga urbane civilizacije.⁸⁾ Ispi-

⁸⁾ Robert J. Braidwood and Gordon R. Willey (Eds.): *Courses Toward Urban Life: Archeological Considerations of Some Cultural Alternates* (Čikago, 1952), str. VI—VIII. — Zbirka radova sa ovog simpozija biće dalje navodena pod skraćenicom CTUL. Odeljak o

tivanje još uvek veoma nepotpune građe o jedanaest područja Starog sveta i sedam područja Novog sveta otkriva da je svako od njih prošlo kroz niz stupnjeva napretka od labavih sistema skupljanja hrane do više ili manje efikasne proizvodnje hrane, a da su samo dva među njima došla makar do tačke početne urbanizacije pre no što je Kolumbo spojio dva sveta u jedan. Ne samo što se područja znatno razlikuju po klimi, topografiji, vegetaciji, usevima i životinjama, već se razlikuju i po zavisnosti od navodnjavanja, po pojavama središta kulta i ceremonija, po društvenoj stratifikaciji, kao i po veličini i gustini naselja. Ali svuda je razvoj sledio produžen, nesiguran proces od prvog gajenja divljih životarica i skrdivanja divljih životinja do stupnja potpuno ustaljenih seoskih ratarskih zajednica koje rade preko cele godine, kao što su Jarmo (oko 6750. g.p.n.e.) u iračkom Kurdistanu ili niz Mesa de Guaje u meksičkom Tamaulipasu (oko 1500. g.p.n.e.).⁹

Definitivna urbanizacija je konačno ostvarena u „plodnom polumesecu“ jugozapadne Azije oko četvrtog milenija p.n.e., u dolini Inda i u slivu Huanghoa od trećeg do drugog milenija p.n.e., u Centralnim Andima, severnoj Evropi i, možda, u ispodsaharskoj Africi tokom prvih hiljada godina naše ere. Neki činioци nužni za efikasnu proizvodnju hrane bili su se već „proširili“ iz ovih područja pre no što je u potpunosti ostvaren prelaz na definitivnu urbanizaciju. Rasprostiranje gajenja biljaka ili životinja u nove sredine odvijalo se, po merilima arheološkog vremena, neobično naglo. Međutim, tehnike gajenja morale su se prilagođavati novim sredinama ništa manje no same biljke ili životinje. Uspešno prilagođavanje šumovitim predelima severne Evrope i Amerike, na primer, zavisilo je od širokog razvoja tehničke seče i paljenja drveta. Prepreke što ih je širenju predstavljala fizička sredina bile su uz to često povećavane prividnom ravnodušnošću stanovništva, koje se već bilo lepo prilagodilo načinu prvobitnoj urbanizaciji obilno koristi priloge i referencije iz ove knjige. Autor na ovom mestu mora da prizna ono što će kasnije postati očigledno, nalme svoj porok da bespravno zalazi van svog polja istraživanja. Kao olakšavajuću okolnost može navesti samo da je (1) suštinska važnost materijala i metoda delovala sa neodoljivom privlačnošću, i (2) da su navodi dati više kao bibliografske referencije no kao „autoriteti“ za ovde izražene poglede. Autor je takođe pokušao da održi odstojanje spram supstantivnih materijala i problema; njih je bolje prepustiti specialistima.

⁹) R. J. Braidwood and Bruce Howe: „Southwestern Asia beyond the Lands of the Mediterranean Littoral“, *CTUL*, str. 134—140; G. R. Willey; „Mesoamerica“, *ibid.*, str. 91—94. — No videti takođe: A. J. Arkell, „Khartoum's Part in the Development of the Neolithic“, *Kush*, 5 (1957), str. 8—12.

života zasnovanom na intenzivnijem skupljanju hrane (što uključuje, recimo, lov i ribolov, zajedno sa dodatnom obradom zemlje). Primeri „neuspelog“ širenja mogu se naći u baltičkoj Evropi, istočnoj, domorodačkoj oblasti Severne Amerike i u šumovitim predelima Sibira.¹⁰⁾

Uspešno prenošenje zemljaradničkih, keramičkih ili metalurgijskih elemenata, s druge strane, ne mora nužno da podstakne urbanizaciju, niti nešto oduzima samorodnom karakteru ma kakve urbanizacije koja se potom ostvari na tom području. Izbor zemljaradničkih proizvoda područja Centralnih Anda (koji je već obuhvatio kukuruz i repaste biljke) dopunjen je posle 1400. g.p.n.e. usavršenom vrstom srednjoameričkog kukuruza, ali je bilo potrebno još šest ili sedam vekova „pre no što se moglo reći da je potpuna seoska poljoprivreda proizišla iz kulturnih ili društvenih promena koje je pokrenula ta novina“. Poboľšane vrste kukuruza prenete su i u takozvano „prelazno“ područje — između srednjoameričkog i srednjoandskog područja civilizacije Novog sveta — gde su na odgovarajući način uklopljene u efikasnu semensku zemljaradnju. Nakon toga je ta zemljaradnja „stagnirala“ preko hiljadu godina, mada su stanovništva o kojima je reč očito znala za velike civilizacije što cvetaju i na severu i na jugu, u sredinama tek nešto manje negostoljubivim no što su to sredine samog Prelaznog područja.¹¹⁾ Da li je prvobitnu urbanizaciju na kraju zaustavio dolazak Evropljana u ovo područje ili su činioci kao što su „nedostatak navodnjavanja, srazmerna jednostavnost društvene stratifikacije i religije, odsustvo specijalizacije zanimanja i očito siromaštvo trgovine u većim razmerama“ sprečili domorodačko stanovništvo da prevaziđe svoj seoski stupanj postignuća?¹²⁾ Odgovori na ova pitanja sada nisu dostupni, ali pitanja služe za naznačavanje onih vrsta hipoteza do kojih dolaze iskusni arheolozi što obrađuju valjano definisan problem u veoma raznovrsnim materijalnim i vremenskim kontekstima. Povrh toga, ove hipoteze kao da naglašavaju potencijalni

¹⁰⁾ Braidwood i Willey zaključuju da je bilo potrebno nekih 2750 godina da se efikasna proizvodnja hrane „preseli“ 2000 milja iz Siro-Cilicije u deltu Rajne (oko 7000—4250. godine p.n.e.), a približno 2250 godina da pređe nekih dve hiljade milja iz blizine sadašnjeg Meksiko Sitita do Pitsburga, Pensilvanija (oko 1500. godine p.n.e. do 700. godine n.e.) CTUL, str. 330—358. Takođe: Carl-Axel Moberg, „Northern Europe“, *ibid.*, str. 309—324; Joseph R. Caldwell: „Eastern North America“, *ibid.*, str. 288—307; A. P. Ohladnikov: „The Temperate Zone of Continental Asia“, *ibid.*, str. 267—286.

¹¹⁾ Donald Collier: „The Central Andes“, CTUL, str. 165—174; Irving Rouse: „The Intermediate Area, Amazonia, and the Caribbean Area“, *ibid.*, str. 34—57.

¹²⁾ Rouse, *op. cit.*, str. 56—57.

značaj *društvene organizacije*, a ne kulturne „imperative” kao što su tehnologija ili „nužnosti” sredine.

Da je urbanizacija društveni a ne samo kulturni proces, podrazumevaju one vrste apstraktnih kriterija — koje se mogu izvesti iz arheoloških podataka — što sačinjavaju definitivnu dokaznu građu o postojanju gradova. Desetak ovih kriterija, koje je formulisao V. Gordon Childe, pretpostavljaju: kompaktno naselje sa najmanje 4—5000 stanovnika, uključujući zanatlije i umetnike; efektivni „višak” kapitala, zasnovan na zemljoradnji, dopunjenoj „spoljnom” trgovinom; monumentalnu javnu arhitekturu; pisanje ili neki drugi sistem pisma; kalendarske ili matematičke nauke; društvenu stratifikaciju; i političku hijerarhiju. Konkretni primeri ranih gradova se, naravno, razlikuju koliko i „planovi njihovih hramova, znaci njihovog pisma i njihove umetničke konvencije”, ali su urbani kriteriji ipak objektivni u tom smislu što se mogu izvesti, s velikom merom verovatnoće i na potpuno nepristrasan način, iz materijalnih ostataka.¹³⁾ Koliko tačno ovih kriterija valja da je zadovoljeno da bi se veliko selo ili drugo naselje moralo proglasiti za grad, stvar je o kojoj treba da odluče specijalisti. Neki proučavaoci Srednje Amerike su, na primer, nagovestili da raštrkano stanovništvo velikih centara u nizijama Maja nije „urbano” u strogom smislu, bez obzira na ostale socio-političke attribute. Jedan ugledni egiptolog je vlastito područje, sve do kraja Novog kraljevstva, oko 1100. g. p.n.e., nazvao „civilizacijom bez gradova”.¹⁴⁾

Nijedan od ovih izuzetaka, ili praznina, u istorijskim dokumentima, ne umanjuje, međutim, potencijalnu bitnost društvene organizacije kao samostalne promenljive vrednosti. To je najsažetije izrazio Robert M. Adams u svome razmatranju neposrednog nastanka gradova u Mesopotamiji, tokom četvrtog milenija pre naše ere: „Nastanak gradova je bio prevashodno društveni proces, više izraz promena u čovekovom međudejstvu sa njegovim bližnjima, no u njegovom međudejstvu sa sredinom”. Novina grada se sastojala u „celom jednom nizu novih institucija i u ogromno narasloj veličini i složenosti društvene jedinice, a ne u nekim temeljnim novinama u održavanju života”.¹⁵⁾ Na

¹³⁾ V. Gordon Childe: „The Urban Revolution”, *Town Planning Review*, 21 (1950), str. 3—17.

¹⁴⁾ Willey, op. cit., str. 97—98. John A. Wilson: „Egypt through the New Kingdom: Civilisation Without Cities”, u: Karl H. Kraeling and R. M. Adams (Eds.), *City Invincible: Urbanization and Cultural Development in the Ancient Near East* (Čikago, 1960), str. 124—136. Dalje se navodi pod skraćenicom CI.

¹⁵⁾ Robert M. Adams: „The Origin of Cities”, *Scientific American* (septembar 1960).

kraju svaka visoka civilizacija, možda s izuzetkom civilizacije Maja, postiže neki stupanj urbanizacije, a u većini prvobitni proces počinje rano.

Prvobitna urbanizacija je iziskivala i tehnološko postignuće proizvodnje hrane i društvenu organizaciju seoske zemljoradnje. Ta postignuća su u temelju najbolje dokumentovanih primera ustaljenih populacija velike gustine. Na takvim temeljima neka stanovništva su razvila niz kulturnih korelata koji su uključivali monumentalne zgrade, oblike pisma i velike umetnosti. Ovi su opet bili povezani sa društvenim inovacijama kao što su „spoljna” trgovina, rudimentarna specijalizacija i religijsko-politička hijerarhija. No ako je ovaj razvoj bio nužan za kasniji vrhunac urbanizacije, postizanje pojedinih dostignuća nije obezbeđivao ceo niz, pa čak ni ubrzavanje promena u nekom neminovnom smeru. Razvoj u smeru urbanizacije ostajao je u suštini jedan nepredviđen proces. Stoga pri sadašnjem stanju znanja, proučavalac istorije urbanizacije mora da polako napreduje pomoću opisnih tvrdnji o mogućim događajima, u komparativnim kontekstima, a ne da formuliše univerzalno važeće hipoteze koje bi se mogle tačno proveriti.

U svetlu Childeovih kriterija i odgovarajućih arheoloških padataka, „problem” urbanizacije se može nanovo postaviti izražen terminima ljudske ekologije. Struktura zajednice, ili *oikumene*, u ma kojem vremenu, shvata se kao ravnoteža između skupina stanovništva i njegove okoline, u čijem ostvarivanju posreduju tehnologija i društvena organizacija. Tamo gde postoji dodir sa drugim ljudima, njihovo prisustvo se podvodi pod sredinu, kako društvenu tako i materijalnu. I tehnologija i organizacija su atributi stanovništva. Tehnologija se može smatrati kulturnom promenljivom vrednošću, a organizacija društvenom promenljivom vrednošću, kroz koju skupina stanovništva poprima svoj „sistemski” aspekt. Organizacija je ujedno i presudna ekološka promenljiva vrednost, jer se, u njenom odsustvu, pravilnosti uzajamnih dejstava smanjuju, tehnologija se ne primenjuje, a skupina se raspada. Antonim „sistemskog” jeste „haotično”, — opis situacije u kojoj, da tako kažemo, „sve zavisi od svega ostalog”. Zato je haotično društvo skoro protivrečan izraz.¹⁶⁾ Preformulisani terminima ljudskog eko-

¹⁶⁾ R. A. Johnson et al.: „Systems Theory and Management”, *Management Science*, 10 (1964), str. 367—384. Otis D. Duncan and Leo F. Schnore: „Cultural, Behavioral, and Ecological Perspectives in the Study of Social Organization”, *American Journal of Sociology*, 65 (1959), str. 139—146. Amos A. Hawley: *Human Ecology: A Theory of Community Structure* (Njujork, 1950), str. 29—31.

sistema „problem” dobija ovaj oblik: dalja *diferencijacija* funkcija unutar stanovništva i njegove sredine daje većma specijalizovane sačinioce; *integracijom* takvih delova u jedan povezan „sistem” uzajamne zavisnosti postižu se stupanj i oblik gradske organizacije.

Uprkos razlikama u terminologiji i naglasku, analize antropološki nastrojenih arheologa često se podudaraju sa analizama ekologa. Kvang-či Čang, na primer, zaključuje svoje razmatranje pojave Jin-Šang civilizacije tokom drugog milenija pre naše ere na sledeći način:

Tek sad, kada smo opskrbljeni sa znatno više podataka, možemo početi da nanovo razmatramo neke od glavnih premisa i možemo da usvojimo holistički, konfigurativni i funkcionalni pristup, jer se pokazala jedna nova i, verovatno, tačnija slika... strukturalne naporedne varijacije i delujući uzroci naglašavaju se terminima društvenog mehanizma i kulturnog obrasca.¹⁷⁾

Slično ovome, Gordon R. Willey nagoveštava da su regionalne varijacije unutar srazmerno ograničenog područja Srednje Amerike ili Perua, „mogle biti presudna okolnost u razvoju kultivisanih biljaka i potonjem ostvarenju seoske zemljoradnje”. Ovde se, naravno, pretpostavlja da je produženo uzajamno podsticanje unutar „prirodno” izdiferenciranog područja stvorilo sistem simbioze u kojem specijalizovane podkulture nisu gušile jedna drugu. Dalje se postavlja pitanje, da li su regionalne varijacije mogle da podstaknu potonje razvoje, to će reći — urbanizaciju, „u jednoj strožije kulturnoj a ne kulturno-botaničkoj sferi”? Willey zaključuje da su „regionalne uzajamne veze i podsticanje... ubrzali kulturni razvoj”. Tako u trenutku kad je dosegnut prag konačne urbanizacije, nijedan predeo Perua ili Srednje Amerike nije imao premoć nad ostalima, mada su veliki međuregionalni umetnički stilovi, Chavin i Olmec, a možda i pridružene religije, prevladavali u svojim područjima. Tek pošto je prekoračen taj prag, regionalizam podkultura se raspao pred onim „što su, izглеda, bili počeci pokušaja stvaranja carstva koja obuhvataju celo područje”.¹⁸⁾

Jugožpadna Azija pruža drugi primer simbioze među područjima, ali uz komplikaciju teritorijalnog prelaza sa najranijih seosko-ratarskih zemljišta „na, po sredinama, raznolikim obron-

¹⁷⁾ Kwang-chih Chang: „China”, CTUL, str. 190.

¹⁸⁾ Braidwood i Willey — op. cit., str. 354—355 — navode neobjavljenu doktorsku disertaciju W. T. Sandersa, univerzitet u Harvardu, 1957.

cima bregova ... na uglavnom jednoobraznu, polusušnu aluvijalnu ravan južne Mesopotamije". Pri svem tom, srazmerna fizička jednoobraznost zemlje između dve velike reke nije sprečavala ono što Braidwood naziva „razmenom stvari i ideja” sa susednim područjima. Mada nalazišta dostupnih arheoloških ostataka u južnoj Mesopotamiji i Susijani (susednom iranskom Kužestanu) otkrivaju „čudne razlike” u odnosu na svoje parnjake u samoj Mesopotamiji, nalazišta severoirakčkog pribrežja i padina iranskog Zagrosa otkrivaju arheološke tragove iz Obaidanskih vremena nadalje, koji pokazuju „proširene zajedničke crte poimanja i tradicija”.¹⁹ Rečno jezgro aluvijalne južne ravnice već je bilo postalo žiža uzajamnog dejstva područja, i bez obzira na izvesne regionalne razlike, ispoljila se karakteristična međuregionalna distribucija rukotvorina i umetničkih oblika, uporediva sa onom koju je Willey uočio u preklasičnoj Srednjoj Americi i Peruu.

Sada se, u jednom sažetom i suviše uprošćenom vidu, može izložiti zaključak ili protohipoteza na koju ukazuje ovo poređenje. Bez obzira da li je proizvod domaćih preteča ili dodira sa spoljašnjim svetom, *prvobitna urbanizacija se najverovatnije javila u područjima koja su obuhvatila različite ali blisko suprotstavljene podsredine, ili kulture, koje su, kroz društveno međudejstvo, simbiotički korišćene.*

Tamo gde se ne nalaze tragovi početne gradske organizacije može se pretpostaviti da je nedostajao međuregionalni podsticaj. Onda se mogu tražiti objašnjenja u svojstvima materijalne i (ili) društvene sredine. Pre svega, područja na kojima vladaju velike suše, hladnoća ili kakve druge klimatske krajnosti, teško da bi pružala pogodnu sredinu za ustaljeno gajenje i proizvodnju hrane. Tamo gde padavine, isušivanje, sastav zemljišta i temperatura nisu bili smetnja, Braidwood i Willey nagoveštavaju da se moglo desiti da ne bude zadovoljen uslov postojanja dovoljno artikulisanih podsredina. Naravno, ogromna prostranstva prašuma, šuma, savana ili stepa, mada nisu toliko negostoljubiva prema ljudskom stanovništvu ili tehnološkom prilagođavanju, kao pustinja ili tundra, nisu obezbeđivala dovoljnu raznovrsnost zemljišta i klime među područjima da bi omogućila produženo uzajamno dejstvo i simbiotičku specijalizaciju. Zapravo, tamo gde su travnati i šumoviti predeli nudili u velikoj meri plovne vodene sisteme, kao u severnoj Evropi, južnom Sibiru, istočnom delu Severne Amerike ili u tropskoj Amazoniji, Africi i Aziji, sama lakoća i navika

¹⁹) *Ibid.*, str. 355—356.

migracionih kretanja mogla je stvoriti stanje „endemičnog rata” između naroda približno sličnih kultura i snaga. Takvo „prirodno stanje” moglo je podrazumevati „odliv radne snage, zanimanja i energija” koji je predstavljao „efikasnu prepreku razvoju civilizacije”. Višak kapitala se nije rasipao, već naprosto uopšte nije bio ostvaren. Konačnost, mogućnost postojanja izobilja sredstava za život u plodnim enklavama, odvojenim pustinjom ili okeanom, predstavljala je sredinu koja je „odveć povoljna” za održavanje nasleđenih načina skupljanja hrane da bi omogućavala produženo međudejstvo i diferencijaciju.²⁰

Tendencije prvobitne urbanizacije postaju definitivne kad se odnosi između delimično izdiferenciranih podsredina *integršu* na nivou područja. Simbiotičko međudejstvo je u međuvremenu izazvalo destabilizujuća iskustva koja šire društvene vidike seoskih ratara preko postojećih granica i pružaju im nagoveštaje jedne šire zajednice. Ponavljanje transakcije dobrima, ličnostima i idejama pre ili kasnije oertavaju i ojačavaju jedan obrazac reorganizacije unutar područja o kojem je reč. Sve širi dodiri i razmena artikulišu jedan obrazac koji konačno dovodi do formalizovanije uzajamne zavisnosti i *pari passu* povećanog društvenog proizvoda. Tako projekcija seoskog ratarskog života, kroz diferencijaciju, ne dovodi jednostavno do većeg sela, već do njegovog praktičnog preobražaja; organizacija je složena, a naselje u čvoru po-prima karakter „grada”.

Postizanje takvih „sistemskih” atributa kao što su veća brojnost, veće obilje sredstava za život i šira raspodela rukotvorina i ideja, iziskuje tešnju koordinaciju delatnosti, te i uspostavljanje specijalizovanih kontrolnih funkcija koje mogu da odrede nove granice i ojačaju organizaciju. Tim sredstvima veće stanovništvo stiče veću vrednost za održavanje svojih pripadnika (osiguranje hrane, bračnih drugova i odbrane) i povećava svoju sposobnost održanja putem podele rada i prenosnih („zaoblaznijih”) metoda proizvodnje. Istovremeno, stanovništvo smanjuje moguća trvenja među svojim pripadnicima ustanovljujući pravo porodica ili drugih primarnih skupina na teritorijalna prirodna bogatstva i uspostavljajući redosled prvenstva suparničkih zahteva. Ovi potonji atributi novog poretka su „politički”; oni podrazumevaju da

²⁰ *Ibid.* — Kandidati za „odveć povoljne” sredine su prilično različita područja severozapadne afrike i Kalifornije. Vidi takođe: A. L. Kroeber, *Cultural and Natural Areas of Native North America* (University of California Publications in American Arhology and Ethnology, tom 38, 1939), str. 148—149.

izvesni elementi stanovništva poseduju vlast i naglašavaju presudan odnos između diferencijacije i stratifikacije.

Mada su diferencirani delovi jednog sistema koji se urbanizuje međusobno zavisni, neki su — da prilagodimo izraz Georgea Orwella — „međusobno zavisniji” no drugi. Podređivanje nekih funkcija drugim funkcijama odvija se s obzirom na društvene kontrole koje posreduju u vitalnim odnosima jednog stanovništva sa njegovim sredinama; radi se o *pribavljanju sredstava za život i o bezbednosti*. U seoskoj organizaciji, obrada zemlje i borba su ostajale neizdiferencirane funkcije; podela rada se uglavnom vršila prvenstveno prema starosti i polu stanovnika. Kada je reč o robovima, s ovim je povezan i status. Međutim, u širim područjima stanovništva u uslovima urbanizacije, funkcije se sve više diferenciraju, a održavanje kohezije sistema postaje specijalizovani zadatak onih koji vladaju. Po prirodi svojih dejstava, kontrolne funkcije određuju uslove pod kojima se obavljaju ostale, više ili manje specijalizovane funkcije; potonje „očekuju” od kontrolnih funkcija da im posredno ili neposredno, obezbede sve što je nužno za obavljanje njihovih specijalizovanih uloga. Raspodela vlasti je tako pomerena s obzirom na izvesne strateške funkcije a društvena struktura stanovništva koje se urbanizuje jeste hijerarhijska.²¹⁾

Tokom uspostavljanja ove strukture međuza-visnosti fokus energija i osećanja se ustaljuje. Okolno stanovništvo sređuje svoj život i delatnosti oko centra, koji sa svoje strane, obuhvata raznolikost svog zaleđa. Tamo gde se središnji fokus energija razlikuje od fokusa može biti teže da se ostvari društvena kohezija. Pri svem tom, koncentracijom ljudi i diferenciranih delatnosti u jedno središte, prvobitni proces urbanizacije doseže svoj vrhunac i na istorijskoj pozornici se pojavljuje grad.

Naravno, arheološka građa ne daje opravdanje za takvu elegantnu formulaciju urbanizma. Društveni preobražaj kakav je upravo ocrtan samo je hipotetična tvorevina izvedena iz proučavanja stanovništva u okviru ljudske ekologije. Međutim, što se tiče organizacije, ništa što je bitno za nju nije nespojivo sa činjeničnom građom sa terena.

Tokom dugih vremenskih razdoblja način života seoskih ratara se iznutra ustalio i reprodukovao se na prostranim područjima Evro-

²¹⁾ Termini koji se koriste u ovom odeljku slobodno su prilagodene pozajmice iz spisa Amosa H. Hawleya i Talcotta Parsonsa.

pe, Azije i Afrike. Ustaljena, celogodišnja naselja ljudi koji koriste kamen i poseduju odomaćene biljke i životinje postojala su u istočno-centralnoj Mesopotamiji kod Jarma tokom prve četvrtine sedmog milenija pre naše ere. Postojalo je oko dvadeset pet valjano sagrađenih pravougaonih obitavališta, mada su stanovnici deo potrebne hrane još pribavljali skupljanjem; grnčarija se pojavila tek sasvim pozno u ovoj fazi. Količine obsidijana na mestu iskopavanja naznačuju dalekosežne dodire, jer je najbliže prirodno nalazište u blizini jezera Van, u Anadoliji. Nekoliko skorašnjih određivanja na osnovu ugljenika 14 u području Jarmo, ukazuju na prisustvo još starijih naselja²²

Spektakularnije, približno istovremeno naselje otkriveno je u oazi Jerihon, u dolini Jordana. Ovaj „Jerihon” imao je kružne zgrade od opeka, a bio je opasan visokim, debelim bedemom, na čijoj je unutarnoj strani postojala visoka kula s unutarjim stepeništem. Po nekim bitnim osobenostima ovo naselje se razvijalo drukčije no naselje naroda Jarmo; efikasna proizvodnja hrane još nije ustanovljena na nalazištu, mada su u to vreme odomaćene žitarice i ječam preovladavali celim „bregovitim područjem Srednjeg Istoka”. Jedan ugledan stručnjak, Jean Perrot, ubeđen je, izgleda, da ne postoje čvrsti dokazi o primarnoj proizvodnji hrane na Sredozemnom pribrežju mnogo pre kraja petog milenija²³. S druge strane, ratarska seoska naselja bila su potpuno razvijena u unutrašnjosti jugozapadne Azije već do sredine šestog milenija pre naše ere.

Tokom narednih hiljadu godina neka od ovih ratarskih sela na aluvijalnoj ravni južne Mesopotamije veoma su porasla i pretrpela su odlučujuće promene strukture. Žitu, ječmu i stoci sada su dodavali urme i ribe; drvo i trska pribavljali građevinski materijal u zame-nu za kamen. Pečena ilovača je korišćena za alatke. Ta postignuća su dosegla vrhunac u organizovanim gradovima-državama, kao što su Eridu i Ur, koji su imali desetine hiljada stanovnika, složenu versku, vojnu i političku or-

²²) Braidwood i Howe, loc.cit.

²³) Jean Perrot: „Palestina—Syria—Cilicia”, CTUL, str. 147—162. Takođe: Kathleen M. Kenyon, „Some Observations on the Beginnings of Settlement in the Near East”, *Journal of the Royal Anthropological Institute Great Britain and Ireland*, 89 (1959), str. 35—43. — W. F. Allbright govori o „stotinama, ako ne i hiljadama, takvih postrojenja... Od Pakistana do Tesalije”, oko 7000—5000. godine p.n.e., (CI, str. 72). On se slaže sa Braidwoodom da takvi prvobitni centri nisu „urbani”.

ganizaciju, društvenu stratifikaciju, stalež pisa-
sara, razvijenu tehnologiju (uključujući i metal-
urgiju) i razgranate trgovačke veze.

DEFINITIVNA URBANIZACIJA: SPOSOBNOST ČVORNOG ORGANIZOVANJA

Sa arheološkog stanovišta, ubrzavanje definitivne urbanizacije u nekim delovima sveta očiglednije je povezano sa duhovnom hranom no sa grubo fizičkim održanjem života. U izvesnom broju kulturnih područja ključni činilac promene je pre ideološki i socijalni no ekonomski. U jugozapadnoj Aziji, prva faza je obeležena tokom Obaidanskog perioda, oko 4000. g.p.n.e., nizom hramovnih građevina u Eriduu koje se razlikuju od osamljenih svetilišta tipičnih za seoska naselja na severu. Pred kraj ovog razdoblja, pre 3000. g. p.n.e., pojavili su se gradovi opasani bedemima. U potonjem razdoblju prvih dinastija, još veće odaje za bogoslužje bile su okružene kompleksom skladišta, radionica i ostalih zgrada, sačinjavajući možda prve „potpune“ gradove. Na osnovu protopis-
menih pečata i rezbarija u kamenu jasno je da se bilo pojavilo profesionalno specijalizovano sveštenstvo i da se bavilo liturgijskim delatnostima. Na osnovu hramovnih spiskova za podelu sledovanja ili „nadnica“ vidi se podjednako dobro da su sveštenici bili i „upravljajući“ društvenom privredom redistributivnog tipa²⁴.

Drugu fazu prelaza obeležila je pojava monumentalnih palata i onog što, na osnovu kasnije mitologije, izgleda skoro kao izričita politička tradicija. Dalja diferencijacija vlasti uspostavljanjem dinastičke valadavine i vlasti palata bila je povezana sa naglašavanjem klasnih razlika što se naročito upadljivo ispoljava u suptnosti između jednostavnih i srazmerno jednobraznih grobova Obaidanskog razdoblja i raskošno ukrašenih i bogato nameštenih grobnica kraljeva i drugih uglednika u Uru, u poznijem razdoblju Prvih dinastija. Tokom prve polovine trećeg milenija pre naše ere samo kraljevstvo je zadobilo izrazitije vojnički karakter, sa specijalizovanom proizvodnjom oružja, nasilnim regrutovanjem radne snage za izgradnju utvrđenja, i držanjem jedinica naoružanih kletvenika. Obe faze definitivne urbanizacije u Mesopotamiji bile su postignuće društvene organizacije. Tehnološke, ekonomske, pa i demografske odlike te promene izgledaju zavisne od obrazaca organizacije: (1) religijsko-političke, koja predstavlja unutarnja ograničenja, i (2) vojno-političke, koja odražava spoljaš-

²⁴) Adams: „The Origin of Cities”, loc. cit. Takođe: idem, „Early Civilizations, Subsistence and Environment”, CI, str. 269—292.

nja ograničenja. Naravno, pojava gradova na aluvijalnoj ravni takođe je posledica veće plodnosti i raznolikijeg izbora prirodnih blaga u rečnoj sredini (bar do poznog trećeg milenija), ali već u Obaidanskom razdoblju, ako ne i ranije, prirodno bogatstvo je manje bilo „dar” prirode, a više funkcija ljudske snalažljivosti i prilagodljivog ponašanja²⁵. Ukratko, slavni Childeov „višak” je, poput samog definitivnog grada, bio proizvod društva.

Sami postupci obrade zemlje se, izgleda, nisu mnogo promenili prelaskom u ravnicu. Slično tome, povećanje proizvodnje nije bilo inherentno u fizičkoj sredini, pa čak ni u povećanju uložene rada koje je iziskivalo rudimentarno navodnjavanje; ono se moralo ostvariti i zadobiti društvenim ponašanjem. Stoga ono starije shvatanje da su se i ostvarivanje i oblik urbane civilizacije u istočnjačkom gradu-državi zasnivali na uspostavljanju i održavanju vodenih sistema velikih razmera nije nužno po ekološkoj teoriji niti ga podržavaju arheološki nalazi. Sličan zaključak u pogledu navodnjavanja takođe važi za Srednju Ameriku i dolinu Inda.

Složeniji hidraulički sistemi daleke antike nastali su nakon ostvarenja definitivne urbanizacije. Sasvim ograničeni uređaji za kontrolisanje poplava su u Obaidansko vreme bili dovoljni da obezbede odgovarajuću proletnju pašu duž krivudavih rečnih tokova. Sistemi za navodnjavanje velikih razmera nisu nastali u urbanizovanijim delovima Sumera, veli Robert M. Adams, sve dok „proces političke integracije u teritorijalne države već nije bio dobro odmakao”. Dalje na severu, u Akadu, „do početka navodnjavanja u širim razmerama došlo je još kasnije”. Međutim, ukoliko kontrolisano navodnjavanje ne objašnjava nastanak centralizovane birokratije, ono je ipak povezano s napretkom zemljoradnje, povećanom stratifikacijom i hijerarhijskom organizacijom stanovništva po funkcionalnim linijama²⁶.

Potpunije korišćenje tehnika obrade zemlje i integralna briga o većim stadima stoke u kritičnim prirodnim uslovima nametali su sredniji redosled i sinhronizovanje sezonskih poslova. Sigurnije vođenje sve većeg broja delatnosti za održanje života, koje su obavljane istovremeno i serijalno, iziskivalo je uvođenje spe-

²⁵) Adams: „The Origin of Cities”, loc. cit. Takođe: *idem*, „Factors Influencing the Rise of Civilization in the Alluvium: Illustrated by Mesopotamia”, *CI*, str. 24—34. Thorkild Jacobson: „Mesopotamia up to the Assyrian Period, Political Institutions, Literature and Religion”, *ibid.*, str. 62—70.

²⁶) Adams: „Factors Influencing the Rise of Civilization”, *CI*, str. 27. Takođe: Braidwood i Willey, loc. cit., str. 357—358.

cijalizovane upravljačke komponente. Zavisnost krupnijih preživara od dodatnog prihranjivanja tokom sušnih leta ili napasanja posle žetve, šira upotreba plugova koje su vukli volovi ili magarci, takođe su vodili proširivanju komunalne kontrole. U međuvremenu, uređaji za navodnjavanje skoro svih razmera nametali su diferencijalni pristup parcelama najplodnije („retke“) zemlje, i, kao ishod, uspostavljanje novog poretka upravljanja zemljištem. Tako su arheolozi zapazili usvajanje polja pravilnog oblika i njihovu dalju podelu na manje jedinice, čija je veličina možda bila prilagođena porodici, koje su zamenile ranije pribegavanje menjanju područja dodeljenih grupama širih srodnika²⁷. Pored podelu prostora za rad, izvesna zvanična podela radnog vremena (mimo ustaljenih delatnosti u zavisnosti od godišnjih doba) bila je takođe potrebna kako bi se ostvarili prelazni odnosi između uloženog i ostvarenog rada — među ratarima, pastirima, mornarima, ribarima, fizičkim radnicima, kovačima plugova, graditeljima brodova i tako dalje — u toj meri da su funkcije bile diferencirane, a naknada za njihovo obavljanje različita. Organizacija stanovništva u profesionalno definisane klase nagoveštavala je novi poredak upravljanja ljudima i, u krajnjoj liniji, jedno novo društvo.

Središte poretka koji se uobličavao očito je bio „hram-grad“. U jednom trenutku, obitavaoci hrama počeli su da posreduju u čovekovim svetovnim odnosima sa fizičkom i društvenom sredinom, kao i u njegovim transcendentnim vezama sa kosmosom. No dok je veza prirode kosmosa daleko prethodila prvim gradovima-državama, osnaživanje društveno-teritorijalnog poretka sakralnim autoritetom obeležavalo bi značajan korak ka jednoj većma *isključivoj* definiciji stanovništva i njegovih granica, pa stoga i ka zatvaranju sistema. Identifikacija etosa i poretka povezivala je meru radne kohezije stanovništva i doprinosila nužnom osećaju „zajedništva“, odnosno psihološkoj diferencijaciji od drugih ljudi²⁸. Činjenica da su ostvarivanje i prisvajanje „viška“ bili funkcije koje su pripale sveštenstvu, otkriva u kojoj je meri, već u protopismenom razdoblju, hram bio predmet poštovanja i sam izvor istinske snishodljivosti. Činjenica da je grananje društvenih kontrola polazilo iz hrama može objasniti i brz porast

²⁷) Adams: „Factors Influencing the Rise of Civilization“, *CI*, str. 28—30.

²⁸) Adam Falkenstein: „La cité-temple sumériene“, *Journal of World History*, 1 (1954), str. 784—814. — Mircea Eliade („Structures and Changes in the History of Religion“, *CI*, str. 351—356) govori o „solidarnosti čoveka i biljnog sveta“, Jacobsen („Mesopotamia up to the Assyrian Period“, *ibid.*, str. 67), nagoveštava da „jedino društvena diferencijacija — najpre omogućuje izvesno poimanje razdaljine, *majestas*, božanstvenog“.

i diversifikaciju ceremonijalnog čvora, mada tačno vreme i povod ovog razvoja još nisu utvrđeni.

Umnogome ista istorijska tama pokriva pojavu specijalizovanog „kraljevstva”. Tek u razdoblju mesopotamskih Prvih dinastija (od 3000. g.p. n.e.) pojavljuju se u arheološkim ostacima monumentalne palate i kraljevske grobnice — svega nekoliko vekova nakon proširivanja hramovnog kompleksa. Ne može se utvrditi da li je do ovog primetnog obrazovanja političke vlasti došlo prvenstveno iz unutarnjih ili spoljašnjih potreba, no pretežni deo potonje mitološke tradicije ukazuje na opšti porast nesigurnosti u društvenoj sredini i na duboko dejstvo organizovanja u svrhe rata²⁹. Podizanje velikih zidova i utvrđenja od strane silom regrutovane radne snage zajedno sa držanjem specijalizovanih armija očito je povlačilo preraspodelu viška među različitim delovima stanovništva, pri čemu se sve više vodilo računa o ključnim obrambenim funkcijama. Specijalizacija koja je političku ulogu prenela van hramovne hijerarhije nije umanjila značaj svešteničke funkcije, ali je podrazumevala izvesnu meru prestrukturisanja kontrole i otvorenije oslanjanje na svetovnu silu.

Novi atribut kraljevstva kao oblika političkog autoriteta bila je njegova trajnost; njegova posebna uloga je bila da obezbedi kontinuitet. Dok je improvizovanje vođstva putem „predstavničkih” tela u trenucima krize moglo biti dovoljno da se izađe na kraj sa unutarnjim poremećajima ili sa povremenim sukobima sa susjednim narodima, neka trajna organizacija bila je neophodna u razdobljima širenja žitelja predela izvan aluvijalnog juga ili njihovih produženih napada. U takvim teškim okolnostima uspešnim ratnim vođama polazilo je za rukom da svoje privremene položaje pretvore u naslednu dinastiju koja vlada nizom gradova; na primer, rano kraljevstvo Kiša u Akadu ili Kingirov savez, usredsređen oko Nipura. Nastali sistem je bio sistem u kojem je ceremonijalna povezanost vojnika i sveštenstva pridala legitimnost javnoj vlasti. Nepotrebno je reći da je razvoj monarhijskih institucija podrazumevao ubrzavanje stvaranja društvenih razlika i veću

²⁹) Jacobsen: „Mesopotamia up to the Assyrian Period, *CI*, str. 63—66. Idem, „Early Political Development in Mesopotamia”, *Zeitschrift für Assyriologie*, 52 (1967). — Tokom trećeg milenija pre naše ere razvio se u travnatim ravnicama srednje Azije jedan alternativni i, u izvesnim pogledima, neprijateljski vid kolektivnog prilagodavanja: nomadsko taborište, zasnovano na pripitomljenim životinjama. Za uticaj nomadskih upada na ustaljeno-ratarske trgovačke centre, vidi Stuart Piggott: „The Role of the City in the Ancient Civilizations”, u: R. M. Fisher (Ed.), *The Metropolis in Modern Life* (Garden Siti, Njujork, 1955), str. 5—17.

socijalnu razdaljinu među različitim delovima stanovništva urbanizovanog područja. U trenutku kad je ovaj preobražaj u monarhiju bio dovršen, gradovi-države i savezi su se svojim garnizonima protezali na sever.³⁰ Tokom poslednje četvrtine trećeg milenija, akadijsko carstvo pod Sargonom i carstvo Treće dinastije u Uru predstavljali su pokušaji stvaranja političkih sistema koji obuhvataju čitava područja.

Početak trećeg milenija pre naše ere desetak znatnih koncentracija stanovništva pojavilo se na polusušnim aluvijalnim ravnima Sumer-Arkada. Tri-četiri najveća centra imala su od 12000 do 24000 stanovnika, a najveći među njima bio je Ur. Ove koncentracije — možda prvi plod urbanizacije uopšte u svetu — poprimile su oblik zbijeno građenog, jako utvrđenog jezgra, okruženog zavisnim imanjima i selima čiji su žitelji radili na navodnjenim poljima i okolnim pašnjacima. Neka od tih imanja su nastala kao zemljišta poklonjena dvorskim časnicima, a njihova uprava je bila u rukama zavisnih klijenata, prema starijem obrascu hramovnih poseda. Integralne funkcije koje je obavljalo jezgro — uglavnom obezbeđivanje vlasti, bezbednosti i sredstava za održanje života — služile su integrisanju sistema uzajamne zavisnosti diferenciranih delova stanovništva i njihovih teritorija. Čvorna „urbana” komponenta sistema često je pokrivala područje od preko 250 jutara unutar zidova. Pri kraju razdoblja Prvih dinastija, oko 2400. godine p.n.e., Uruk, jedan od najvećih centara, obuhvatao je prostor od preko 1100 jutara, a imao je do 50000 stanovnika³¹.

Definitivna urbanizacija je ostvarena između 4000. godine p.n.e. i 1000. godine n.e., više-manje nezavisno na pet-šest međusobno veoma udaljenih područja istočne i zapadne hemisfere³². Raznolikost kulturnih iskustava koja se već bila ispoljila u prvobitnoj fazi prenela se i ojačala u vidu definitivnih istorijskih postignuća. Tok rane urbanizacije izvan južne Mesopotamije ne ponavlja ni redosled, a kamoli obrazac, drev-

³⁰) *Ibid.* — Monarh je u svojoj ličnosti ovaploćavao „niz različitih funkcija od kojih su neke bile stare, a neke nove”. Kraljev monopol sile činio ga je sudijom i zakonodavcem; povremeno je igrao ulogu „reformatora” izdajući složene zakonske kodekse. Palata je na kraju preuzela brigu o glavnim postrojenjima za navodnjanje.

³¹) Adams: „Origin of Cities”, *loc. cit.*, i Henri Frankfort: „Town Planning in Ancient Mesopotamia”, *Town Planning Review*, 21 (1950), str. 99—115. Takođe: Guillaume Gardascia, „Les Villes de Mésopotamie”, *La Ville*, deo II, „Institutions économiques et sociales”, str. 51—61, *Recueils de la Société Jean Bodin*, 7 (1955). Dalje se navodi pod skraćenicom *La V*, II.

³²) S očitim izuzetkom Australije sa susednim ostrvima, svi kontinenti su postigli stepen prvobitne urbanizacije.

nog Sumera. Utoliko arheotipološka definicija „urbane revolucije”, koju je izneo V. Gordon Childe, uglavnom u svjetlu iskustva jugozapadne Azije, ne odoleva podrobnijoj komparativnoj arheološkoj ili istorijskoj analizi.

Veličina iskopina gradskih ležišta u južnoj Mesopotamiji, na primer, izgleda mnogo veća od tipičnog centra iz drevnog Egipta, bar do Novog kraljevstva, oko 1500. godina p.n.e. U Egiptu je diferencijacija izgleda integrisana kroz nekoliko srazmerno malih dvorskih centara bogova-kraljeva. Stoga su se u dolini Nila po području, stanovništvu i brojnosti razlikovali od njihovih približno suvremenih parnjaka u dolinama Tibra i Eufrata. Stope i razine urbanizacije su očito bile niže u Egiptu no u Mesopotamiji, jer su fizička i društvena sredina verovatno manje pogodovale građenju gradova. Srazmerno pravilan ciklus toka Nila znatno je uprostio „problem” vodoprivrede, a istovremeno je olakšavao brodski saobraćaj i veze. Ovo srazmerno „bezneporno” jedinstvo donjeg Nila duž pet ili šest stotina milja njegovog toka, u spoju sa relativnom izolovanošću od drugih gradova-država i nomadskih naroda, možda pomaže u objašnjavanju drukčije veličine i strukturanog aspekta ranih egipatskih centara. Egipat je veoma rano postigao skoro legendarno političko-ekološko jedinstvo i možda nije doživeo fazu grada-država, koja bi se mogla uporediti sa protopismenom Mesopotamijom i onom iz razdoblja Prvih dinastija. Učinak ovog stanja naglašava odsustvo masivnih utvrda kakve okružuju mesopotamijske čvorove, mada je u većini drugih pogleda dostupnost kamena u dolini Nila dala upečatljiviju i trajniju monumentalnu arhitekturu. Možda najizazovnija formulacija ove istorijske suprotnosti jeste ona Johna A. Wilsona kad tvrdi da je „tokom tri hiljade godina, sve do osnivanja Aleksandrije, drevni Egipat bio velika civilizacija bez jedinog velikog grada”³³.

Ovaj kontrast između egipatskih i mesopotamskih jezgara održao se uprkos jednom interludiju intenzivnih kulturnih dodira kopnom i morem, oko 3000. godine p.n.e Sumerski uticaj se zapaža u ranim oblicima egipatske umetnosti,

³³) Wilson („Egypt through the New Kingdom”, *CI*, str. 124–135), ukazuje da se fizička područja egipatskih promjenljivih prestonica ne mogu porediti, recimo, sa Nipurom ili Vavilonom. Jacques Pirenne („Les Villes dans l’Ancienne Egypte”, *La V*, II, str. 23–47), nikad ne dovodi u pitanje urbanost egipatskih centara, ali se slaže sa Willsonom u jednoj važnoj stvari, naime da su samostalnost i inicijativa gradova bile veće u razdobljima „feudalne” ili slabe centralne vlasti. Bilo bi zanimljivo znati kako su ta razdoblja uticala na strukturu porodičnog života; na primer, da li se pogoršao položaj žena?

a klinasto pismo je lako moglo ubrzati, ili na drugi način podstaći, razvoj samostalnog pisma u Egiptu, mada u sasvim drugom smeru: prema hijeroglifu. Grnčarsko kolo kao i tehnika građenja opekama možda su takođe došli u dolinu Nila iz istog izvora. Jasno, puka činjenica dodira ne vodi nužno zamenjivanju domaćih „nižih” oblika kulture „višim” oblikom spolja. Prihvatanje određenih elemenata — rukotvorina, tehničkih postupaka ili koncepata — nipošto ne umanjuje samorodni karakter definitivnog ostvarenja urbanizacije na jednom području. Međutim, u jednom važnom pogledu, iskustva Egipta i Mesopotamije su slična: na oba područja ogromna većina stanovništva ostala je da obitava u ratarskim seoskim naseljima.

Raznolikost karakteriše konačni proizvod definitivne urbanizacije u svim njenim poznatim kontekstima. Što je potpunija arheološka građa, to je teže utvrditi da je ma koji sklop socioloških atributa ili pratećih okolnosti onaj definitivni. Pisanje, na primer, koje mnogi naučnici smatraju neophodnim za komunikaciju i naučni napredak, a koje je Childe uključio u svoje kriterije, nije postojalo u ranim gradovima na Centralnim Andima. Ono je ostalo srazmerno primitivno čak i u velikim centrima Srednje Amerike, gde se izvesni oblici strogo naučnog računanja ostvarili znatan napredak. S druge strane, sela kopača bakra u Alpima stekla su visoko poznavanje metalurgijske hemije bez postignuća pismenosti. (Rudari iz razdoblja *Urnen* su, međutim, na kraju ipak razvili sistem grubih znakova.) Međutim, u Srednjoj Americi veoma mala mera opšteg tehnološkog napretka može se uočiti i pre i tokom faze definitivne urbanizacije. Gradovi u dolini Inda, koji su služili kao kontrolna jezgra velike političko-ekonomske simbioze sa podređenim ratarskim stanovništvima, takođe su bili tehnološki zaostali i izgleda nisu ostvarili pun potencijal metalurških i alatničarskih postupaka „bronzanog doba”, bez obzira na veze sa Sumerom, približno od 2500. godine p.n.e. Osim toga, ni naselja u srednjoj Americi ni ona u dolini Inda nisu bila opasana velikim bedemima, a, za razliku od Sumera, oružje i ratnički motivi odsutni su iz njihovih razvijenih umetničkih stilova. I Mohenđo-daro i Harapa su bili građeni po pravilnom geometrijskom ili šahovskoj tabli podobnom planu, s jednoobrazno uobličanim područjima za žitnice, radionice i stanove, te su se sasvim razlikovali od nepravilno raspoređenih zgrada i ulica mesopotamskih centara. Čak i strožije građene četvrti hramova i palata u sumerskim gradovima pokazuju malu

sličnost sa uzvišenim citadelama podizanim na zapadnoj ivici prestonica na Indu³⁴.

Poput udaljene Južne i Severne Amerike, Kina stoji po strani od velikog luka urbanizacije koji se protezao od donjeg Nila na zapadu, preko središnjih oblasti Mesopotamije do doline Inda i ravnice Ganga na istoku. Jedino je poljoprivredni razvoj Kine u trećem mileniju predstavljao izražen spoj kulture žitarica iz jugozapadne Azije s kulturom pirinča koja potiče iz monsunске Azije. Baštovanstvo zasnovano na ašovu i lopati, spojeno sa veštačkim navodnjavanjem i isušivanjem dalo je obrazac ratarskog naselja koji se vidno razlikuje od ekstenzivno ziratne kultivacije u jugozapadnoj Aziji. Ipak, Jin Šang centri bazena Huang-ho su, i pored svog neobičnog plana, predstavljali definitivne gradove „bronzanog doba”. Poslednja i najistočnija od ovih prestonica, oko sredine drugog milenija, Anjang, bila je izgrađena prema prostranom pravougaonom obrascu koji značajno podseća na taborište bojnih kola. Anjang je poprimio oblik široke skupine skoro dodirujućih zanatsko-ratarskih zaselaka, koji imaju zajedničko specijalizovano ceremonijalno i administrativno jezgro — Hsiao-t'un. Jedno slično Jin Šang naselje u Čingčou takođe u severnom Honanu, usredsređivalo se oko jezgra nešto manjih dimenzija, opasanog zidovima od ilovače.

S obzirom na vojničku veštinu vladajuće aristokratije ratnika koji se bore sa bojnih kola, iznenaduje da se vojne teme ne javljaju u veoma konvencionalizovanoj umetnosti Šang. Jedno objašnjenje je da su oblici ovih umetničkih dela možda izvedeni iz još starijih drvo-rezbarskih tradicija predurbanog Lungšana ili Jangšaoa. Osobena odlika Jin Šang urbanizacije bilo je njeno ideografsko pismo, sasvim različito od oblika pisma koji su se razvili u Sumeru ili Egiptu. Druga zanimljiva činjenica, u svetlu one izreke da se kineska civilizacija širila plugom a ne mačem, jeste podatak da plugovi nisu nađeni u Kini pre četvrtog veka p.n.e., to jest, poznog razdoblja vladavine dinastije Čou. Ako je, ipak, bivo bio odomaćen a drveni plug prilagođen za stočnu vuču pre kraja Jin Šanga, zavisnost kineskih seljana i

³⁴) Ignace J. Gelb (*CI*, str. 55), tvrdi da je „pisanje od takve važnosti da civilizacija ne može postojati bez njega, a da pisanje ne može da postoji, osim u civilizaciji”. G. R. Willey (*CI*, str. 157), ostaje skeptičan u pogledu pisanja s obzirom na postignuća Maja, ali priznaje da su Maje predstavljale „civilizaciju bez formalne posude grada”. O rudarima Urnena, vidi: Richard Pittioni, „Southern Middle Europe and Southeastern Europe”, *CTUL*, str. 224; on izlaže pronelljivo razmatranje Childeovog kriterija „urbane kulture”. Sourindranath Roy: „The Social and Economical Problems of Urban India”, *La V*, II, str. 233—271.

građana o snazi životinja ili stočnim proizvodima uvek je bila mnogo manja no u jugozapadnoj Aziji, severnoj Africi ili Evropi.³⁵⁾

Ova definitivna urbanizacija nije ni univerzalan ni jednoobrazan društveni proces. Tamo gde su se javili urbani centri oni nisu odgovarali nijednoj prostornoj ili strukturalnoj shemi. Velika raznolikost iskustva urbanizacije potcrtava činjenicu da je koncentracija stanovništva svugde proces *prilagođavanja*. Svaka urbana tradicija, kao i svaki grad, predstavlja stalno prilagođavanje opštih društvenih tendencija određenom sklopu zahteva demografije i sredine. Na taj način svaka izgrađuje svoj „jedinstven” identitet. Stoga proučavanje definitivne urbanizacije ne vodi nekoj univerzalnoj definiciji „grada” — to je problem leksikografa — već pre jednoj podrobnijoj analizi niza društvenih međudejstava koji dovodi do tako raznolikih manifestacija u vremenu i prostoru.

Kako prvobitne tendencije ka urbanizaciji ojačava dalje međudejstvo, izvesne, dotle raspršene i srazmerno neizdiferencirane uloge se u većoj meri artikulišu. Najverovatnije je da se to oseća na funkcijama koje posreduju u osnovnim odnosima sa prirodom i društvenom sredinom, a naročito na integralnim funkcijama u vezi s transcendentnim stvarima i ratom. Ritualno posredovanje u odnosu na prirodu i drugi oblici kolektivne samosvesti doprinose obezbeđivanju proizvodnje i raspodele viška koji bogati život. Ove navike međudejstva podstiču još složenije simboličke i estetičke izraze koji služe jačanju teritorijalne i kulturne solidarnosti stanovništva šireg područja. Još uvek je neizvesno da li se granice urbanih sistema u nastajanju poklapaju sa etnolingvističkim podelama; postoji jasna dokazna grada da zajednički simbolički jezik može pružiti matricu datih razumevanja, čak i od govornog narodnog jezika. Kontrolne sankcije religiozne ideologije takođe imaju važne političke implikacije, a postojale su nesumnjivo druge situacije u kojima je politička definicija opšteg slaganja proklamovana kao religiozna. Kako se umnažaju dodiri sa spoljašnjim stanovništvima i kako vangradske veze doprinose višku, specijalizovane vojne i političke funkcije zauzimaju sve važnije mesto na pozornici. Palate, skladišta, zanatske radionice, rezidencije, drumovi, vodovodi, citadele i grobnice bujaju u četvrtima hramova ili oko njih, a u nekim lokalitetima skoro ceo aglomerat je opasan bedemom. Otada takva definitivna „urbana” naselja predstavljaju jedan

³⁵⁾ Kwang-chih Chang: „China”, CTUL, str. 177—191. Takođe: Cheng Te-k'un, *Archeology in China, I: Prehistoric China* (Kembridž, 1959); II: *Chang China* (Kembridž, 1960).

dopunski i *alternativni* oblik kolektivnog prilagodavanja, novinu u načinu života.

Ovaj tip društvene tvorevine mogao se konačno presaditi izvan svoje rodne rečne sredine i mogao se ukoreniti — naravno, u manjem broju — na područjima koja navodnjavaju isključivo padavine ili ih ishranjuju samo dodiri i veze. Posredstvom odgovarajućih tehnologija i složene organizacije, izvesna stanovništva su razvila kolektivne sposobnosti građenja i održavanja gradskih naselja u jednom širem opsegu fizičkih i društvenih sredina.

Kristalizacija procesa urbanizacije poprimila je oblik usredsređivanja integralnih funkcija u čvor. Kako je sve veći broj sve raznolikijih diferenciranih jedinica i delova postojao centralizovan, njihovoj tački koncentracije pridavani su nizovi strateških funkcija, te je i sama postajala izdiferenciran deo. Njegova uloga se može okarakterisati kao kumulativna specijalizacija za usluge nužne za održavanje jedne šire celine. Grad je, u tom smislu, *mnogofacetno središte*, žiža uopštene čvornosti.

Shvatanje da su gradovi ne samo nešto izvan seoskog života i načina održanja života, već i njihova suprotnost, nema osnova u ekološkoj teoriji. Čak i u svom „najnezajedničkijem” vidu, odnosi selo-grad uvek su recipročni. Kad izrabljivački zemljoposednici podižu zemljišne rente ili kad se uslovi trgovine okrenu protiv poljoprivrednih proizvoda, odnos selo-grad je i dalje odnos uzajamne zavisnosti. Obavljanjem svojih čvornih funkcija centar daje definiciju i strukturu okolnim delovima. Bez fokusa i smera, ustaljeni život van grada bi se zaparložio ili bi ponovo zapao u seosku samostalnost, srazmerno jednoobrazan poredak održavanja života koji ne ublažava podsticaj razlika.³⁶⁾

Ovo ne znači da čvorne odnose valja poistovetiti isključivo sa gradom. Izvesna mera čvornosti implicitna je u većini društvenih organizacija: u porodicama, klanovima, selima, korporacijama, sudovima, armijama, religijama, i tako dalje. Mnoga međudejstva su raspoređena oko čvorova koji nisu gradovi. Složena društva su održavala izvesnu žižu i smer bez blagodeti mnogofacetnog središta. Religiozna osećanja su se usredsređivala oko lugova i svetilišta. Politička moć zrači iz logora poglavice putujućeg dvora ili seoskog zamka. Vojna sila se može

³⁶⁾ O konceptu grada u Mesopotamiji, A. L. Oppenheim veli: „grad je institucionalizacija želje za kontinuitetom” i „grad se uvek prihvatio kao osnovna institucija civilizovanog života” (CI, str. 79—81). Opštije o ulozi grada, vidi: Gideon Sjoberg, *The Pre-industrial City: Past and Present* (Glenkou, Illinois, 1960), str. 25—49).

upražnjavati iz tako različitih štabova kao što su zamkovi, palisadne utvrde ili nepristupačna prirodna uporišta. Vesti nužne za ove i druge delatnosti mogu se prenositi ili primati preko drumskih stanica, periodičnih vašara, prekida saobraćajnica ili preko slučajnih susreta sa neznančima na najprometnijim putevima. Zapravo, svi uzajamni odnosi se mogu sagledati naprosto kao mreže kanala i čvorova, a sva društva kao nadodane mreže različitih potencijala. Osobeni atribut jednog urbanog centra je u njegovoj opštoj čvornosti za neki širi sistem: presudna potreba jeste nagomilavanje nekoliko strateških funkcija, a ne prisustvo ma koje pojedine.

No, kao vid kolektivnog prilagođavanja grad zadovoljava i opšte ljudske i lokalne kulturne potrebe. Biološka strana ljudske prirode nalazi primarni izraz u potrebi održanja života; društvena u potrebi za redom, a kulturna strana u potrebi za opštenjem. Već u mikrokosmosu porodice ljudska bića zadovoljavaju dalje potrebe rasplodavanja i smisla. Varijacije na takve univerzalne teme, zajedno s onima kulturne prirode, mogu se naći u svim većim komunalnim sistemima, od mesnog do najopštijeg. U izvesnom smislu, grad je model šireg društva projiciran na isprekidanu skalu: odnosi njegovih sačinilaca dobro su prikazani, čak su očuvani i njihovi oblici, ali je područje drastično smanjeno. Nimalo iznenađujuće, čvor se u nekim kulturama smatra paradigmom svemira *imago mundi*³⁷⁾ saglasno svojstvima datih sredina i kultura. Opšte uzev, što je šire i raznolikije područje koje stanovništvo zauzima, utoliko su razgranatiji i složeniji njegovi integrišući čvorovi. Tokom poslednjeg veka tri ili četiri velika grada počela su da se smatraju *Weltstädte*; tokom milenija uvek su, u ovom ili onom kraju sveta, postojali centri koji su polagali pravo na ovaj naziv.

SOCIJALNO-STRUKTURALNA DIMENZIJA: KLASIČNA I INDUSTRIJSKA URBANIZACIJA

Dovde je koncentracija integralnih funkcija bila posmatrana kao prostorna ili horizontalna diferencijacija centra od okolnih delova. Teorijska posledica i merljiva prateća pojava istog procesa jeste, međutim, *vertikalna* ili socijalno-strukturalna diferencijacija centra. Sa stanovišta društvene promene, verovatnije je da će vertikalna dimenzija biti presudnija od ho-

³⁷⁾ Paul Wheatley: „What the Greatness of a City Is Said to Be”, *Pacific Viewpoint*, 4 (1963), str. 163–188. Takode: Leonard Woolley, „The Urbanization of Society”, *Journal of World History*, 4 (1957).

rizontalne, mada je njihov uzajamni odnos nerazmrsivo povezan.

Činjenična građa arheologije i logika ljudske ekologije ukazuju da urbanizacija povlači porast vertikalne stratifikacije, tesno povezane sa kontrolom korišćenja zemljišta i zaliha sirovina. Međutim, donekle paradoksalno, ova tendencija dovodi do sve veće „dominacije“ čvornih funkcija nad onima što se vrše u perifernim delovima. Recipročnost diferenciranih uloga ne vodi jednakosti odnosa, još manje nadređivanju „proizvođača“ pukim „potrošačima“, već do zavisnosti svih delova od sistema i njegovog integrišućeg središta. Dominacija je atribut onih specijalizovanih pojedinaca ili jedinica koji, formalno ili neformalno, određuju uslove pod kojima ostali specijalizovani pojedinci ili jedinice obavljaju svoje funkcije.³⁹⁾ To je centripetalna ili centralizujuća stega koju sprovode jedinice što obavljaju strateške „sistemske“ funkcije.

Društvene posledice vertikalne diferencijacije jedva da se mogu preuveličati. Svest o raskoraku moći i statusa sadržana u odnosima funkcionalne međuzavisnosti stvara osećaj udružnosti ili poistovećivanja kod pojedinaca i jedinica diferenciranih po sličnim osnovama. Oni imaju okrepljujući osećaj da su „u istom čamcu“, da imaju zajednički identitet, da se hrane za istom trpezom. Takva osećanja solidarnosti moćna su protivteža osećaju zavisnosti koji pojedinci i jedinice imaju u odnosu na one s kojima su u funkcionalnoj međuzavisnosti. Pojedinci i jedinice povezani udruženošću ili identifikacijom sačinjavaju *kategorijske* grupe pripadnika koji obavljaju istu funkciju, imaju slično zanimanje ili druge zajedničke attribute: na primer, pripadnost istom polu, starosnoj kategoriji, kasti ili etničkoj grupi. Ponekad njihova veza može biti samo zajedničko oduševljenje ili sklonost. Takva zajednička osećanja, bez obzira da li se temelje na objektivnim ili subjektivnim činocima, potencijalno prete da naruše funkcionalnu ili *korporativnu* integraciju sistema. Nužno je opsežno vaspitanje kako bi se obezbedilo da pripadnici kategorijskih grupa bez prekida obavljaju svoje funkcionalne korporativne uloge. Ali tamo gde su zajednički interesi i osećanja prolazni ili se mogu uspešno pomiriti sa obavljanjem korporativnih funkcija, u tkivo društva ugrađena je veća kohezija.

Definitivna urbanizacija jeste organizovanje i prisvajanje poljoprivrednog viška. Sposobnost ostvarivanja i investiranja čiste društvene

³⁹⁾ Za iscrpnije objašnjenje termina kao što su *dominacija*, *kategorijske* i *korporativne* grupe, vidi: Amos H. Hawley, *Human Ecology*, *passim*.

uštede bila je osnovno postignuće prvih gradova; to je podrazumevalo dugotrajne i mnogostruke operacije koje prevazilaze sposobnosti drugih poznatih oblika ustaljenog prilagođavanja. Zaseoci i sela nisu mogli ni da uskladište ni da zaštite obilan i raznovrstan društveni proizvod. Tako je ostvarivanje i kontrolisanje ušteta — bilo da je ustanovljeno birokratskim, vojnim, trgovačkim ili pravnim sredstvima — postalo strateška funkcija koja je uspostavljala okvir unutar kojeg su se mogle obavljati druge rutinizirane uloge. Tu je objašnjenje činjenice da su odluke koje dolaze iz centra imale tako ogromnu premoć nad stanovništvom područja kao celine. Integracija jednog urbanog sistema ostvaruje dobiti i gubitke; međutim, prema konvencijama preraspodelnog obračuna, ista organizacija će odrediti koje će jedinice i pojedinci „dobiti” a koje snositi „troškove”.

Opravdavano liturgijskim autoritetom sveštenstva, proširivano i branjeno borbenom moći vojskovođa i kraljeva, gomilanje čistog društvenog proizvoda u centru predstavljala je besprimernu koncentraciju energetske potencijala na majušnoj teritorijalnoj osnovi. Ova *implozija* energija, da usvojimo izraz Lewisa Mumforda, bila je otada podvrgnuta jedino ograničenjima tehnika kontrole, kojima su raspolagale grupe onih što odlučuju, utvrđene u čvoru.³⁹⁾ Njihovi zahtevi su postepeno uobličili sastav društvenog proizvoda, a njihove svrhe su određivale dodelu i korišćenje presudne mreže.

Tendencija da se inovacije javljaju u gradskoj sredini, ili, verovatnije, da ka njoj gravitiraju, nije ništa manje razumljiva. Inovacije su kulturni događaji, ali njihova primena u svakodnevnom životu zavisi od društvenog odbira i pregleda. Vlast nad društvenom uštedevinom je stoga činila grad i mestom za unošenje inovacija i čuvarem tradicija. Kao stecište specijalizovanih veština i kultivisane inteligencije sistema, kao skladište njegovih viškova i rizica znanja, čvor je postao osnovni potrošač izdiferenciranih dobara i usluga, pa tako i tvorac novih vrednosti. Pripadnici gradskog sta-

³⁹⁾ Lewis Mumford: „The Natural History of Urbanization”, *Man's Role in Changing the Face of Earth* (Chicago, 1961), str. 382—398. *Idem*, *The City in History, Its Origins, Its Transformations and Its Prospects* (New York, 1961), proglašava premoć strukturalne organizacije nad ljudskim potrebama, što Mumforda navodi da tvrdi, u suštini, da su svi društveni sistemi nehumani. Njegovo stanovište, izgleda, ima koren u još nedokazanoj tvrdnji o libidinalnom zdravlju preurbanog seoskog života i u neistorskom shvatanju da je ratovanje izum grada. Mumfordova nekritična naklonost prema polisima i srednjovekovnoj komuni, njegova polemika protiv „besmislenog” industrijskog kao i grada, pridaju njegovom skorijem delu karakter metaistorije.

novništva mogli su najbolje da ocene sposobnost prilagodavanja i disfunkcionalne mogućnosti inovacije u izgledu. U meri u kojoj inovacija povećava društveni proizvod, po ma kojem načinu obračunavanja, očekivanja novatora da će učestvovati u ubijanju plodova svoje kreativnosti mogla su se ispuniti s najvećom izvesnošću. No, ipak, nema nikakve nužnosti u sklonosti inovaciji. Veća prijemčivost grada jeste samo povećana verovatnoća. U tom pogledu postoje upadljive razlike među gradovima i među kulturama.

U svetu gradova postoje razlike ništa manje no među pojedincima unutar stanovništva. Ali dok je pojedinac telesni organizam sačinjen od diferenciranih delova i međusobno zavisnih udova, koji nikad nisu imali stvarno nezavisno postojanje, stanovništvo „sličnih” organizama kao što su vojska, preduzeće ili grad, sastoji se od pripadnika koji su samostalno pokretljivi i obično, zamenljivi. Otuda je svaka proširena analogija između ljudi i organizacija, njihovih „biografija” i „ličnosti” — jedna literarna konvencija, metafora. Ljudi su organizmi i gradovi su organizmi. Činjenica da organizacije u dejstvu ispoljavaju izvesne mehanicističke ili systemske aspekte nije, međutim, razlog da se jedna organizacija smatra pukom mašinom. Pripadnici organizovanog stanovništva se mogu zameniti razmnožavanjem ili usvajanjem. Jedna organizacija organizama u tom smislu, za razliku od samih organizama, ne nosi u sebi ograničenje svoga rasta ili dugovečnosti. Kad je organizovano, takvo stanovništvo stiče izraženu sposobnost podele rada. Ograničenja veličine, trajanja i postignuća jednog organizovanog stanovništva zato u potpunosti zavise od okolnosti. Ukratko, ograničenja jednog organizovanog stanovništva su ekološka.⁴⁰⁾

Umnogome na isti način i uglavnom iz istih razloga pojedinci i porodice se organizuju u funkcionalne jedinice, a jedinice u stanovništva one vrste koju nazivamo „gradovima”, a gradovi i od njih zavisna naselja mogu se organizovati u veće skupine — saveze, nacije, carstva, i tako dalje. Svakako je značajno da ne postoji nijedna kategorija nepolitičke prirode koja bi se mogla primeniti na takva veća stanovništva. Pojam „ekonomija”, na primer, odnosi se samo na jedan uzak aspekt njihovog međudejstva. Mogli bismo ih nazvati „sistemima gradova”, pod uslovom da se shvati da sistemi pored urbanih čvorova uključuju i druga naselja. Pojam „šira zajednica” takođe je moguć,

---

⁴⁰⁾ Ovo shvatanje „stanovništva” sledi shvatanje A. H. Hawleya izloženo u: „Population and Social System: An Essay in Human Ecology”, b.d.

ali pribegavanje reči „zajednica” povećava dvosmislenost i skoro predstavlja izvrdavanje. Sa stanovišta ljudske ekologije odnosi između jedinica supraurbanih sistema, bez obzira na nomenklaturu, analogni su, opšte uzev, onima koji su napred ocrtni kad su posredi sačinioi urbanih i suburbanih sistema. U svrhe prilagodavanja, veći sistemi iziskuju, ništa manje od manjih, granice i integraciju, a ove su podjednako funkcija kontrole.

Granice sistema gradova se mogu organizovati na razne načine, ali je, istorijski, najčešće zajednička linija ona koju povlači delotvorna politička vlast. Mada su dalje transakcije preko međusistemske granice i moguće i korisne, do njih dolazi prema nahodanju političke kontrole.⁴¹⁾ Istorijski, sistem međuzavisnosti se često stvara vojnim osvajanjem, a da li je nastala simbioza produktivna ili samo izrabljivačka zavisiće od karaktera i motivacije osvajača. Sila koja dolazi iz prestonice može ići od najposrednijeg i najtananijeg ubeđivanja do gole prinude. Na jednom istorijskom polu je neposredan sukob primatske organizacije, na drugom labaviji i okolišniji uticaj centara i podcentara u hijerarhijskom poretku.

Ako uzmemo šire, cela zemljina kugla bi se mogla smatrati jednim supraurbanim sistemom. No nije se pojavila nikakva integralna kontrola koja bi savladala fizička, komercijalna, kulturna, psihološka, da i ne pominjemo politička, trvenja što ometaju organizovanje sveta. Mada su prirodne granice sveta date, integracija, čak ni u tako ograničene svrhe kao što su trgovina ili veze, nije otišla mnogo dalje od nivoa dobrovoljne saradnje ili neformalnih odnosa tržišne razmene. Zato svet ostaje nastanjen sistemima gradova koji su okupljeni kao politički sistemi moći za sporazumevanje između sistemâ osećanja uskog zajedništva preovladavaju nad korporativnim; ili, drugim rečima, još ne postoji osećaj globalnog zajedništva. Stanovništvo sveta je organizovano u vidu gomila delova-sistema, a ne kao sistem delova. To ne isključuje mnoge plodne razmene u određene svrhe, ali isključuje razmene koje bi mogle efikasno ojačati korporativne reakcije do tačke na kojoj bi se preobrazile u kategorijski identitet. Možda moderne komunikacije koje, u obliku „vrućih telefonskih linija” i ICBM*, dozvoljavaju prostorno odeljivanje bez

⁴¹⁾ Za stvaranje delotvornog društvenog, ekonomskog i političkog prostora. vidi: John Friedmann, „Integration of the Social System: An Approach to the Study of Economic Growth”, *Diogenes* (proleće 1961), str. 75-97.

* ICBM — interkontinentalni balistički projektil. — Prev.

gubitka veze, najzad obezbeđuju tehnološka sredstva za motivisanje jednog procesa prvobitne organizacije na putu ka „svetskoj zajednici“.

Lišena ovog postignuća, definitivna urbanizacija poprimila je oblik subglobalnog sistema gradova. Svaki grad obuhvata jedan istorijski grozd više ili manje izdiferenciranih jedinica koje su posredstvom prelaznih odnosa uloženog i ostvarenog rada integrisane jedna s drugom i sa jedinicama smeštenim drugde. Većina centara otud predstavlja „smešu“ delatnosti, a tokom urbanizacije smeša se menja. Mada deo funkcionalne smeše može imati značaj za sistem kao celinu, veći deo će po svoj prilici biti zaokupljen regionalnim ili sasvim lokalnim brigama. Ostavljajući po strani slučaj pukog zavisnog priveska, ono što jedan grad ima da razmenjuje sa drugim zavisi od specijalizacije, čiji će stepen uključiti njegovu sposobnost da održava srazmernu prednost nad potencijalnim alternativnim mestima u pogledu proizvodnje nekog dobra ili usluge koju svi traže.

Do industrijske revolucije u osamnaestom veku srazmerno malo gradova je moglo da postigne specijalizaciju prema geografskom položaju koja bi premašila onu proizašlu iz nekog neposrednog prirodnog bogatstva ili topografskog svojstva. Stoga je konkurencija među gradovima unutar istog sistema bila veoma oraničena. Ponekad bi neka periferijska tačka, ugovorna luka ili ulazna luka u odnosu na druge sisteme, takođe ostvarila izvesnu prednost zasnovanu na geografskom položaju. Ali najrasprostranjeniji oblik specijalizacije grada sastojao se, u svim razdobljima, u njegovoj istorijski definitivnoj ulozi *opšteg središta*. Što veće područje zauzima stanovništvo sistema — iziskuje brojnija središta. Jedino su najveći, najbogatiji i „najcentralniji“ aglomerati mogli da normalno opslužuju ceo sistem celokupnim opsegom visoko specijalizovanih dobara i usluga, dok su najmanje specijalizovani artikli bili dostupni na lokalnoj razini širom sistema, na osnovu komparativne pristupačnosti ili konkurencije.

Broj i organizacija ovih centara nižeg reda su, grubo uzev, uslovljeni njihovim čvornim značajem za komplementarno područje čije su granice određene komparativnom pristupačnošću sličnih centara koji nude slična dobra i usluge. Teorijski, postoji druga granica za svaki ponuđeni artikl, ali, istorijski, pogodnost i ekonomičnost jednog centra u jednom mestu isključuje policentrično pribavljanje dobara istog nižeg reda. Načelo komparativne pristupačnosti takođe određuje raspored fokusa višeg reda, sem što ove potonje glavni saobraćajni tokovi

„vuku” ka glavnim saobraćajnicama koje idu od najpristupačnijeg centra. Ovaj konačni fokus je obično središte političko-religiozne i svetovne administracije, on je integralni čvor čitavog sistema; komplementarno područje stanovništva uglavnom se poklapa sa područjem sistema kao celine. Tako se razvija u suštini simetrična hijerarhija „klasične” urbane organizacije.⁴²⁾ Takva simbioza, čak i bez blagodatni industrijalizacije, može da proširi proizvod sistema i time ojača sigurnost celine.

Oznaka „klasična” nagoveštava značajne strukturalne odlike neindustrijske civilizacije. Pod klasičnim uslovima, proces koncentracije stanovništva daje povezanu strukturu naselja, čije se razmere i ravnoteža mnogo ne menjaju tokom dužih razdoblja. Klasični sačinioči povrh toga pokazuju srazmerno stabilne odnose međuza-visnosti u rastućem redosledu čvornog značaja: zaseoci, sela, gradovi, metropola ili prestonica. Takva struktura je dvostruko „klasična” utoliko što njena načela organizacije i nastali poredak traju u različitim situacijama, a nikad ne ispoljavaju upadljivo jednoobraznost stila ili pogleda. Stoga se čini da razlike sredine i kulture imaju suštinski uticaj na stvarni broj i organizaciju klasičnih centara u različitim krajevima sveta.

Ovaj upadljivo „statičan” poredak klasičnih urbanih sistema — od antike preko srdnjovekovnog procvata Kine, Evrope i Afrike do početka modernog doba — temeljio se na ograničenjima uglavnom *neizdiferencirane* agrarne baze. Izuzimajući srazmerno sporedne tokove međuregionalne trgovine i dažbina, proizvodna delatnost ostajala je lokalna i nespecijalizovana. Pod takvim uslovima, većina centrifugalnih kretanja nenomadskog stanovništva bila je povezana sa širenjem agrarnih naselja, a centripetalna kretanja sa njihovim integrisanjem u sistem koji se proširuje. Istorijski primeri ovih procesa jesu: razvoj intenzivne kulture pirinča u dolini Jangcea i njegovo uklapanje — posredstvom kanala i pribrežnih voda — u drevni sistem severne Kine; *Ostsiedlung* u polabske zemlje pod hrišćanskim vitezovima; zaposedanje i naseljavanje zemalja Južne i Severne Amerike od Strane Evropljana tokom šesnaestog i sedamnaestog veka. Povećana razmena između fizički različitih predela imala je uglavnom isto dejstvo na centripetalno kretanje

⁴²⁾ Eric E. Lampard: „The History of Cities in the Economically Advanced Areas”, *Economic Development and Cultural Change*, 3 (1955), str. 90—104. Takođe: Walter Christaller, „Die Hierarchie der Städte”, *Lund Studies in Geography*, serija B, *Human Geography*, 24 (Lund, 1962), str. 3—11.

kao kolonizacija novih zemalja, ali ni u jednom slučaju nije se urbanizovao veliki broj ljudi.⁴³⁾ Promena od nekoliko odst. više (ili niže) pri tipično niskom stupnju klasične urbanizacije stoga bi odražavala dobitak (ili gubitak) sistemske čvornosti, potpuno nesrazmeran broju ljudi koji stvarno prelaze u gradove (ili ih napuštaju). Takvi slabi pulsevi, međutim, dejstvuju kao umnožitelji na komponentne uzajamne delatnosti koje podižu ili snižavaju stepen artikulacije što preovladava u sistemu, te, u skladu s tim, utiču na veličinu i sastav društvenog proizvoda. Rezultati saobraženi uloženom radu i niski troškovi teško stradaju kad zbog unutrašnjeg lošeg funkcionisanja ili spoljašnjeg pritiska sistem trpi od prekida veze među svojim sačinioćima koju skupa birokratska ili vojna prilagođavanja nisu kadra da vaspostave. U uslovima porasta nesigurnosti, sačinioći su prinuđeni da se vrate svojim lokalnim izvorima, a sistem se razlaže na manje delove koje karakterišu manja čvornost i manji centri. Slično ovome, smanjivanje preteranih zahteva i oporavljanje od paralize jačaju potencijali za specijalizovaniju razmenu i ponovnu integraciju u veće sisteme. Bez obzira da li se ova podela rada ostvaruje preko slobodnih luka i gradova-država ili preko kontrolišuće ruke carstva, ni stepen urbanizacije ni strukturalni oblik naselja neće se bitno izmeniti. Niti — ostaje još samo da se doda — materijalna potrošnja maša mnogo doprinosi povećanju društvenog proizvoda. No, i pored svih spoljašnjih znakova stagnacije, usponi i padovi čvornosti, implicitni u urednim osekama i plimama klasične urbanizacije, predstavljaju korisne pokazatelje sekularnih kretanja u društvu i privredi.

Ovo ne podrazumeva da je industrijska urbanizacija sasvim lišena strukture i simetričnosti, već samo da ravnoteža i razmera nisu obeležja njenog stila. Tokom svog brzog razvoja od uvođenja mašina s pogonskim gorivom, industrijska urbanizacija se pokazala kao kumulativan proces s rastućom učestalošću i većma izdiferenciranim strukturama. Osim toga, to je nestabilan proces, koji ima ograničenja, ali ne i vidljive granice — manj ako ove ne čini celo stanovništvo. Nekoliko velikih gradova i desetine malih ustuknuli su pred *neprestanom urbanizacijom*, kada u gradovima ne obitava samo 10, 15 ili čak 20, već 50, 60 ili 80% sta-

⁴³⁾ Lao Kan: „Population and Geography in the Two Han Dynasties”, i Chüan Han Sheng: „Production and Distribution of Rice in Southern Sung”, *Chinese Social History, Translation of Select Studies*, by E. Tu Zen Sun and John De Francis (Vašington, 1956), str. 83—101, 222—232; Richard M. Morse: „Latin American Cities: Aspects of Function And Structure”, *Comparative Studies in Society and History*, 4 (1962), str. 473—493.

novništva, u nekim slučajevima i više. Oso-
benost industrijsko-urbanog kretanja se, izgleda,
sadrži u sledećim odlikama:

1. u ovom obliku urbanizacija je imala pre-
sudnu ulogu u podržavanju rasta privrede i
stanovništva;

2. u industrijski razvijenim nacijama porast
urbanizacije i porast stanovništva se praktično
poklapaju;

3. porast stanovništva i, u skorašnje vreme,
porast urbanizacije dobili su zamah u global-
nim razmerama. (Vidi tabelu 3, str. 50).

Dva protekla stoleća su takođe bila svedoci
najkrupnijeg i neprekidnog porasta proizvodnje
nežive energije i produktivnosti sirovinskih za-
liha. Na žalost, područja najbržeg razvoja stan-
ovništva, urbanizacije i produktivnosti siro-
vinskih zaliha, više se ne poklapaju. No, u
međuvremenu se ispoljila druga stvar: tokom
najvećeg dela svoje šest hiljada godina duge
istorije definitivna urbanizacija nije se odvijala
u vidu nabujale i na izgled nezaustavljive po-
plave iz protekla dva veka, već u vidu
nepravilnog smenjivanja plima i oseka koje se
proteže kroz milenije.

Konačno, razmeštaj funkcionalnih jedinica
unutar sistema — klasičnog ili industrijskog —
ispoljava prednosti dostupne i njima i sistemu.
Postizanje ravnoteže uključuje sposobnosti je-
dinica — državnih i verskih činilaca, porodica,
preduzeća, i tako dalje — da prvo uoče, a za-
tim nađu svoje „optimalno” mesto u uslovima
delanja koje određuju dominante sistema. Ima
malo dokazne građe pre šesnaestog veka koja
bi nagoveštavala, bez obzira na rast srednjo-
vekovnog kapitalizma, da su mnoge jedinice
bili racionalni, maksimalno delotvorni činoci u
strogo ekonomskom smislu, ili koji bi ukazivali
da su odluke o mestu bile tačno određene tač-
nim sračunavanjem „troškova” i „dobitaka”.
Dvostruko knjigovodstvo se nije široko prime-
njivalo čak ni u Evropi. Karl Polanyi je tvrdio
da nikakvi sklopovi institucionalnog tržišnog
ponašanja u modernom smislu nisu nigde po-
stojali mnogo pre 500. g.p.n.e.⁴⁴⁾ No pri svem
tom, ma kakav uporan napor da se umanje
trvenja prouzrokovana razdaljinom, da se održi

⁴⁴⁾Karl Polanyi: „On the Comparative Treatment of
Economic Institutions in Antiquity with Illustrations
from Athens, Mycenae, and Alalakh”, *CI*, str. 329—350.
Takođe: Polanyi et al., *Trade and Market in the Early
Empires: Economies in History and Theory* (Glenkou,
Illinois, 1957).

Tabela 3. Udeo regionalnog stanovništva u velikim gradovima sa sto i više hiljada stanovnika, 1800—1960

1800.		1850.		1900.		1950.		1960.	
Evropa ^a	3.0	Evropa	5.8	Okeanija	21.7	Okeanija	39.2	S. Amerika	60.2
SVET	1.7	S. Amerika	5.5	S. Amerika	18.5	S. Amerika	29.0	Okeanija	43.3
Azija	1.6	SVET	2.3	Evropa	14.5	Evropa	21.1	Evropa	33.0
Rusija ^b	1.4	Rusija	1.8	J. Amerika	5.7	SSSR	18.5	J. Amerika	24.1
J. Amerika ^c	0.4	Azija	1.7	SVET	5.5	J. Amerika	16.5	SSSR	23.9
Afrika	0.3	J. Amerika	1.5	Rusija	4.2	SVET	13.1	SVET	20.1
S. Amerika ^d	...	Afrika	0.2	Azija	2.1	Azija	7.5	Azija	12.3
Okeanija ^e	...	Okeanija	...	Afrika	1.1	Afrika	5.2	Afrika	8.1

^a Evropa bez carske Rusije — SSSR.

^b Carska Rusija — SSSR

^c Zapadna hemisfera bez SAD i Kanade.

^d Kontinentalne SAD i Kanada.

^e Uglavnom Australija sa susednim ostrvima i Havajska ostrva.

Izvori: Tabelu prerasporedio i uneo manja prilagođavanja autor prema Kingsleyu Davisu i Hildi Hertz Golden (vidi tabelu 1) i Homer Hoyt, Urban Land Institute — *Technical Bulletin*, broj 43 (1962).

kontinuitet međudejstava i ostvari elementarni društveni sistem, išao bi ka tome da stvori jedan grub raspored delatnosti i jedinica prema linijama hijerarhije središta, čak i bez dodatnog ukrasa racionalnog sračunavanja cena. Osnovna distribucija stanovništava u njihovim sredinama, tvrdili smo, ekološka je, a ne ekonomska. Otuda na preovlađujuću koncentrisanost ili raštrkanost jedinica i grozdova jedinica, na karakter i stepen čvornosti, veoma utiču dostupna tehnologija i organizacija.

Još određenije: strukturisanje gradova i njihovih sistema tesno je povezano sa tehnologijama transporta i veza. Naravno, ma koja od četiri glavne ekološke promenljive vrednosti može biti začetnik promene, ali će se njihove posledice uvek iskazivati u organizaciji. Pre ili kasnije, poremećaji strukture se nadoknađuju, bilo povećanom čvornošću, labavljenjem ili raspadom. Jači odnosi međuzavisnosti se, na primer, mogu uspostaviti preko lanaca srazmerno samostalnih posrednika, feudalnih hijerarhija ili korporativnih birokratija, da pomenemo samo najčešće oblike, a svaki od ovih oblika se može prilagoditi nizu različitih zadataka i uslova. Svaki od njih, sa svoje strane, podrazumeva različiti stepen dominacije. Međutim, u moderno vreme sve veća diferencijacija komunikacija i obrade podataka od sredstava transporta bila je presudna, jer dozvoljava organizovanje sistema čija su složenost i čvornost sve veće.⁴⁵⁾ Trenutna veza dozvoljava veću prostornu odeljenost bez gubitka dodira. Ona dominantnim centrima i kontrolnim funkcijama tako pribavlja sveprisutnost koja potpuno prevazilazi starija shvatanja fizičke dostupnosti. Sistem gradova se sada može shvatiti kao približno ostvarenje sklopa dobro definisanih mreža koje su integrisane putem čvorova koji poseduju veću ili manju moć da ubacuju kodirane nizove „dozvola” ili „zabrana”. Povratnom spregom iskustva ovi kontrolni kodovi su podložni procenjivanju, a sistem — obnavljanju.

⁴⁵⁾ Colin Cherry: *On Human Communication: A Review, A Survey, and A Criticism* (Kembridž, Masačusets, 1957), str. 19—29. Takođe: Richard L. Meier, *A Communications Theory of Urban Growth* (Kembridž, Masačusets, 1962). — Konceptija gradova kao „sistema” zasniva se na pretpostavci o uočljivim pravilnostima u kolektivnom ponašanju. Izdvojen, takav sistem će težiti svom najverovatnijem stanju ili ravnoteži: odstupanja od pravilnosti biće neutralisana „samoispravljajućom” povratnom spregom te će vaspovstaviti kontinuitet ponašanja. Nešto realističkiji model dopušta kumulativniju promenu; prema izrazima Maruyame, i „morfogenezu” i „morfostazu”. U ovom modelu, povratna sprega može ponekad dovesti do pojačanja odstupanja, pa, dakle, i do sve veće promene obrazaca ponašanja: — M. Maruyama: „The second Cybernetics: Deviation Amplifying Mutual Causal Processes, *American Scientist*, 51 (1963), str. 164—179.

ZAKLJUČCI

Istorijska učestanost i organizacija urbanizacije mogu se, u opštim crtama, shvatiti u ovom okviru promenljivih vrednosti ljudske ekologije. Mada nesumnjivo postoje drugi, i plodonosniji, pristupi konkretnim isečcima i delovima istorije urbanizacije, ekološki pristup obećava da bude plodan način obrade dugoročnih pojava urbanizacije i društvene promene. Njegovi termini su primenljivi i na mikro i na makroprobleme. Izučavanje urbanizacije kao društvenog procesa koncentracije stanovništva, pri čemu se objašnjenje broja i veličine gradova prepušta uzajamnom delovanju tehnologije i organizacije na određene sredine, pretvara jednu veoma složenu i značajnu pojavu u istoriji društva u problem kojim se lakše barata. Iz promenljivih odnosa gradova prema njihovoj fizičkoj i društvenoj sredini — da usvojimo jezik Oscara Handlina — proizlaze neki od središnjih problema istorije društva:

1. diferencijalna organizacija društvenog prostora;
2. stvaranje društvenog poretka unutar stanovništva;
3. prilagodavanje reorganizaciji društvene sredine koje obavlja ljudska ličnost.

Ako istorijsko izučavanje gradova valja ikad da savlada ono što Sylvia Thrupp naziva njegovom sklonošću da se oslanja „ili na krajnju partikularizovanost pojedinosti ili na neubedljivu uopštenost“ (što, svakako, nije mana samo istorije urbanizacije), možda će to postići istraživanjem takvih „širokih pitanja zajedničke i komparativne prirode“ unutar ljudske ekologije.⁴⁶⁾

Potpuno istorijsko istraživanje urbanizacije, koje obrađuje bihejvioralne a ne samo strukturalne i demografske aspekte tog predmeta, svakako će povlačiti tešnju saradnju stručnjaka iz mnogih grana nauka o društvu i ponašanju. Prilozi humanista i stručnjaka za arhitektonske i vizualne strane gradskog života obezbediće dodatne i neophodne uglove gledanja na ovo područje.⁴⁷⁾ Nije verovatno da će istoričari

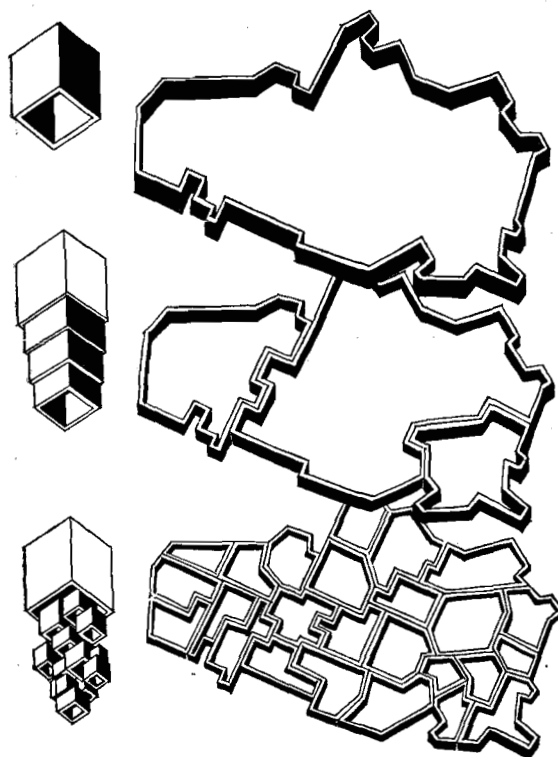
⁴⁶⁾ Oscar Handlin: „The Modern City as a Field of Historical Study“, *HATC*, str. 3; Sylvia Thrupp: „The Creativity of Cities“, *Comparative Studies in Society and History*, 4 (1961), str. 53.

⁴⁷⁾ Asa Briggs: „Historians and the Study of Cities“, George Judah Cohen Memorial Lecture, University of Sydney, 1960, str. 3—24; Eino Jutikkala: „The Borderland: Urban History and Urban Sociology“, *Scandinavian Economic History Review*, 4 (1958), str. 191—195. Takođe uvodne opaske Wernera Conzea i Wolfganga Köllmanna za delo ovog drugog, *Sozialgeschichte der Stadt Barmen im neunzehnten Jahrhundert* (Tibingen, 1960), str. V—XV.

postići formalnu izgrađenost ekonomista i demografa u njihovim, čvršće određenim okvirima, ili univerzalni stil i primenljivost dela filozofa i pesnika. Ipak, uvek će postojati jedna priča koju treba ispričati, a, na kraju, ostaće velika obaveza istoričara, bez obzira da li se bavi jednim gradom ili mnogim gradovima, da pokuša da ispriča celu priču.

(Prevod s engleskog: BRANKO VUČIĆEVIĆ;

OPŠTE, POSEBNO I POJEDINAČNO

HANS BLUMENFELD

MODERNA METROPOLA

Urbana revolucija započeta u drugoj polovini XIX veka doživela je vrhunac u kvalitativno novom tipu naselja — širem gradskom području sa gusto naseljenim centrom.

Ovde ćemo govoriti o proizvodu evolucije gradova ne kao „modernom gradu”, već kao „modernoj metropoli”, Promena imena odražava činjenicu da je grad prešao iz svoje duge, spore evolucije u revolucionarnu fazu. On je doživeo kvalitativnu promenu, tako da se o njemu više ne može govoriti kao o tradicionalnom gradu većih razmera, nego kao o novom i drukčijem vidu čovekovog naselja.

U vezi s upotrebom ovoga termina vlada izvesno neslaganje. Luis Mumford (Lewis Mumford) se protivi izrazu „metropola” (od grčkih reči za „majku” i „grad”), koji je istorijski imao sasvim drugo značenje; on radije upotrebljava termin „konurbacija”, koji je skovao Patrik Geddis (Patrick Geddes), škotski biolog, koji se među prvima bavio planiranjem gradova. Međutim, ova reč implicira formiranje spajanjem nekoliko gradova koji postoje od ranije; većina metropola nije tako nastala. Termin „megalopolis”, koji je skovao francuski geograf Žan Gotman, (Jean Gottmann), uglavnom se primenjuje za urbanizovanu oblast koja obuhvata nekoliko područja sa metropolama, kao što je oblast koja se pruža od Bostona do Vašingtona. Opšte uzevši, čini se da je najbolje zadržati termin „metropola”, koji je opšte prihvaćen u mnogim jezicima kao naziv za veći gradski centar i njegovu okolinu.

„Područje metropole” može se definisati na razne načine; na primer, Zavod za popis stanovništva SAD definiše ga kao svako područje koje ima jezgreni grad sa najmanje 50.000 stanovnika. Međutim, nova pojava koju mi razmatramo predstavlja znatno veću celinu s izvesnim minimalnim graničnim dimenzijama.

U skladu sa nemačkim naučnikom Gerhardom Isenbergom, definisaču metropolu kao koncentraciju od najmanje 500.000 ljudi koji žive na području u kome za prevoz od periferije do centra ne treba više od 40 minuta. Isenberg i ja smo došli do ove definicije na osnovu posmatranja preobražaja gradova u metropole tokom prve polovine XX veka. Danas — bar kad se radi o Severnoj Americi — granična masa kojom se metropola razlikuje od tradicionalnog grada može biti znatno veća — možda blizu jednog miliona stanovnika.

Pojava jednog suštinski novog oblika ljudskih naselja predstavlja neobično redak događaj u istoriji čovečanstva. Najmanje 5000 godina sve su se civilizacije pretežno odlikovale samo dvema vrstama naselja koje su vrlo izrazite — selom i gradom. Sve do nedavno, ogromna većina stanovništva živela je u selima. Oni su proizvodili ne samo sopstvene sirovine — hranu, ogrev i vlakna — nego su izrađivali i robu i obavljali potrebne usluge. Gradove je naseljavala manjina celokupnog stanovništva, uglavnom manje od dvadeset procenata. Ti ljudi bili su vladajuća elita — verske, političke, vojne i trgovačke vođe — i njihova pratnja sastavljena od radnika, zanatlija i stručnjaka koji su im služili. Elita je crpla sredstva za izdržavanje i moć iz rada seljaka, ubirući desetke, poreze ili rentu. Ovaj sistem preovladavao je do kraja XVIII veka, a njegovu filozofiju dobro su izrazili ondašnji fiziokrati s obe strane Atlantika, uključujući i Tomasa Džefersona.

Industrijska revolucija je naglo izmenila postojeći odnos u raspoređenosti stanovništva sela i grada. Jedan Džefersonov savremenik, Nemač Justus Mezer (Justus Möser), predvideo je na samome početku te revolucije šta predstoji; primetio je da „podela rada u cilju specijalizacije prinuđuje radnike da žive u velikim gradovima”. Sa povećanjem specijalizacije moralo je doći do veće saradnje u radu, kako u okviru preduzeća, tako i između njih. Podela rada i povećanje produktivnosti omogućili su koncentraciju u gradovima, a potreba za saradnjom u radu učinila je ovu neophodnom, pošto je novi sistem iziskivao okupljanje radnika mnogih struka i iz različitih preduzeća, koji su morali razmenjivati robu i usluge.

Ovaj proces sâm se sobom napajao i razvoj je izazivao dalji razvoj. Mnogi ekonomisti su pominjali da je nagli porast produktivnosti osnovni uzrok sve većeg premeštanja glavnine radne snage sa primarne proizvodnje sirovina na sekundarnu obradu materijala i konačno na tercijarno pružanje usluga. Manje je pažnje

posvećeno jednom srodnom, isto tako važnom faktoru iza ovog premeštanja, a to je „specijalizacija” funkcija. Prvobitne uloge seljaka, koje su se sastojale u proizvodnji sopstvene pogonske snage (životinja za rad), goriva (sena i ovs), oruda, građevinskog materijala i potrošačke robe prenesene su specijalizacijom na sekundarne proizvodnje koje ga snabdevaju traktorima, benzinom i drugim potrepštinama. Danas, u tercijarnoj fazi, znatan deo rada koji je povezan sa sekundarnom proizvodnjom prenosi se specijalizacijom na izvođače poslovnih usluga (računovodstvo, kontrola, prodaja, distribucija). Čak su i funkcije samog domaćinstva (lične usluge, vođenje domaćinstva, op-ravke, kupovina, odmor, obrazovanje) preuzele na sebe uslužne delatnosti.

Nagli razvoj specijalizacije i saradnje izazvao je velik talas seoba iz sela u gradove širom zemljine kugle. U naprednim zemljama razvoj parobrodskog i železničkog saobraćaja i komuniciranje putem električnog telegrafa, do koga je došlo u XIX veku, omogućio je gradovima da se koriste prostranim oblastima i da narastu do milionskog stanovništva. Jedno vreme njihov porast bio je ograničen unutrašnjim preprekama. Po gradu se i dalje moralo ići pešice ili konjima. Jedan poslovan čovek iz Njujorka mogao je brzo da pošalje poruku svojim partnerima u Šangaju zahvaljujući telegramu, ali da bi uručio porudžbinu kancelariji koja se nalazi samo nekoliko blokova dalje, morao je slati kurira. Ovakvo stanje ograničavalo je gradove na radijus od oko svega tri milje od centra. Pošto nije bilo liftova, grad je bio ograničen i u svom rastu u visinu. On se mogao razvijati jedino popunjavanjem praznina, pokrivanjem svakog kvadratnog santimetra slobodnog prostora. Zgrade za boravak, fabrike, prodavnice i kancelarije bile su stešnjene u centru. Usled toga došlo je do neverovatnog porasta cene gradskog zemljišta u poređenju sa cenom građevina na njemu.

Ovo je bila samo prolazna etapa u razvoju gradova, ali njeno nasleđe je još uvek s nama, u građevinama, oblicima ulica, institucijama i koncepcijama. Mi još uvek mislimo i govorimo u smislu „grada i unutrašnjosti” i „grada i predgrada”, iako su ti izrazi izgubili značenje kad je reč o modernoj metropoli i njenom području. Ovaj preobražaj je izazvan pred kraj XIX veka i početkom XX veka pojavom telefona, električnog tramvaja, podzemne železnice i automatizovane dizalice. Još je dalekosežniji uticaj na grad imao automobil, odnosno kamion. Kada su usvojena ova pomagala za komuniciranje i kretanje grad je razbio svoju ljusku od jajeta i razvio se u metropolu.

(Trebalo napomenuti da su telefon i automobil imali isto tako snažno dejstvo na seoski život, razbivši staro selo i stvarajući velika, raštrkana poljoprivredna dobra.).

Centripetalna migracija iz sela u grad nastavlja se nesmanjenim intenzitetom, ali sada se javlja i isto tako snažan centrifugalni talas migracije iz grada u predgrađa. Iako u nacionalnim razmerama sve više stanovništva postaje urbano, u okviru gradskih područja dolazi do sve veće decentralizacije. Interakcijom ove dve tendencije nastao je nov oblik naselja koji nazivamo metropolom. To više nije „grad“ kako se ta institucija smatrala u prošlosti, ali s druge strane to svakako nije ni „selo“. Činjenica da se ne radi ni o jednom ni o drugom uzbunila je nostalgijne kritičare koji apeluju na povratak „pravih gradovima“ i „pravom selu“. Ali s obzirom na neumitne tehnološke i ekonomske težnje koje su stvorile metropolu, ovi termini iziskuju jedno novo i drukčije tumačenje.

Već je postala moda da se preobražaj grada u metropolu opisuje kao „eksplozija“. Ovaj termin pogrešan je iz dva razloga. Ova promena ne razara grad, kao što pojam „eksplozija“ podrazumeva, niti je to iznenađan, nenajavljen događaj. Kretanje stanovništva iz centra grada van, ka sve široj periferiji, odigrava se već najmanje jedno stoleće. U oblasti metropola Njujork, Nju Džersi i Konektikat, gde je prosečna gustina stanovništva gradova i naselja u tom području stalno rasla do 1860, ona je počela opadati posle te godine. Sirenje grada bilo je između 1860. i 1900. skoro isto snažno koliko koliko i posle 1900. U Filadelfiji je kretanje stanovništva iz centra grada u stvari bilo srazmerno veće tokom pola veka, između 1860. i 1910., nego u periodu od 1900. do 1950.

Analiza gustine stanovništva u području filadelfijske metropole i u područjima drugih gradova pokazuje da se centrifugalni talas kretanja ka predgrađima odvija neobično pravilno. Idući od centra ka periferiji u svako doba javlja se stalan pad gustine naseljenosti od jedne zone do druge, susedne. Kada prođe neko vreme, kriva koja prikazuje taj pad postaje manje strma; to jest, centar je izgubio u gustini ili je ostao nepromenjen, dok su spoljne oblasti dobile u gustini, te je razlika između njih manja. Zanimljivo je da i gradijent gustine, od centra ka periferiji, postaje blaži (to jest, manje nagomilan oko spoljašnjih naselja — što bi moglo kazivati da u stvari jača uticaj centra nad spoljnim oblastima. U svakoj zoni porast gustine se tokom vremena konačno ujednačava, kao da je gustina dostigla nivo „zasićenosti“ u toj zoni; taj nivo je niži za svaku narednu

zonu idući ka periferiji. Tokom vremena vrh talasa (zona najbržeg porasta) kreće se napolje ravnomerno. Središna zona u samom centru, izgleda, pokazuje anomaliju utoliko što je gustina njenog stanovništva manja nego u okolnom području, ali ovim se samo odražava činjenica da centar najviše ispunjavaju velike prodavnice i kancelarije. Kada bi stanovništvo koje radi preko dana bilo uključeno u demografske podatke, ta zona bi imala daleko veću gustinu.

Mogućno je dati kratak prikaz „prirodopisa” moderne metropole. Pre svega, metropola se karakteriše izvesnim stepenom međusobne pristupačnosti različitih njenih delova, koji određuje njenu celokupnu veličinu. Kao što sam pomenuo, u većini slučajeva područje koje obuhvata metropola ima radijus predstavljen vremenom prevoza u osnovnom saobraćajnom sredstvu (vozu ili automobilu) od po 40 minuta, ili oko 45 minuta od vrata do vrata. Naravno, s poboljšanjem brzine prevoza opseg metropole u miljama može se i proširiti. U većini metropola prosečno vreme prevoza na posao radnog stanovništva uglavnom iznosi oko pola časa. Ne više od 15 procenata radnika provodi više od 45 minuta u svakodnevnom prevozu na posao.

Ovo može zvučati neobično s obzirom na česte žalbe redovnih korisnika saobraćaja zbog dužine putovanja. Te žalbe nisu nove. Još je pre jednog veka jedan posmatrač u Nemačkoj izjavio da je daljina koju ljudi sa periferije gragova moraju preći kada idu na rad dostigla granicu podnošljivog. Verovatno da je tada bilo više razlika između trajanja prevoza pojedinaca na rad nego u današnjoj metropoli. Međutim, štošta ukazuje da je prosek od pola časa bio manje ili više standardan. U većini američkih naselja, i pored toga što je većina radnika zaposlena u samom gradu, prilična manjina ipak prelazi duga rastojanja do posla u drugim naseljima, obično zato što ne mogu naći službu u svome gradu i moraju drugde tražiti posao, a ne žele da se presele.

Jedna od velikih prednosti metropole je u tome što ljudi mogu promeniti zaposlenje, a da ne menjaju stan. Širina izbora — za radnike, poslodavce i potrošače — osnovna je osobina metropole. Nameštenik ima poslodavce po izboru; poslodavac može naći nameštenika sa puno različitih kvalifikacija, uključujući stručnjake i rukovodioce. Još je značajnija dostupnost izbora robe i usluga, od čega zavisi svaki poslovni poduhvat. Samo metropola može izdržavati velike količine robe, saobraćajna sredstva i specijalizovane službe — naročito one finan-

sijske, pravne, tehničke i razvojne prirode — koje su bitne za savremeno poslovanje. Takve službe čine glavni izvor ekonomske snage metropole, njenu pravu ekonomsku bazu. One su naročito važne kada se radi o malim, novim i eksperimentalnim preduzećima. Zato metropola, a naročito njeno centralno područje, služi kao inkubator za takva preduzeća. Suprotno opštem utisku, velegrad je najpogodniji dom za manje industrijske grane, pogodniji nego za velike industrijske komplekse. Jedno veliko postrojenje, pošto je u većoj meri samodovoljno, često se može dobro držati i u nekoj varošici. Ova činjenica odražava se u statistici o zapošljavanju: u većini metropola broj zaposlenih u proizvodnji opada relativno, a nekad i apsolutno, dok se broj zaposlenih u uslužnim delatnostima brzo povećava.

Ono što važi za poslovne službe važi i za potrošačke službe; metropola privlači potrošača jer pruža veliku slobodu izbora. Samo brojno stanovništvo metropole može izdržati bujanje specijalnih službi koje se mogu naći u velikom gradu — velikih robnih kuća, mnogobrojnih specijalizovanih prodavnica, opera, umetničkih galerija, pozorišta, sportskih stadiona, stručnih škola, velikih i dobro opremljenih ustanova za zdravstvenu negu i obrazovanje odraslih kao i čitavo mnoštvo drugih stvari potrebnih za pun život.

Da rezimiramo: moderna metropola razlikuje se od tradicionalnog grada u pogledu nekoliko bitnih elemenata: (1) ona udružuje funkciju centralnog vođstva sa funkcijom obezbeđenja glavne mase materijalne proizvodnje i usluga; (2) njeno stanovništvo je do deset puta veće od stanovništva najvećeg predindustrijskog grada; (3) sa modernim brzim saobraćajem, koji je povećao svoj domet prevoženja za oko deset puta, ona je po površini do stotinu puta veća od najvećeg nekadašnjeg grada; (4) ona nije ni grad ni provincija već kompleks urbanih oblasti i otvorenih prostora; (5) njene stambene i radne oblasti više se ne kombinuju na jednome mestu, već su smeštene u zasebnim područjima; (6) njeno radno stanovništvo ima veću mobilnost u pogledu izbora zaposlenja i zanimanja.

Povratna sprega koja se sastoji u tome što razvoj metropole povećava slobodu izbora, a sloboda izbora, opet privlači dalji razvoj — dala je metropoli izuzetnu vitalnost i izdržljivost. U eri pre postojanja metropola gradovi unazađeni ratom, zarazom ili gubitkom prestiža često su napušteni ili je od njih ostajala samo senka nekadašnje slave. Čak je i Rim skoro postao selo kada je izgubio carstvo. Za razliku od toga, svi veliki gradovi koji su u drugom svet-

skom ratu razoreni, ponovo su izgrađeni, a većina njih prevazišla je predratnu veličinu. Naročito je značajan primer Lenjingrada. Za vreme oktobarske revolucije, kao i u drugom svetskom ratu, on je izgubio oko polovine stanovništva. Staviše, revolucijom se okončala njegova ranija uloga vladinog i finansijskog centra i on je ostao bez većine svojih tržišta i izvora nabavki. Pa ipak, stanovništvo Lenjingrada sada broji četiri miliona — četiri puta više nego 1921. Ovaj razvoj je naročito značajan s obzirom na politiku sovjetske vlade da ograničava porast većih gradova, koja se zasniva na Marksovoj osudi velikih gradova zbog zagađivanja vazduha, vode i zemlje. Kao metropola, Lenjingrad je značajan dokaz o izdržljivosti vrste.

Pokušaji da se spreči porast velikih gradova čine se još otkada se ovaj fenomen prvi put pojavio na sceni. Oni su izrazito bezuspešni. Engleska kraljica Elizabeta I, i posle nje Oliver Kromvel, pokušali su da ograniče porast Londona okružujući ga planski zasađenim zelenim pojasom, ali ta metoda ostala je bez uspeha. U svakom slučaju, na takav se način, ako je u pitanju grad u razvoju, može postići samo prenaseljenost. Da bi izbegli probleme sa velikim gradovima, skoro sve savremene zemlje, razradile su programe industrijske decentralizacije, što često nije imalo zadovoljavajuće rezultate. Među narodima Zapada najdalekosežniji pokušaj decentralizacije predstavlja plan Velike Britanije o „novim gradovima“. Ovaj program imao je velikog uspeha u stvaranju novih centara industrije kao „mestima razvoja“, ali on nije zaustavio širenje Londona niti je ograničio druge gradove, stare ili nove, na njihove planirane razmere. Zanimljivo je da su svi sem jednog od sedamnaest novopodignutih gradova u Britaniji posle rata u stvari prigradska naselja u granicama područja metropola koje postoje od ranije.

Sovjetski Savez zahvaljujući centralizovanom planiranju i svojini, bio je u stanju da sprovede decentralizaciju u razmerama čitavog kontinenta. Njegov program bio je neobično efikasan u usporavanju porasta Moskve i ubrzanju porasta manjih gradova. Između 1939. i 1959. godine sovjetski gradovi sa manje od 200.000 stanovnika porasli su za 84 procenta; oni u grupi od 200.000 do 500.000 za 63 procenta, a oni u grupi od 500.000 do 1.000.000 za 48 procenata, dok je Moskva porasla za samo 20 procenata. Ali ipak, Moskva je daleko prešla granicu od pet miliona, koliko je planirala vlada; ona sada broji šest miliona, što je skoro četiri puta više od stanovništva 1921. godine.

U Sjedinjenim Državama, gde se industrijske lokacije određuju više silama tržišta nego centralnim planiranjem, stopa porasta u deceniji od 1950. do 1960. iznosila je 27 procenata u područjima metropole od 50.000 do 500.000 stanovnika, a 35 procenata u područjima od 500.000 do dva miliona stanovnika. U metropolama sa preko dva miliona stanovnika prosečna stopa porasta bila je manja: 23 procenta. Međutim, na ovaj prosek znatno su uticali centri severozapadnog kraja sa relativno sporim porastom; Los Anđelesu i San Francisku, jednim dvema metropolama iz ove kategorije koje nisu na severozapadu, porast je bio daleko preko nacionalnog proseka za sve oblasti metropola.

Ne može se poreći da je porast ogromnih metropola doneo ozbiljne probleme među kojima su glavni zagašenje saobraćaja i zagađivanje vazduha i vode dimom, otpacima od domaćinstava, deterđentima i benzinskim isparenjima. Mnogi takođe kritikuju da metropola može postojati samo ako oduzme unutrašnjosti njenu privrednu, demografsku i društvenu snagu. Međutim, ti problemi u suštini nisu nerešivi. Postoje efikasni metodi za kontrolu zagađivanja¹⁾. Danas izgleda da su teško održive ekonomske i socijalne pritužbe protiv metropola. Sada se grad u pogledu privrede sasvim odužuje selu, a sa poboljšanjem zdravstvenih uslova i snižavanjem visokog mortaliteta u gradovima XIX veka, on daje svoj doprinos povećanju prirodnog priraštaja.

Najupornija optužba protiv metropole jeste da je ona raskinula porodične i susedske veze koje su postojale u varošici i da je stvorila bezakonje: odsustvo bilo kakvih vrednosti ili normi ponašanja. Pitanje je da li je tako. Više socioloških proučavanja metropola u Severnoj Americi i zapadnoj Evropi pokazalo je da se porodične veze održavaju i dalje, i da se čak i u siromašnim četvrtima mogu naći prilično neformalno organizovane zajednice.

Kada se govori o budućnosti metropole, glavno je pitanje problem prenaseljenosti. Dokle može rasti metropola? Hoće li se ona naposljetku „ugušiti” sopstvenim porastom? Postoje podaci koji omogućuju da se odgovori na sva ova pitanja.

Vrlo je rasprostranjeno verovanje da se u velikoj metropoli može birati samo između velike gustine i utroška preterano mnogo vremena na prevoz na posao. U stvari, jedan prihvatljiv

---

¹⁾ Vidi Abel Wolman, *The Metabolism of Cities*, str. 178.

radijus putovanja od centralne tačke zauzima ogromnu teritoriju. Ako je prosek putovanja 2 milja na čas, što je tipično za današnji prevoz u „špicevima“ od centra do periferije u najvećim američkim oblastima metropole, radijus od jednog časa vožnje opisuje krug sa ukupnom površinom od oko 1.250 kvadratnih milja. Da se smesti 10 miliona stanovnika u porodičnim zgradama na parcelama površine 10×33 m, ne bi trebalo više od 312 kvadratnih milja. Ako se uključe ulice, škole i drugi prateći objekti, celokupna površina koja bi bila potrebna za stanovanje iznosila bi oko 500 kvadratnih milja. Trgovinski, industrijski i drugi nestambeni objekti mogli bi se lako smestiti na 150 kvadratnih milja. Dakle, ostalo bi još nekih 600 kvadratnih milja, skoro polovina ukupne teritorije čiji je kraj jedan sat vožnje daleko od centra, za parkove, terene za golf, šume, farme i jezera.

Ako bi se brzina prevoza povećala na 30 milja na čas, što je sasvim izvodljivo i za privatni i za javni saobraćaj, teritorija čiji je rub jedan sat vožnje od centra mogla bi prihvatiti 15 miliona ljudi u porodičnim zgradama na parcelama od 10×33 m, omogućiti sve oblike poslovnog života i još ostaviti 1.000 kvadratnih milja nenastanjene površine. Može se uputiti primedba da je jedan čas previše za prevoz do posla. Međutim, u praksi radijus od centra do periferije ne bi predstavljao rastojanje za prevoz vecine nameštenika. Relativno malen broj živeo bi na samoj periferiji, a većina njih bila bi zaposlena blizu kuće, a ne u centru grada. U metropoli takvih dimenzija samo bi manjina morala da se vozi na posao duže od 45 minuta.

Prema tome, očigledno je da moderna metropola ne mora nužno iziskivati bilo visoku gustinu naseljenosti, bilo preterano dug prevoz na rad. Zato problem njenog planiranja leži u postizanju racionalne distribucije njenih komponenata i povoljne organizacije transportnih sredstava koja bi povezala te komponente.

Koje su to glavne komponente metropole? U suštini ima ih četiri: (1) centralni poslovni kompleks, (2) proizvodnja i prateće industrijske grane, (3) stanovanje sa pratećim službama i (4) otvoren prostor. Razmotrimo svaku ponaosob.

Centralno područje predstavlja suštinsko obeležje metropole. Ono okuplja pre svega one funkcije koje služe metropoli uopšte i onima kojima su potrebni međulični kontakti. Centar najviše zauzima raznorazna trgovina na malovelike robne kuće i specijalizovane prodavnice. Međutim, nju po važnosti nadmašuje međusob-

no tesno povezan kompleks poslovnih službi koje zauzimaju džinovske administrativne zgrade karakteristične za centralno područje metropole-sedišta preduzeća, finansijskih ustanova i državne administracije i stručnjaci koji ih opslužuju, kao što su pravnici, računovođe i organizacije koje rade na unapređenju i u javnim odnosima. Pored ove dve kategorije službi, u centralnom području nalaze se razni uslužni objekti, uključujući ugostiteljske lokale, hotele i mnoge druge.

Za čudo, istraživanja pokazuju da i pored sko-rašnje poplave novih poslovnih oblakodera u centru gradova, broj stanovništva zaposlenog u centralnim oblastima najvećih američkih metropola u stvari nije porasla za poslednjih trideset godina. Toronto, manja i mlađa metropola, pokazuje istu postojanost u broju zaposlenih u centru tokom poslednjih trinaest godina. Objašnjenje leži u žestokoj borbi za ograničeni prostor u centru i u porastu njegove cene; to je izazvalo premeštanje iz centra onih funkcija koje se mogu uspešno odvijati i na daljem mestu. Stanovništvo se uglavnom već odavno iselilo; proizvodnja i skladištenje teže da slede njihov primer; a isto tako i priličan deo trgovine na malo i neke rutinske poslovne službe kojima nije neophodan stalan kontakt sa klijentima, preselili su se na manje skupe lokacije dalje od centra. Ovo prostorno razdvajanje omogućila su sredstva savremene komunikacije.

Štaviše, porast stanovništva i kupovna moć u perifernim područjima dali su osnovu za podizanje tamošnjih velikih tržnih centara, uključujući robne kuće, kao i mnogobrojne poslovne i potrošačke službe.

Sve ovo ukazuje da centralno područje doživljava kvalitativnu promenu u pravcu koncentrisanja na funkcije „višeg reda”, a u isto vreme održava stabilnost u kvantitativnom smislu. Sile tržišta kontrolišu prenaseljavanje centra. Nema mnogo osnove raširenom strahovanju da će se metropola ugušiti nekontrolisanim porastom.

Što se tiče proizvodnje i njenih pratećih delatnosti, sve veći obim proizvodnje i tehnološke promene čija je posledica potreba za više prostora, naterali su ih da se presele na periferiju. To važi i za fabrike, skladišta, železničke stanice, depoe, areodrome, lučke i mnoge druge objekte. Tri tehnička činioca su tu značajna: povećanje mehanizacije i automatizacije proizvodnje, koje iziskuju više površine po radniku; prelazak sa tradicionalne višespratnice na jednostrano postrojenje, što iziskuje više zemljišta; nova praksa obezbeđenja golog zemljišta

oko postrojenja radi parkiranja, vidika i širenja postrojenja. Kombinacijom ova tri činioca došlo se do stotrukog povećanja površine koju zauzima radnik u savremenoj fabrici u odnosu na situaciju u starim višespratnicama.

Sledeća veća kategorija korisnika zemljišta u metropoli, stanovanje zauzima najviše prostora. Ono ujedno predstavlja i najveće nedaće metropole-sirotinjske četvrti i segregaciju među ljudima prema prihodima i rasi.

U svim metropolama postoji tendencija da porodice s nižim primanjima žive u starijim, gusto naseljenim krajevima bliže centru grada. Ovo nije rezultat izbora, već njihove nemogućnosti da materijalno podnesu cene ili kirije u prostranijim novim domovima na periferiji. Alarmantna posledica centrifugalnog kretanja novih stanova ka periferiji jeste sve veće podvajanje stanovništva na osnovu prihoda, što je u Sjedinjenim Državama udruženo (i delimično zamagljeno) sa rasnom segregacijom. Ovakvo stanje izraženije je u metropoli nego što je bilo u manjem gradu ili varoši. Iako je sirotinja i tamo živela u starijim, oronulim kućama, ona je bar imala iste škole i javne objekte kao i grupe sa višim prihodima. U metropoli ljudi koji žive u krajevima sa siromašnijim stanovništvom, naročito domaćice i deca, skoro se nikada i ne sreću, niti upoznaju ostale svoje sugrađane.

Siromašne porodice se nikako ne mogu useliti u nove stanove u predgrađu ne samo zbog nemaštine, nego i zbog planskih mera vlasti u predgrađima. Pritešnjeni između povećanja troškova i neodgovarajućih izvora poreza, ove vlasti su sasvim razumljivo upotrebile svoju moć da spreče stanovanje koje se ne isplaćuje prihodima od poreza. U još skorije vreme centralne opštine su usvojile politiku sa gotovo istim efektom. Njihovi programi uklanjanja sirotinjskih četvrti i rekonstrukcije, koji se u Sjedinjenim Državama finansiraju na osnovu Nacionalnog zakona o stambenoj politici, nisu uspeli da stanove koje su uništili zamene dovoljnim brojem novih stanova koje preseljene porodice sebi mogu priuštiti.²⁾ Očigledno je da se uslovi stanovanja ne mogu poboljšati smanjenjem fondova. Pre pola veka Gedis je napomenuo: „Politiku opšteg raščišćavanja trebalo bi priznati za ono što verujem da jeste-jedna od najpogibelnijih i najštetnijih zabluda... mase tako proteranog stanovništva biće... naterane da stvore još veće zagušenje u drugim četvrtima”

²⁾ Vidi: Nathan Glazer, *The Renewal of Cities*, str. 194.

Očevidno, zlo koje nose sitrotinjske četvrti i klasna podvojenost može se prevladati samo ako se grupama sa nižim prihodom omogući da žive u pristojnim kućama na pogodnim lokacijama, pre svega u perifernim područjima koja se šire, zajedno sa srednjom i višom klasom. Procenjuje se da je godišnji iznos koštanja takvog programa u Sjedinjenim Državama dve milijarde dolara što je skromna suma u poređenju sa iznosima namenjenim manje konstruktivnim svrhama u nacionalnom budžetu.

Četvrta veća kategorija korišćenja zemljišta u metropolama — slobodan prostor — sastoji se danas u Severnoj Americi poglavito od golemih prostranstava u privatnom vlasništvu koja očekuju razvoj u budućnosti. Sa porastom slobodnog vremena, povećava se i potreba da se jedan deo tog zemljišta upotrebi za rekreaciju. S tim u vezi treba da pogledamo i „oblast metropole”, koja zauzima znatno veću površinu od same metropole.

Donald Dž. (Donald J. Bogue) sa Mičigenskog univerziteta, proučio je 67 centara metropole u Sjedinjenim Državama, i pokazao da se sfera uticaja jedne velike metropole obično proteže na oko 60 do 100 milja od centra. Oblast metropole tipično uključuje više industrijskih prigradskih naselja koja crpu sredstva metropole. Metropola, opet traži u toj oblasti razne objekte, naročito rekreacione centre, kao što su veliki parkovi jezera, vikendice, kampovi, moteli i lovački domovi. U Švedskoj, C. F. Alberg, šef Direkcije za prostorno planiranje Stokholma, istakao je ovu ulogu oblasti oko glavnog grada nazivajući je „Letnjim Stokholmom” — prošireni horizont koji se otvara pred građanima Stokholma kada se snegovi otope. Naravno, metropole imaju i svoje zimske horizonte, tipično predstavljene smučarskim izletištimama koja se razvijaju kao prateći objekti do kojih se može lako doći kolima.

Oblast oko metropole postaje sve omiljenije obitavalište penzionera ili drugih ljudi sa skromnim prihodima koji mogu da žive u unutrašnjosti jeftino, a da ne budu predaleko od blagodatnog grada. Ovo je zanimljiv preokret drevne pojave da je selo izvor proizvodnog rada, a grad stecište za uživanje u dokolici.

Dok govorimo o oblasti metropole, želeo bih da objasnim razliku između takve oblasti i „konurbacije” ili „megapolisa”. Pretežno je oblik metropole mononukleus: nastao iz jednog centra. Na taj način su uglavnom organizovane oblasti metropole u Sjedinjenim Državama, a to je jedini oblik koji se javlja u novim na-

seljima kao, na primer, u Australiji, gde je stanovništvo pretežno skoncentrisano u pet velikih područja metropola, od kojih svaka u središtu ima jedan grad. U starijim zemljama Evrope, s druge strane, konurbacije — oblasti metropola obrazovane postepenim srastanjem susednih gradova prilično su česte. Istaknuti primeri su nemački gradovi u Ruru i krug gradova koji obrazuju takozvanu „Randstad Holandiju” (uključujući Amsterdam, Harlem, Lajden, Hag, Rotterdam i Utrecht). Rurska konurbacija je nastala oko rudnika uglja. Izgleda da se sada razvija konurbacija duž francusko-italijanske Rivijere.

Izgleda da su mnogi skloni da pretpostave kako je osovina Boston-Vašington osuđena da uskoro postane nova konurbacija znatno većih razmera od bilo koje dosadašnje. Dokazi koji stoje na raspolaganju ne idu u prilog takvom shvatanju. Svaka od oblasti metropola duž morske obale ostaje i dalje snažno orijentisana na svoj centar. Tih nekoliko oblasti metropola razdvojeno je prostranim slabije razvijenim teritorijama. Do konurbacije može doći samo kada se vrhovi talasa dva razvojna centra poklope, sa izuzetkom, možda, Vašingtona i Baltimora, to se u ovom veku neće dogoditi nigde u Severnoj Americi.

Vratimo se problemima planiranja metropola: kako prostorno organizovati četiri glavne komponente — poslovni centar, proizvodnju, stanovanje i slobodan prostor? Ti se ciljevi ovde mogu najjasnije izraziti u vidu parova privedno protivrečnih zahteva.

Prvo, poželjno je da se svede na minimum potreba za prevozom na rad, a u isto vreme maksimalno povećaju mogućnost toga prevoza. Očigledno većina ljudi bi volela da živi u blizini svog radnog mesta, ali tražiti da se to njima i omogući bilo bi nerealno i suviše ograničeno. Procenjuje se da polovina svih domaćinstava u metropolama sadrži više od jedne osobe koja je u radnom odnosu, a verovatno je da neće biti zaposlene na istome mestu. Štaviše, poželjne lokacije za stanovanje i za rad ne moraju se podudarati. Ubedljiv primer pruža situacija u srezu Hadson, država Njujork. Godine 1960. srez je obuhvatio 244.000 radnih mesta i 233.000 zaposlenih stanovnika — što izgleda prilično uravnoteženo. Međutim, dalja analiza pokazuje da su 35 procenata radnih mesta u tom srezu zauzimali ljudi koji putuju od kuće a 32 procenta radnika koji su živeli u srezu prevozili su se na posao. Sloboda izbora, kako mesta stanovanja, tako i radnog mesta, uvek će zavisiti od mogućnosti prevoza s jednog mesta na drugo.

Drugi ideal planiranja sastoji se u obezbeđenju brzog pristupa centru grada i brzog pristupa slobodnom prostoru. Većina ljudi pokušala je da postigne kompromis seleći se u predgrađa. Međutim, zbog širenja grada do koga je zatim došlo, ova seoba nosi u sebi sopstvenu negaciju. Što se više ljudi seli u predgrađa, dalje se moraju seliti od grada i više se priroda udaljava od njih.

Treće, funkcije metropole moraju se objediniti, ali postoje i jaki razlozi da se one razdvoje — na primer, da se razdvoje stambene četvrti od fabrika i kancelarija. Izolovanje funkcija strogom podelom na zone, međutim, pretili da razbije metropolu na gole i jednolične rejone. Očevidno, nema jednog zadovoljavajućeg odgovora na ovaj problem. Optimalno rešenje zavisi od konkretnih uslova.

Četvrto, za socijalno zdravlje metropole potrebno je da se njeno stanovništvo identifikuje i sa svojim susedstvom ili grupom, i sa metropolom u celini. Pošto identifikacija sa unutrašnjom grupom često vodi neprijateljstvu prema spoljnim grupama, veliku pažnju treba pokloniti merama koje podstiču interesovanje i ponos u vezi sa metropolom.

Peto, metropola mora da uspostavi ravnotežu između kontinuiteta i spremnosti na promenu, između tradicija na kojima se zasniva i otvorenosti koja je neophodna za rast i prilagođavanje novim uslovima.

Većina projekata koji su predloženi u cilju uobličavanja budućeg rasta metropole prećutno se zasniva na tim kriterijumima, iako zahtevi uglavnom nisu upravo ovako iskazani. Planira se da se na neki način metropola decentralizuje, imajući na umu dvostruki cilj — da se zagušenje saobraćaja u centru smanji na najmanju meru i da se grad približi prirodi.

Jedan predlog jeste plan o prigradskim naseljima koji sam već pomenuo. Po tome planu, svako od prigradskih naselja uglavnom je samodovoljno i manje ili više liči na ostale. Jedan drugi projekt, donekle sličan ovome, nazvan je planom „konstelacije”; njime bi se podiglo nekoliko međusobno vrlo udaljenih jedinica od kojih bi se svaka specijalizovala za jednu funkciju, kao što su finansije, administracija, kulturne institucije itd. Jedan drugi plan, opet, jeste „linearna” metropola, za koju postoji nekoliko predloga. Ona se ne bi orijentisala ka jednom centru, već bi centri bili u nizu, linearno raspoređeni. Pristalice ovoga plana najviše privlači mogućnost koju plan pruža u pogledu lakog pristupa otvorenim terenima, i ne-

ograničenog širenja. Decentralizacija je dovedena do krajnosti u planu „prostornog grada“ koji je izneo Frank Lojd Rajt. On je dao predlog da se aktivnosti grada rasprostru manje ili više ravnomerno širom čitave oblasti metropole. Takav plan bio bi izvodljiv samo ako bi se vreme i troškovi prevoza sveli u suštini na nulu. Takvom stanju moguće je približiti se, ali ne i sasvim ga dostići.

Verovatno najrealniji od mnogih predloga jeste plan nazvan „zvezdasta“ ili „zrakasta“ metropola. Ona bi zadržala centar i pružala bi krake u svim pravcima. Svaki krak bi se sastojao od niza gradova i u tom smislu mogao bi se poređati sa linearnim gradom. Gradovi u nizu bili bi povezani međusobno i sa centrom metropole brzom saobraćajnom linijom. Između krakova nalazili bi se veliki klinovi otvorenog terena, koji bi na taj način bili pristupačni i kracima i glavnom centru. Metropola bi rasla produžujući krake. Ova koncepcija je u osnovi tekućih planova za budući razvoj Kopenhagena i Stokholma i plana „godine 2000-te“ za Vašington.

Svaki plan koji želi da kontroliše porast metropole, ne prepuštajući se tržišnim silama, zahteva uspostavljanje novih oblika kontrole. Pošto on neminovno povlači za sobom premeštanje vrednosti s jednog zemljišta na drugo, svako planiranje mora se sukobiti sa interesima zemljoposjednika i gradskih vlasti. Stoga je očigledno da bi realizacija racionalnog prostornog planiranja iziskivala: (1) stvaranje opšte uprave metropole, (2) državno vlasništvo nad svim ili najvećim delom zemljišta koje će se razvijati, (3) prihod od poreza koji je dovoljan da uprava metropole dobije zemljište i izvrši javne radove potrebne za njegov razvoj, (4) nacionalnu stambenu politiku kojom bi se ukinula segregacija i omogućila sloboda izbora lokacije ljudima svih nivoa prihoda za stanove.

S obzirom na današnju američku tradicionalističku politiku mere su radikalne. Međutim, svaku od njih u različitim vidovima i u različitom stepenu sprovela je ne jedna evropska nacija u okviru demokratskog kapitalizma.

U krajnjoj liniji na razvoj metropole verovatno će najsnažnije uticati poboljšanje prevoza i komunikacija kao i povećanje slobodnog vremena. Prvo može dovesti do ekspanzije metropole koja će obuhvatiti čitavu jednu oblast. Drugo, u zavisnosti od budućeg razvoja čovekove društvene strukture i kulture, može dovesti do *panem et circenses* („hleba i igara“) ili do *otium cum dignitate* („dokolice sa dostojanstvom“). Metropola omogućuje i jedno i drugo.

(Prevod s engleskog: BORIS HLEBEC)

SRETEN VUJOVIĆ

PROBLEM SOCIJALISTIČKOG GRADA

Poznato je da svaki način proizvodnje proizvodi svoj, specifični prostor. Stoga je umesno pitanje-proizvodi li socijalizam svoj prostor? Da li revolucionarni preobražaj ide do kraja ako ne stvara novi prostor, novi grad? Ova pitanja su naročito opravdana u situaciji kada se konstatuje da postoji kriza grada, kriza urbanističke teorije i prakse u sudaru sa ubrzanom urbanizacijom. U pravu su oni koji krizu savremenog grada posmatraju kao poseban aspekt globalne krize, odnosno, kao krizu kapitalističkog društva, oni koji veruju da je neophodno „promeniti život da bi se promenio grad”. Socijalizam bi, dakle, morao da izbegne negativna svojstva kapitalističke urbanizacije. Ako je tačno da je grad „projekcija društva na tle” onda bi novi gradovi u socijalizmu trebalo da budu *socijalistički gradovi*. Međutim, sve su prisutnija gledišta o urbanizmu mimo socijalizma, o tome da se gradovi socijalističkih zemalja po svojim tehničkim rešenjima i arhitektonsko-urbanističkom izrazu sve više poistovećuju sa gradovima kapitalističkih zemalja, da u socijalističkim zemljama ne postoji značajno drugačija urbanistička misao od one koja donosi negativne praktične posledice u kapitalističkim zemljama, itd. (A. Lefevr, M. Ragon, A. Kop, S. Šuvar i dr.).¹

¹) Evo jednog karakterističnog Šuvarovog gledišta o tom problemu: „Socijalistička su društva malo ili gotovo ništa učinila da se pitanje o gradu i smisao razvoja grada postave i istraže u duhu osnovnih ljudskih intencija samog socijalizma. Više se imitira razvoj koji se već javio u zemljama danas razvijenog kapitalizma nego što se traže nova rešenja u razvoju gradova. Čini se da marksistička misao nije nigde toliko neplodna koliko na području urbane sociologije i urbanizma, na području razmišljanja o prostoru”. — („Kamo ide grad i čime li se to bavi urbana sociologija?”, *Revija za sociologiju*, br. 4/1975, Zagreb).

Kako monopolističkom urbanizmu, odnosno urbanizmu države i privatne inicijative suprotstaviti socijalistički, odnosno demokratski urbanizam? Da li je bilo ozbiljnih teorijskih (i praktičnih) pokušaja da se promišlja (i stvara) nov, socijalistički grad nakon nastojanja socijalista utopista, i Engelsovih i Marksovih indikacija o urbanom fenomenu? Šta u ovom kontekstu znači sovjetska avangardna arhitektura i urbanizam dvadesetih godina, tačnije njihova teorijska obrazloženja i ukazivanja na njihove društvene implikacije?

Nema sumnje da je misao o „socijalističkom gradu” kulminirala u Sovjetskom Savezu dvadesetih godina. Bilo je to arhitektonsko-urbanističko delo dostojno revolucije. Zahvaljujući studiji Anatolija Kopa *Grad i revolucija*² naučna javnost je prvi put šire upoznata sa naporima ruskih konstruktivista dvadesetih godina na arhitektonskom i urbanističkom polju. Ova studija, koju s razlogom smatraju najboljom na Zapadu posvećenom tom problemu, spada u sociologiju arhitekture i urbanizma, jer je u njoj, svesno, formalni i tehnološki pristup delu arhitekata i urbanista potisnut (ne zanemaren) u korist analize njegove sociološke i političke dimenzije. To je ono što i nas ovde najviše interesuje. Kop je dokazao da su konstruktivisti dobrim delom osnivači moderne arhitekture, da su prethodili Brauhansu i Le Korbiziju da bi malo kasnije s njima saradivali. Dok se o Bauhausu, Stijlu, Le Korbiziju uvek mnogo pisalo i znalo, o ruskim konstruktivistima se više piše i zna tek od pojave Kopove studije.³

²) Anatole Kopp, *Ville et révolution*, Anthropos, Paris, 1967. i 1969, zatim u džepnoj kolekciji „Points”, 1972. U ovom radu se koristi izdanje od 1972. Anatol Kop je takode objavio knjigu (doktorska teza) *Changer la vie, changer la ville* (10/18, Paris, 1975), koja se uglavnom odnosi na istu problematiku i u sociološkom smislu je zrelija. Obe knjige, a naročito poslednja, u aneksu sadrže prevode sa ruskog nekoliko ključnih tekstova sovjetskih arhitekata i urbanista dvadesetih godina. Prvo izdanje od 1967. je bogato ilustrovano.

³) U Francuskoj i Italiji, a u poslednje vreme i u anglosaksonskim zemljama, postoji prilično interesovanje za ovaj period sovjetske arhitekture. Najinteresantniji su radovi: A. Jacinto Rodrigues, *Urbanisme et Révolution*, Editions universitaires, Paris, 1973; Quilici Vieri, *L'architettura del Costruttivismo*, Editori Laterza, Bari, 1969; *Socialismo, cita, architettura*, U.R.S.S. 1917/1937; kolektivno delo, Officina Edizioni, Roma, 1972. Posle dugog ćutanja, o modernoj arhitekturi dvadesetih godina u SSSR-u su se pojavile knjige: *Sovjetska arhitektura*, Zbornik Saveza arhitekata, Moskva, 1969, i *Istorija sovjetske arhitekture*, 2 toma (1918—1926. i 1926—1932), Izdanje Akademije nauka Sovjetskog Saveza, Moskva, 1970. Kod nas, koliko mi je poznato, osim nekoliko usputnih fragmenata u Dobrovićevoj knjizi *Savremena arhitektura* (2; Građevinska knjiga, Beograd, 1963), niko nije pisao o ruskim konstruktivistima.

Kop ističe da su nova sovjetska arhitektura i urbanizam proistekli iz revolucije, a ne iz glave genijalnog arhitekta koji pronalazi nevidene oblike i koristi najnoviju tehnologiju. Specifičnost tog avangardnog pokreta je što su i arhitektura i urbanizam shvaćeni kao sredstva radikalnog društvenog preobražaja. „Promeniti život, promeniti grad” bila je ideja vodilja arhitekata i urbanista avangarde. Ta arhitektura nije bila nova samo u formalnom i tehničkom smislu već i u svom sadržaju, jer je činila „integralni deo globalnog socijalnog projekta čitavog društva”⁴⁾.

SOVJETSKA MISAO O GRADU DVADESETIH GODINA

Arhitektura kao sredstvo preobražaja načina života

Prema Kopovom mišljenju ruska predrevolucionarna arhitektura se razvijala u dva pravca; jednom zasnovanom na klasičnoj tradiciji (gotika, renesansa, mavarski stil, antički Rim i Grčka), i drugom zasnovanom na nacionalnom ruskom stilu. Dominirao je eklekticizam („pseudoarheološki stil”), loš ukus skorojevičke buržoazije inspirisan sjajem prošlosti i logikom profita. Za razliku od literature, poezije, teatra i plastičnih umetnosti, arhitektonski progres je, po Kopovom uverenju, u uslovima stare Rusije bio nemoguć.

Sa podacima da je Rusija imala 20 miliona mrtvih u periodu između početka Prvog svetskog rata i kraja građanskog rata i da je proizvodnja teške industrije 1920. činila sedmi deo proizvodnje iz 1913, Kop počinje analizu istorijsko-ekonomskih uslova u kojima su se rađali nova arhitektura i urbanizam u SSSR-u.

Pre završetka građanskog rata sovjetska država je izrazila plan ekonomske obnove zasnovan na elektrifikaciji zemlje, modernizaciji starih fabrika, stvaranju novih centara teške industrije, ali je period sovjetske arhitekture počeo posle završetka građanskog rata. Prirodno je da su se moderna arhitektura i urbanizam pojavili, kao i svuda, s industrijalizacijom zemlje, to jest posle 1920. godine.

Prema Kopovom shvatanju, marksistička misao je podstakla niz značajnih odluka u oblasti arhitekture i urbanizma objašnjavanjem uslova

⁴⁾ Uporedi. *Ville et révolution*, p. 20. Određujući cilj nove arhitekture, arhitekta L. Novicki je 1927. napisao: „Arhitektura preobražava izgled sveta, rekonstruiše način života, organizacije svakodnevnog života, rad i društveni život”. — Vid. *Changer la vie, changer la Ville*, p. 17.

stanovanja ljudi društveno-ekonomskom strukturom društva, isticanjem neophodnosti planiranja, idejom o novom načinu života, o novom čoveku, itd. Ukinuta je privatna svojina nad zemljom i nekretninama kao najvažnija prepreka za racionalnu politiku prostornog uređenja i stanovanja. Uvidelo se da je urbanizam ključ za rešenje problema arhitekture. Engelseve ideje iz tri članka „O stambenom pitanju” su primenjene u praksi hitnog rešavanja stambene bede i oskudice na taj način što su radničke porodice, evakuisane iz svojih stračara, zauzele individualne kuće i stanove koje je ranije posedovala buržoazija. To su bile, ispravno ocenjuje A. Kopp, i za Engelsa i za boljševike iz 1917. samo provizorne i palijativne mere koje su poboljšale stambenu situaciju najugroženijih. Radikalno rešenje stambenog problema Engels je video u revolucionarnom preobražaju društva.

O urbanizmu u carskoj Rusiji teško da je moglo biti reči, jer, kako navodi Kopp, 1913. gradsko stanovništvo je činilo samo 17,6% ukupne populacije, u 700 gradova većeg ili srednjeg značaja samo je 215 imalo vodovod, 90% zgrada nije bilo povezano, planovi zgrada su bili svedeni samo na sprečavanje stihijnog porasta izgradnje, a specijalista za urbanizam nije bilo. Sa promenama nastalim oktobarskom revolucijom urbanizmu je data fundamentalna uloga povezana sa celinom problema ekonomskog planiranja. Sovjetski urbanizam je rođen 19. februara 1918. dekretom Izvršnog komiteta o podruštvljavanju zemlje koji je kompletiran drugim dekretom od 20. avgusta 1918. Urbanizam je shvaćen kao sredstvo svesnog usmeravanja urbanizacije. Stvorene su službe za planiranje gradova i stambenih centara. Ali, s pravom ističe Kopp, postojanje dekreta i povoljnih objektivnih uslova je neophodno ali ne i dovoljno. Slobodno raspolaganje zemljištem (ukidanje privatne svojine) i ekonomsko planiranje, iako neophodni, nisu dovoljni da bi se stvorio grad novog tipa koji bi bio prostorni izraz novog društva, napisaoće nešto kasnije Kopp.⁵

Nasuprot tradicionalistički orijentisanoj grupi arhitekata koji su posmatrali grad kao dekor, progresistički arhitekti kao Vesnin i drugi rešavali su probleme na nivou kvarta. Pojavile su se, mada stidljivo, izvesne specifične karakteristike u urbanističkom projektovanju: napuštanje ulice koridora, razvoj vrta unutar kvarta i pojava prvih kolektivnih oprema. Poboljšavanje ekonomskih uslova omogućilo je da se realizuju sledeći značajniji projekti: Grad-vrt

⁵) A. Kopp, Predgovor za knjigu A. Medam *La ville-censure*, Anthropos, Paris, 1971, p. XV.

Sokol (1923—1925) i Dukstoj (1924—1925) u Moskvi; ulica traktora (1923—1925) u Lenjingradu.

Period između 1920. i 1925. obeležen je traganjem za svojevrsnim formalnim izrazom. Nova stremljenja u arhitekturi povezana su sa revolucijom u umetnosti koja je uzburkala poeziju (Majakovski), slikarstvo (Šagal, Kandinski, Maljevič), vajarstvo, pozorište, film, itd. Prvih dana revolucije „umetnost levice“ igrala je ulogu pokretača masa, „groznica nove umetnosti“ raskidala je sa umetnošću prošlosti, bez prelaza, kontinuiteta, odbacujući tradicionalne forme izražavanja.

S tačke gledišta forme Kop ukazuje na snažan uticaj leve struje u figurativnim umetnostima (kubizam, futurizam, itd.) na romantičko-symbolističku arhitekturu, naročito na uticaj Tatlina, Jakulova, Maljeviča, koji su u arhitekturnalnu kompoziciju uneli principe dinamičke deformacije predmeta.⁶ „Tatlinovu kulu“, u stvari Spomenik III internacionali, spiralu koja predstavlja „liniju pokreta oslobođenog čovečanstva“, „početak umetnosti od gvožđa“, „prvu od stambenih skulptura“, Kop označava kao prvo zapaženo ostvarenje mlade sovjetske arhitekture, kao njen prvi i uticajni uzlet. Drugi njeni uspesi su „palata rada“ braće Vesnin (1923), neki paviljoni na poljoprivrednoj izložbi u Moskvi (1923) i paviljon SSSR-a na izložbi Dekorativnih umetnosti u Parizu (1925), rat Meljnikova. To su projekti koji su vodili u istinske inovacije u periodu između 1925. i 1932, zlatnom dobu moderne sovjetske arhitekture. Tih godina (1925), nova ekonomska politika (NEP) je na vrhu, a 1929. se usvaja prvi petogodišnji plan. Industrijalizacija zemlje postaje apsolutno prioritetna. Izgradnja se obavlja posredstvom državnih preduzeća, privatnih preduzeća i uz pomoć inostranog kapitala. Kop posebno ukazuje na nesklad nastao usled toga što je prioritet teške industrije smanjivao budžet za potrošna dobra i opremu. Zaostajanje u proizvodnji potrošnih dobara u odnosu na sredstva za proizvodnju je opšta odlika sovjetskog planiranja u eposi staljinizma.

Bitna razlika između situacije u Zapadnoj Evropi i SSSR-u je što je u prvoj postojala industrijska osnova nove arhitekture i urbanizma, dok su u SSSR-u nova arhitektura i urbanizam velikim delom zavisili od stvaranja te industrijske osnove. No, pored tih teškoća, sovjetska arhitektura je obeležila vrhunske uspehe. Os-

⁶) *Ville et révolution*, p. 81.

Tatlin je, po M. Ragonu, začetnik lebdeće i mobilne arhitekture — Vid. *Histoire mondiale de l'architecture et de l'urbanisme modernes*, II, Ed. Casterman, 1972, p. 31.

nivanje Arhitektonskog fakulteta VKHUTEMAS-a 1920, koji je jedno vreme bio jedina škola u svetu gde se izučavala moderna arhitektura; pojava teorijskog dela M. Ginzburga *Stil i epoha*, (1924) i časopisa „Savremena arhitektura” (1926-1931) predstavljaju značajne događaje u sovjetskom arhitektonskom pokretu.

Novi grad koji predlažu urbanisti na Zapadu nije, smatra Kop, pravi grad sutrašnjice zasnovan na preobraženim društvenim strukturama već jednostavno racionalni grad koji je upotrebom modernih tehničkih sredstava prilagođen funkcijama savremenosti. S druge strane, arhitektonski i urbanistički funkcionalizam bio je zajednička tačka u stremljenjima avangardne arhitekture i urbanizma kako na Zapadu tako i na Istoku.

Jednu od suštinskih osobina tih godina u Sovjetskom Savezu čine različite tendencije u istraživanjima i stvaranje različitih profesionalnih udruženja (grupa). Vodeća uloga pripada Udruženju savremenih arhitekata (O.C.A.), koje je bilo najdinamičnije i najsolidnije u teorijskom i praktičnom smislu. Sem njega značajna su i A.S.N.O.V.A. (Udruženje novih arhitekata), osnovano 1923. (jedan deo članstva ovog Udruženja kasnije pristupa O.C.A.); Udruženje arhitekata urbanista, nastalo 1928. iz rascepa u A.S.N.O.V.A, V.O.P.R.A. (Savez proletherskih arhitekata), zatim gradska udruženja u Moskvi i Lenjingradu. Bilo je takođe grupa i malih frakcija koje su se u istom periodu pojavljivale i iščezavale ne ostavljajući vidnijeg traga. Tradicionalisti, branioci „stilova” Antike, Renesanse ili Rusije postojali su izvan organizacija i, nasuprot nekim mišljenjima, piše Kop, žilavo su se održavali i delovali.

Kop ističe činjenicu da nije postojala nijedna centralizovana profesionalna organizacija niti jedna zvanična i obavezna arhitektonska doktrina. Svaka organizacija se borila za ono što je sama smatrala istinitim. Centralizacija profesije je započeta 1932. i do 1956. značila je prestanak istraživanja u oblasti arhitekture. Klasifikaciji pravaca u sovjetskoj arhitekturi koju je izneo R.J.A. Higer u delu *Putevi arhitekture misli* (1933), po kojoj se razlikuju novi romantizam, simbolizam, formalizam, konstruktivizam i funkcionalizam, neoklasicizam i eklekticizam, Kop zamera što je delovanje grupe A.S.N.O.V.A. šematski svrstano u formalizam, a što su kasnije prihvatili brojni komentatori. Kop je na osnovu danas raspoložive dokumentacije bacio novo svetlo na Udruženje novih arhitekata.⁷

⁷Kop misli da je o doprinosu ovog pravca ispravnije suditi uzimanjem u obzir njegovih dela i aktivnosti nego njegovih retkih teorijskih spisa. E. Lisicki, pro-

Kop zamera celoj grupi A.S.N.O.V.A što se pre svega i pretežno zanimala za pojedinačnu gradnju, za arhitektonski spomenik, arhitektonski jezik, kada je nasušna potreba bila da se mnogo gradi posredstvom „tipizacije“, industrijalizacije i profesionalizacije.

O.C.A. je bio borbeni, prilično jedinstveni pokret koji je nastojao da definiše osnovne principe arhitekture socijalističkog društva, objašnjavao ih vlastima, polemisao protiv onih koji su hteli da vrata arhitekturu u tradicionalne okvire. Bitno je što je to bila takode radna grupa koja je učestvovala na svakom konkursu, nudeći projekte koji su često dovodili u pitanje sam program konkursa revolucionišući ga. Oni su uveli u arhitektonsko-urbanističku praksu anketiranje sadašnjih i budućih korisnika. Unutar ove organizacije oblikovan je do tada neviđen tip arhitekta koji je aktivno učestvovao u preobražaju društva, ali bez tehnoškrog stava, bez pretenzija da misli i odlučuje umesto upravljača ali i bez prihvatanja da bude pasivno sredstvo. Nastojali su da odgovore ne na pojedinačnu već na društvenu narudžbinu u svim fazama njene izrade i kao arhitekti i kao zainteresovani građani.⁸ Bili su to arhitekti sa razvijenom samosvešću.

Članovi O.C.A su bili pristalice konstruktivističkog pokreta, ali više nego njihovo konstruktivističko poreklo, osobenost ovih arhitekata

fesori Ladovski i Dukučajev i K. Melnikov su četiri znamenita imena ovog udruženja. E. Lisicki je u to vreme bio najpoznatiji od sovjetskih umetnika u inostranstvu. Učenik Maljeviča, slikar i ilustrator više nego arhitekta, učinio je mnogo na popularizaciji sovjetske moderne arhitekture (objavio je knjigu *Obnova arhitekture u SSSR-u*, na nemačkom, 1930). Lisicki pokazuje kako su nove društvene potrebe stvorene revolucijom u osnovi obnove arhitekture, i to ne samo njenih formi već i njenih programa: radnički klubovi, stanovi novog tipa, nove fabrike, gradovi drugačiji od kapitalističkih. Kop ne poriče da se Lisicki bavio istraživanjem formi — što je, uostalom, deo posla svakog arhitekta, ali ističe da je on uvek vodio računa o političkom i društvenom kontekstu promene u arhitekturi. Profesori Ladovski i Dukučajev su revolucionisali nastavu arhitekture. Arhitektonski fakultet Vkhutemasa na kome su predavali osnovan je 1920, sedam godina pre uvođenja odeva arhitektonske nastave u Bauhausu. Kop ukazuje na sličnosti u pedagoškom radu Vkhutemasa i Bauhauasa: zajedničko uvodno obrazovanje iz svih umetničkih disciplina; odbacivanje akademizma i njegovih recepata; časovi shvaćeni ne kao didaktička predavanja nego kao niz iskustava koje će studente orijentisati prema ličnom istraživanju tendencija u pravcu sinteze umetnosti; psihotehničke metode. Meljnikov je bio najmoćniji „praktičar“ u A.S.N.O.V.A. Čuven je po projektima radničkih klubova.

⁸) Na prvom skupu O.C.A. održanom u Moskvi 1928. M. Ginzburg je to u svom uvodnom izlaganju ovako izrazio: „... nama nije cilj da izvršimo jednu porudžbinu takvu kakva je, već zajednički rad sa proletarijatom, učešće u poslovima izgradnje novog života, novog načina života“. — *Ville et révolution*, p. 125.

čini njihovo funkcionalističko, racionalističko, socijalno i političko opredeljenje. Kop isto tako ukazuje na njihove iluzije u pogledu brzine društvenih promena, nedovoljno poznavanje kulturne i tehničke zaostalosti zemlje, na njihovo uverenje da novi način života svojstven socijalističkom društvu zaista odgovara željama ljudi koji su naglo prešli iz perioda carističke eksploatacije u nemaštinu ratnog komunizma.

Kop na sledeći način rezimira osnovne postavke konstruktivista:

- Rešavanje konstruktivnih problema uz vođenje računa o specifičnoj situaciji u SSSR-u u tom domenu;
- Traženje arhitekturne plastike u skladu sa konstruktivnim izrazom dela;
- Racionalistički i funkcionalistički stav u odnosu na predložene programe i nastojanja da se koriste naučni metodi nasuprot ranijem subjektivizmu;
- Nova koncepcija i novi cilj arhitekture i samog arhitekta; ne prosto izvršenje porudžbine nego učestvovanje u izradi programa u svojstvu politički odgovornog građanina, programa društva, odnosno „novi socijalni kondenzator” tog društva.

Ove postavke i danas, po Kopovom mišljenju, znače novi i revolucionarni arhitektonski program.⁹

Ideja o preobražaju načina života bila je u postrevolucionarnoj Rusiji jednako prisutna kod političkih upravljača, kod značajnog dela naroda i kod arhitekata. Ta ideja je bila okosnica kulturne revolucije. Značaju te ideje, njenim varijantama u odnosu na ljubav, porodični život („radikalna” teorija Aleksandre Kolontaj, „umerena” teorija Semaška i Zalkinda), rad, slobodno vreme, stanovanje, o umetnosti kao sredstvu društvenog preobražaja; uticaju tih ideja na koncepcije novog grada i prostora Kop je posvetio posebnu knjigu *Promeniti život, promeniti grad*. Maiakovski je svojim stihovima najbolje izrazio entuzijazam odbacivanja buržoaskog sveta:

Dole vaša ljubav

Dole vaša umetnost

Dole vaš režim

Dole vaša religija

⁹) Vidi *Ville et révolution*, p. 135.

Počev od 1925./1926. uslovi života su se poboljšali ali je svakodnevnica i dalje bila teška i mučna, naročito u oblasti stanovanja. Dok je u carskoj Rusiji vladala nezaposlenost, u novoj situaciji je nedostajala radna snaga i rad žena je postao ekonomska neophodnost, a ne samo znak emancipacije. Zbog industrijskog rada žena trebalo je stvoriti nove, dotada nepoznate socijalne institucije i stanova koji bi ih oslobodili „domaćeg ropstva“.

Uprkos prioritetu industrijalizacije, a naročito teške industrije, počev od 1930. izgrađen je znatan broj stanova, ali stanova tradicionalnog tipa. Osim toga stanovništvo je brže raslo od broja kvadratnih metara stambene površine (1927. stambena površina u Moskvi je iznosila 5,2 m² po stanovniku).

U toj situaciji neki su reagovali izmišljanjem novih arhitektonskih i urbanističkih „modela“ a neki su smatrali da je rešenje u uvođenju pravila novog života. Političar Juri Larin (spis „Stan i način života“) je predlagao „kompletnu“ formulu, vodeći prvenstveno računa o ostvarenju petoletke, to jest povećanju proizvodnje. On je insistirao na programiranom kolektivnom načinu života koji bi funkcionisao na nivou stana, zgrade ili kvarta. Karte za snabdevanje bi bile grupisane, neophodni zajednički lokali (kuhinje, trpezarije, obdaništa/zabavišta) bili bi izgrađeni na račun površine koju su ranije zauzimale, sada ukinute, individualne kuhinje¹⁰. Ovaj predlog je bio rezultat ekonomske nužde i težnje za ekonomskim preobražajem i nije imao ništa zajedničko sa obeležjima novog načina života i sa nastojanjima da se preobrazu čovek. Treba dodati da je ovaj predlog bitno obeležen ideologijom rada.

Ideja o „socijalnim kondenzatorima“ je ključna ideja sovjetskih arhitekata i urbanista između 1925. i 1932. „Kao električni kondenzatori koji transformišu prirodu struje, socijalni kondenzatori koje oni projektuju moraju — piše Kop — od pojedinca obuzetog samo vlastitim interesima, takvog kakvog ga je učinilo kapitalističko društvo, napraviti kompletnog čoveka, svesnog borca socijalističkog društva u kome se interesi svakog podudaraju sa interesima svih“.¹¹) Dakle arhitekti i urbanisti avangarde nastojali su da putem svojih projekata ponude životni okvir za socijalističko društvo u stvaranju, da ubrzaju pobedu novog društva, a da pri tom nisu verovali kao Le Korbizije da se

¹⁰) Vndi, Youri Larine, „Le logement et le mode de vie“, Moscou, 1931, prevod sa ruskog u aneksu knjige *Changer la vie, changer la ville*, p. 373—393.

¹¹) *Ville et révolution*, p. 157.

društvena revolucija može izbeći primenom dobre arhitekture i urbanizma; nisu fetišizovali prostor.

U centru njihovih istraživanja bili su: stan, radnički klub i sinteza „opšti kondenzator” — grad, što ne znači da se nisu bavili projektovanjem industrijskih, administrativnih i drugih objekata.

Šta je radnički klub? — Klub je predstavljao jednu vrstu visoke škole kulture čiji je cilj da oslobodi čoveka, istiskujući stare prinude crkve i države. U prvim mesecima posle revolucije klubovi su nicali spontano u adaptiranim crkvama, hotelima, hangarima. Klub je odgovarao zamisli antielitističke kulture. Uklapao se u shvatanje novog načina života, po kome stan sve više postaje mesto za individualni odmor, dok se život u svim društvenim i kulturnim aspektima odvija u kolektivnim prostorijama i u kolektivnim formama, pri čemu su korisnici oni koji stvaraju, obučavaju i zabavljaju se. Klub kao „društvena fabrika” (E. Lisicki) se razvijao kako u svom arhitektonskom izrazu tako i u svom programu od prvih godina sovjetske vlasti do početka tridesetih godina. Počev od 1925. klub pronalazi svoj program i arhitekturu oslobođenu dažbina prošlosti. Rešavan je problem fleksibilne i adaptibilne arhitekture, naročito u vezi sa salom za priredbe i ostalim prostorijama koje su, zavisno od tipa aktivnosti, mogle da se izoluju jedne od druge ili da se objedine. Projekti I. Leonidova su prednjačili investicijom, maštovitosti i vizionarskim idejama.

U oblasti stanovanja,¹²⁾ počev od 1926. napori su išli u dva pravca: masovna izgradnja stanova u suštini tradicionalnog tipa i temeljna istraživanja za određivanje programa i forme stana novog tipa u smislu novog socijalnog kondenzatora. Odsek O.C.A. za istraživanje i tipizaciju stana kojim je rukovodio M. Ginzburg stvorio je tzv. „ćelije strojkoma”, koje, po Kropovom mišljenju, spadaju u najinteresantnija ostvarenja dvadesetih godina i preteče su kasnijih ostvarenja zapadne arhitekture. U velikoj stambenoj oskudici rođena je ideja o „stambenoj ćeliji tipa F”. Bio je to pravi minimalni stan od 27 m² (3 osobe × 9 m²) koji je omogućavao intimitet porodičnog života, potpuno odvajanje od susednih porodica, itd. Predlozi odseka za tipizaciju nemaju ništa zajedničko sa idejama i praksom potpune socijalizacije života, ukidanja porodice i udaljavanja dece od njihovih roditelja.

¹²⁾ „Problem stana — problem novog života — je jedan od osnovnih problema socijalizma u stvaranju” bilo je napisano u *Savremenoj arhitekturi*, 5—6/1926.

Kuća komuna — To je u početku bila, veli Kop, popularna zamisao zasnovana na željama i ukorenjenim tradicijama radnika od kojih su većina do juče bili seljaci. Zajedničke kuće trebalo je da oslobode žene „domaćeg ropstva“, da ekonomski racionalnije reše stambene probleme zamenjujući individualne instalacije kolektivnim, da budu okvir novog načina života koji znači raskid sa malograđanskim egocentričnom nudeći drugačiji sistem vrednosti.

Kop govori o programu zajedničke kuće koji je propisivao jedan konkurs (1925): 750—800 stanovara (10% samaca, 30% parova bez dece, 60% porodica sa 3—6 osoba), zajednička trpezarija, kuhinja, perionica, prostorije za odmor i kulturni život, itd. Program je predviđao dobru zvučnu izolaciju; elemente za održavanje zgrade. Deo namenjen stanovanju u uobičajenom smislu bio je zamišljen u vidu individualnih soba od 9 m² koje se mogu međusobno povezati kad se radi o porodici.

U okviru O.C.A. izvesni su zamišljali Kuću-komunu kao jednu veliku zgradu, a drugi kao skup zgrada sa pravim stanovima u kojima je sačuvan porodični intimitet i u kojima kolektivni život ne ulazi u sve ljudske aktivnosti. M. Ginzburg je nudio projekt 1928—1929) koji na najvišem spratu predviđa kantinu, biblioteku, klub i prostorije za okupljanje, dok je prizemlje namenjeno deci: vrtići, osnovna škola itd.¹³⁾ Stambene prostorije su u Ginzburgovom projektu na dva nivoa i namenjene su ili jednoj većoj porodici ili se, posle preobražaja, mogu podeliti na tri manja odvojena stana. Drugi projekti su bili na istom principu, s tim što su krovovi bili namenjeni deci. I. Soboljev je projektovao ne jednu zgradu nego kompleks zgrada sa uređenjem spoljašnjeg prostora, što je prethodilo današnjem „mikro-rejonu“. Braća Vesnin su projektovali jednu Kuću-komunu sa veoma smanjenom stambenom površinom (15 m² za porodicu, 8 m² za samce). Polazeći od projekta braće Vesnin izvesni istoričari sovjetske arhitekture s pravom govore o preterivanju. Arhitekta Kuzmin je u tom pravcu otišao najdalje, zalažući se za „superkolektivizaciju načina života“, za asketske i prinudne zajedničke vrednosti.¹⁴⁾ Kop smatra da je to bila opasna utopija, usmerena protiv želja stonovništva. Nekoliko projekata Kuća-komuna bilo je realizovano, ali to su bili najmanje interesantni

¹³⁾ Ragon smatra da je ovaj projekt bez sumnje uticao na Le Korbizijeovu Marseljsku stambenu jedinicu.

¹⁴⁾ Po Kuzminu, „komunari treba da koriste spavaonice za 6 osoba, žene s jedne, a muškarci s druge strane, a zajedno mogu biti izvestan broj noći koji je striktno određen“.

„modeli”, a svaka od tih superkolektivističkih kasarni bila je ubrzo pretvorena u nešto drugo. U svakom slučaju, život je bio mučan kako u zajedničkim stanovima tako i kućama-komunama i radničkim barakama na periferiji industrijskih centara. Sovjetski Savez je, piše Kop, dvadesetih godina ulagao u budućnost, a društvo je šematski bilo shvaćeno kao sastavljeno isključivo od proizvođača, a svakodnevice od rada i stanovanja.

Tragajući za istorijskim izvorima Kuće-komune u knjizi *Promeniti život, promeniti grad*, Kop uočava da se oni nalaze u stambenim projektima utopista Ovena, Furijea, Kabea, Dezamija koje karakteriše represivan prostor. Političari i arhitekti su nastojali da ostvare utopiju. S tim u vezi zanimljivo je gledište M. Ragona. O odnosu socijalističke utopije, stanovanja i urbanizma M. Ragon iznosi generalnije i radikalnije gledište. On smatra da su savremeni blokovi i novi gradovi širom sveta prostorne projekcije utopijskog, autoritarnog socijalizma Ovena, Sen-Simona, Furijea, Kabea i dr., to jest da su utopija i autoritarni socijalizam u korenu autoritarnom i koncentracionom urbanizmu koji mi živimo.¹⁵⁾ Represivni grad je rezultat spoja kapitalističkih prinuda i prinude socijalističke utopije.¹⁶⁾ Furijeova stambena jedinica — falanster ima zajedničku spavaonicu i trpezariju. Izvesne Kuće-komune u Sovjetskom Savezu su zaista bile prostorni okvir za socijalizaciju svih elemenata svakodnevnog života, za tejlORIZACIJU svakodnevice.¹⁷⁾ Modeli kolektivnih zgrada i naselja socijalista utopista su poslužili kao idejna podloga za projekte ogromnih kolektivnih stambenih zgrada u okviru Bauhausa, sovjetskih arhitekata avangarde, a najviši domet dostižu u Le Korbizijevoj zamisli — La cité radieuse. Za arhitektonski funkcionalizam i progresizam je karakterističan, naročito kod nekih njegovih predstavnika, paternaistički, tehnokratski stav — najbolje, valjda, izražen u Korbizijevom zahtevu da ljude treba naučiti da stanuju.¹⁸⁾ No, treba istaći da postoji i druga strana misli socijalista utopista, recimo, zahtev da rad po-

¹⁵⁾ M. Ragon, *L'architecte, le princ et la démocratie*, Ed. Albin Michel, Paris, 1977, p. 41.

¹⁶⁾ M. Ragon, *Histoire mondiale de l'architecture et de l'urbanisme modernes*, II, Ed. Casterman, 1972, p. 336.

¹⁷⁾ Školski primer tejlORIZACIJE svakodnevice u svim njenim sektorima (porodični život, rad, slobodno vreme) predstavlja šema ljudskih funkcija određenih satima i minutima koju predlaže arhitekta Kuzmin u svom projektu proleterskog stanovanja. („Savremena arhitektura”. 6/1930. *Changer le vie, changer la ville*, p. 318—319. Vid. moj prevod u „Marksizam u svetu”, 7/1977, str. 127—128).

¹⁸⁾ Vid. moj rad: Društveni smisao Le Korbizijeove urbanističke doktrine. *Gledišta*, 11/1975.

stane zadovoljstvo, da se ukinu razlike između sela i grada i negativne posledice podele rada uopšte, privatna svojina, itd.

Glavni „socijalni kondenzator” tog vremena je bila fabrika, „palata rada”, jer, kako kaže Kop, kada je industrijalizacija zemlje odlučujući faktor, fabrika je jedno od glavnih sredstava urbanizacije. Sovjetska industrijska arhitektura se nije sudarala sa zemljišnim i parcelnim preprekama koje proističu iz privatne svojine nad zemljom. Otuda su sovjetski industrijski centri mogli biti značajan element urbanog pejzaža (čišta industrija smeštena unutar stambenih zona). Čuvena hidrocentrala na Dnjepru (građena od 1927—1932), projektovana pod rukovodstvom prof. J. Aleksandrova, bila je arhitektonsko remek-delo te vrste i više je, tvrdi Kop, učinila za renome sovjetske arhitekture u svetu nego sve pompezne građevine podignute od 1930—1950. godine.

URBANIZAM IZMEĐU IDEALA I STVARNOSTI

Uprkos tehničkom neiskustvu i drugim ograničenjima SSSR je bio predodređen za urbanizam i prostorno uređenje. U predlozima sovjetskih urbanista vide se, smatra Kop, elementi koji će kasnije biti sadržani u Atinskoj povelji, ali uz isticanje da socijalistički grad mora biti radikano različit od starog kapitalističkog grada. To je, uostalom, bila i ideja političkih upravljača. Sovjetski urbanisti avangarde dvadesetih godina, smatra Kop, nisu bili prinudeni da se bore protiv autoriteta vlasti, ni protiv moćnih privatnih interesa, što je bio slučaj sa njihovim kolegama funkcionalistima na Zapadu. Izgledalo je jedno vreme da se politička vlast spojila sa uticajem napredne inteligencije. Prvi Petogodišnji plan nametnuo je urbanistima nov problem planske izgradnje novih gradova na netaknutim terenima, što je na Zapadu u to vreme bila samo stvar teorijskih razmatranja.

Počev od 1926. postavlja se problem „socijalističkog grada” na naučnim osnovama konstruktivističke orijentacije. Novost problema, nedostatak sredstava za istraživanje, želja da se odmah nađe rešenje i drugi momenti učinili su, ocenjuje Kop, da se brojni arhitekti avangarde okrenu utopijskim zamislima.

Urbani rast ili socijalistički teritorijalni razmeštaj stanovništva

Polemika između „urbanista” i „dezurbanista” ili pristalica urbanizacije i pristalica dezurbanizacije obeležava 1929. i 1930. godinu. Bilo je

to raspravljajući o „socijalističkom teritorijalnom razmeštaju stanovništva”, rasprava koja je, po Kopovom mišljenju, postavila sve probleme koji su danas poznati kao prostorno uređenje ili regionalno planiranje. Radilo se o radikalnim predlozima iz kojih se rodio sovjetski urbanizam. Predmet brojnih rasprava nije bio da se raznim zabranama isprave posledice anarhičnog rasta gradova, već podizanje gradova na novim osnovama, u skladu sa idealima društva u kome se iščezavanje klasnih antagonizama i segregacije reflektuje na urbanističkom planu kao iščezavanje suprotnosti centar — periferija, luksuzne rezidencije četvrti — radnička predgrađa i suprotnost grad — selo. Grad je posmatran kao opšti „socijalni kondenzator” ne samo po novim arhitektonsko-urbanističkim formama već po svom društvenom, ekonomskom i političkom sadržaju, po novom načinu života i novim vrednostima.

L. Sejvrs osnovano zaključuje: „Postoje dva suštinska pitanja sa kojima su se do sada sukobljavali socijalistički urbanisti planeri. Jedno od njih se odnosi na regionalnu autonomiju i industrijsku decentralizaciju a drugo na unutrašnju prostornu strukturu urbanih područja.¹⁹⁾

„Urbanisti”, na čelu sa Sabsovičem²⁰⁾ kao glavnim teoretičarem, zalažu se za gradove od 40 000 do 50 000 stanovnika sačinjene od velikih kuća-komuna podignutih u blizini preduzeća, što znači bez centra, periferije i različitih četvrti, koji bi bili sagrađeni po celoj teritoriji da bi se ukinule razlike između sela i grada. Kuće-komune su isključivo za odmor i spavanje, sastavljene od individualnih ćelija (svedenih na 5—6 m², po Sabsoviču), dok bi se pripremanje i konzumiranje hrane (ukidanje individualne kuhinje) kao i odgoj dece odvijali u specijalizovanim ustanovama.

Gradovi shvaćeni kao „kombinati života” mogu biti kako poljoprivredni tako i industrijski, ili pak „agrogradovi” naseljeni kolhoznicima. Njihovim rasporedom širom cele teritorije ostvarila bi se Engelsova ideja o ukidanju suprotnosti grad-selo. Dobar deo ideja kako „urbanista” tako i „dezurbanista” može se označiti kao urbanistička teoretizacija određenih Engelsovih gledišta izloženih u tekstu „O stambenom pitanju”. (*Anti-Diringa*). Engels

¹⁹⁾ Vid. L. Sejvrs, *Urbani oblik i način proizvodnje, Marksizam u svetu*, 2—3, 1976, Beograd, str. 375.

²⁰⁾ Sabsovič je autor sledećih dela: *Grad budućnosti*, Moskva, 1929; *Socijalistički gradovi*, Moskva, 1930; *Projekti Kuća-komuna*, *Savremena arhitektura*, 3/1930; *Gradovi budućnosti i organizacija socijalističkog načina života*, *Moskovski radnik*, Moskva, 1930; *Zašto moramo i možemo konstruisati socijalističke gradove?*, *Revolucija i kultura*, 1/1930; *Grad i način života*, Moskva, 1931.

je u svoje vreme procenjivao da kada grad pređe 20 000 stanovnika postaje neljudski. Zalagao se takođe, pod Furijevim uticajem, za disperziju industrije i malih naselja širom teritorije.

U viziji novog grada „urbanista“, Kop s razlogom vidi ekstrapolaciju ideje o zajedničkoj kući na celinu teritorije, vođenu brigom da se što pre reši stambena kriza na superkolektivističkoj osnovi. Treba navesti da Kop modifikuje stav prema urbanistima u knjizi *Promeniti život, promeniti grad*: „Često smo, pa i ja lično u *Gradu i revoluciji*, izjednačavali „urbaniste“ sa pristalicama tradicionalnog grada, s pristalicama urbanog rasta. Važno je, pre svega, da se kaže da to nije bilo tako i da su „urbanisti“ kao i „dezurbanisti“ osuđivali tradicionalne gradove i njihovo čudovišno množenje. Jedni, kao i drugi, misle, zajedno s Engelsom, da je veliki grad jedna od posledica kapitalističkog sistema i da će socijalistički sistem naći svoj prostorni izraz u jednoj drugoj formi osvajanja prostora”.²¹⁾ U socijalizmu, dakle, alternative nisu ni selo ni grad, već socijalistički teritorijalni razmeštaj stanovništva.

„Dezurbanisti“, sa Okitovićem²²⁾ na čelu, su u situaciji oskudice, obnove, dramatičnih početaka prve petoletke bili i protiv grada i protiv sela. Disperzija industrije po celoj teritoriji, omogućena mrežom električne energije koja napaja sve tačke teritorije, implicira razređivanje naselja.²³⁾ kraj pojma aglomeracije, kraj trgova, ulica, cele jedne klasične zamisli urbanog tkiva. Ogromnim Kućama-komunama suprotstavljene su montažno-demontažne male kuće; zgušnjavanju disperzija; nepokretnosti stanovanja — pokretnost stanovanja. Kuće ponovo postaju individualne minimalne zgrade smeštene usred prirode, raspoređene duž velikih puteva, uz korišćenje individualnog i kolektivnog saobraćaja za odlazak na radno mesto. Bilo je to zagovaranje anti-grada. Za Okitovića problematika urbanizma svodi se na tri ključne tačke: urbanizacija ili *dezurbanizacija*; koncentracija ili *decentralizacija*, nepokretnost ili *pokretnost*.²⁴⁾

Kop ovako ocrtava pravce u kojima se razvijala misao „dezurbanista“:

²¹⁾ *Changer le vie, changer la ville*, p. 279.

²²⁾ Vidi.: M. Okitović, „Primedbe na teoriju naseljavanja“, u *Savremena arhitektura*, br. 1—2/1930, Moskva.

²³⁾ Ideju da elektricitet ne centralizuje već decentralizuje je nedavno izneo Makluan.

²⁴⁾ Vin. *Ville et révolution*, p. 215.

---

1. Kritički pravac, koji se razvija preispitivanjem proučavanja i istraživanja prvih poslerevolucionarnih godina u oblasti arhitekture, ali isto tako i u oblasti „načina života”.

2. Ekonomski pravac, radikalniji od pravca „urbanista”, razvijajući dalje ideju o ukidanju suprotnosti između grada i sela, napraviće od tog ukidanja apsolutan uslov svake šeme uređenja, odbacujući u tom domenu svaki kompromis i svako rešenje koje podrazumeva čekanje.

3. Arhitektonski i urbanistički pravac, koji će „dezurbanistima” omogućiti da izmisle nove forme uređenja i čitavu arhitektonsku tipologiju prilagođenu njihovim globalnim ciljevima.

4. Najzad, jedan implicitno politički pravac: rasprostrto uređenje koje su predlagali „dezurbanisti”, *novi teritorijalni socijalistički razmeštaj stanovništva*, bilo je nespojivo s centralizovanim ekonomskim i političkim sistemom, koji je, krajem dvadesetih godina, već gotovo potpuno ostvaren.²⁵⁾ Ovome treba dodati i ekološki pravac, jer dezurbanizam implicira nesumnjivo pozitivne ekološke efekte.

Ideje dezurbanizma, koje je Le Korbizije nazvao „mistikom antiurbanizacije”, pre nego što su bile potisnute stvarnošću izgradnje velikih industrijskih centara bile su izražene u dva projekta: socijalističkoj rekonstrukciji Moskve — zeleni grad, i novog grada Magnjitogorska.²⁶⁾

U pokušaju da objasni zašto su najdarovitiji arhitekti O.C.A. zastupali antiurbanističke ideje, zašto su napustili svoje ranije modele kuća i okrenuli se individualnoj kući, Kop primećuje da je to jednim delom usled toga što su njihovi brojni predlozi novog stana, novog radničkog kluba i zajedničke kuće doživljavali neuspehe i nerazumevanja. Nastavilo se sa izgradnjom tradicionalnih stanova, realizacijom najgorih projekata zajedničkih kuća da bi im se ubrzo promenila namena. Stambena beda i oskudica su i dalje trajale. „Dezurbanisti” su kritikovali život u zajedničkim kućama: depersonalizaciju ljudi u anonimnoj masi jedne kasarne. Kuće-komune su počele da se nazivaju kuće-obmane. U novim gradovima izgradnja fabrika je prethodila podizanju stanova, odnosno drvenih radničkih baraka.

²⁵⁾ *Changer la vie, changer la ville*, p. 291.

²⁶⁾ Trebalo bi ukazati na odnos između sovjetskog dezurbanizma i dezurbanizma koji mu je prethodio (u Engleskoj) kao i savremenog dezurbanizma (Gutkind i dr.), od čega se ovde, prostora radi, odustaje. Opis plana socijalističke rekonstrukcije Moskve vid. u *Ville et révolution*, p. 218—219.

U takvoj situaciji, različitoj od one koju su zamišljali nekoliko godina ranije, oni ponovo vrše istraživanja, zalažući se za fabrikaciju, za standardnu izgradnju od lakih, jednostavnih, jeftinih, domaćih materijala koji bi nadoknadili zaostajanje u stambenoj izgradnji. Nudeći svakom čoveku skroman prostor, hteli su da povrate „dostojanstvo izgubljeno u opštem promiskuitetu, mogućnost izolovanja, ličnog razmišljanja, intimnosti”.²⁷⁾ Radilo se o protestu protiv grada po modelu košnice i o zahtevu za omogućavanjem ljudske individualizacije, kako bi rekla S. Langer. Po Kopu, bio je to više san o preobražaju stila života nego san o novom gradu. Stvarnost je išla drugim tokovima; ogromni građevinski poduhvati prve petoletke, novi gradovi podignuti oko hidrocentrala, visokih peći, rudnika, itd. Visok nivo proizvodnih snaga je nužan ali ne i dovoljan za uspostavljanje socijalizma. Prema Lefevrovom mišljenju, političke promene odozgo koje modifikuju režim i ekonomsku strukturu su važne za čoveka tek ukoliko menjaju njegov svakodnevni život. Promena u političkoj nadgradnji „ne dovodi, ipso facto’ do promena u svakodnevnom životu... pola stoljeća historijskih prevrata nas uči da se svakidašnji odnosi među ljudima — ‚življeno’ — polaganije menjaju nego strukture države. I mijenjaju se drukčije, drugim ritmom. Tako se u historiji društva razni sektori modificiraju nejednoliko, jedni prije drugi kasnije. Prednost jednog ne znači neposredno progres tog drugog. I obratno”.²⁸⁾

Ideja o novim gradovima i o sumraku gradova je formulisana u istom momentu u kome se prešlo na ostvarivanje prvog petogodišnjeg plana (1929). Tim planom, uz proširenje postojećih gradova (između 1920. i 1930. oko Moskve je podignuto 50 fabrika), predviđala se izgradnja 17 novih gradova veličine između 50 000 i 200 000 stanovnika. Otpočela je prava industrijska kolonizacija. Po Kopovom mišljenju, ova „istovremenost” je bila objektivna prepreka ostvarenju novih ideja. Smernice planova drugačijeg zauzimanja prostora su potisnute jer su korišćenje postojećih gradova i urbano-industrijska koncentracija izgledali realističniji na kratki rok.

Kada se novi politički sistem učvrstio, piše M. Kastels, partijska odluka se nametnula i ubrzana urbanizacija je proistekla iz dva postavljena cilja: industrijalizacije i društvenog preobražaja sela putem kolektivizacije poljo-

²⁷⁾ *Changer la vie, changer la ville*, p. 224.

²⁸⁾ A. Lefevr, *Kritika svakidašnjeg života*, Naprijed, Zagreb, 1959, str. 169.

privrede. Godine 1930—1933. su godine raskulačivanja, stanovništvo grada raste naglo sa 17% na 23%, a u 1938. na 32%.²⁹⁾ Hiperindustrializacija se ostvarivala na štetu seljaštva. Ima gledišta da je reč o socijalizmu shvaćenom kao „skraćena industrializacija” (J. Habermas). U knjizi *Urbanizam i revolucija* A.J. Rodrigez iznosi sledeću ocenu: „...posle određivanja petogodišnjeg plana SSSR je odabrao urbano-industrijski rast zasnovan na istom tipu prvobitne akumulacije kao i kapitalistički rast. Tome treba dodati da je sovjetska država u tom cilju upotrebila efikasna sredstva. Centralizacija i etatizacija sredstava proizvodnje su sačinjavale formalni sistem koji omogućava da se na volunтарыstički način ostvari adekvatnost između tog tipa ekonomskog rasta, političke organizacije i organizacije prostora.

U korenu problema se tako nalazi strateški izbor ekonomskog „modela”, jer da bi se ostvarila prava socijalizacija odnosa proizvodnje, prekid sa takvim tipom urbano-industrijskog rasta izgledao je neophodan.³⁰⁾ Rodrigez (i ne samo on) smatra da je stanovište dezurbanizma u duhu izvorne Marksove i Engelsove misli i daje jedan zanimljiv pleoaje za dezurbanizam: „Dezurbanizam se tako situira u toj globalnoj perspektivi socijalizma (participacija masa). On predstavlja na terenu, konkretizaciju jedne strategije ekonomskog razvoja koja traži da uravnoteži odnose između teške industrije, lake industrije i poljoprivrede. On je, takođe, izraz jedne strategije zasnovane na stvaralačkoj inicijativi radničkih masa, koja se ne može razviti bez odlučne borbe protiv tutorskog duha i dominacije i protiv odvajanja manualnog i intelektualnog rada koji ga uopšte održava”.³¹⁾ Rodrigez misli da je kineski³²⁾ „model” urbanizacije blizak idejama dezurbanista

²⁹⁾ M. Castalls, *La question urbaine*, Maspero, Paris, 1972, p. 92. Kastelsova pretpostavka je da se „socijalistička urbanizacija odlikuje odlučujućom važnošću partijske političke linije u organizaciji odnosa u prostoru”, p. 90.

³⁰⁾ A. Jacinto Rodrigues, *Urbanisme et révolution*, Editions universitaires, Paris, 1973, p. 15—16.

³¹⁾ *Ibid.*, p. 105.

³²⁾ L. Saywers u radu „Urbani oblik i način proizvodnje” takođe tvrdi da su u Kini zalaganjem za decentralizaciju i regionalnu autonomiju „izbegli urbanu koncentraciju i sovjetske šablone”. Saywers ocenjuje da je situacija na Kubi slična. Vidi, *Marksizam u svetu*, 2—3/1976, Beograd, str. 377.

O ovim pitanjima, sa ekonomskog aspekta, piše Ch. Bettelheim u brojnim radovima. Vid. npr.: „L'économie de transition” („La Pensée”, Paris, mars 1966), i knjigu *Révolution culturelle et organisation industrielle en Chine* (Ed. Maspero, Paris, 1973) Vid. isto tako rad Micheline Luccioni „Processus révolutionnaire, et organisation de l'espace en Chine”. u: „Espaces et société”, br. 5/1972, Paris.

i da je dezurbanizam alternativa koja otvara perspektive zemljama u razvoju. S tim u vezi prirodno je pretpostaviti da ako postoje različiti „modeli” socijalizma da postoje i različiti modeli urbanog razvoja unutar njih. Što se decentralizacije tiče, Kop, Lefevr, i drugi ističu primer Jugoslavije kao karakterističan.

Sabsovič je 1929. napisao značajne redove: „Svaki razvoj ima svoju vlastitu logiku, a ovo se isto tako tiče razvoja gradova, ako se sledi uobičajeni kapitalistički put koji smo dosad sledili i koji nas uvek dalje vuče u svom pravcu. Moramo prekinuti sa tom spontanom tendencijom i suprotstaviti joj planiranu izgradnju novih aglomeracija socijalističkog tipa”.³³⁾

Razmišljanja oko strateškog izbora ekonomskog modela razvoja upućuju na bar dva puta socijalističkog razvoja. Prvi put karakteriše, po Lefevrovom shvatanju, favorizovanje ubrzanog rasta, putem jedne usavršene verzije kapitalističkog procesa rasta: velika preduzeća i veliki gradovi kao ogromne jedinice proizvodnje i centri političke moći, — što ima za posledicu neravnomerni razvoj, zaostajanje regiona i celih slojeva stanovništva. To je put koji sledi državni socijalizam. Drugi put je onaj koji počiva na malim i srednjim preduzećima i na isto takvim gradovima, — što vodi uravnoteženom razvoju cele teritorije i stanovništva, ne odvajajući rast od razvoja. Urbanizacija se ostvaruje prevazilaženjem suprotnosti selo-grad, a ne degradiranjem i jednog i drugog tipa naselja.³⁴⁾ Lefevrova je teza da je urbanizacija posle dugog perioda potčinjenosti industrijalizaciji postala suštinska pojava, ali da strategija dominantne klase hoće da konzervira stari odnos stvari i na taj način izaziva krizu grada koja se produžuje drugim krizama.

Inače Lefevr je više kritički raspoložen prema dezurbanistima od Kopa. Protiv je dezurbanizma kao vizije anti-grada, jer njegovo osnovno nastojanje u radovima o urbanoj problematici je, u stvari, odbrana pojma grada i urbanog. Po njemu, nema urbane stvarnosti bez centra i centralnosti koji omogućavaju okupljanje, saznavanje, stvaranje, svečanost, dokolicu itd. Lefevr istovremeno upozorava da

³³⁾ L. Sabsovitch, *Les villes de l'avenir et l'organisation du mode de vie socialiste*, Mouscou, 1929, prevod sa ruskog u aneksu knjige *Changer la vie, changer la ville*, p. 429.

³⁴⁾ Uporedi H. Lefebvre, *La production de l'espace*, Anthropos, Paris, 1974, p. 67. Vid. komparativnu analizaciju urbanizacije u studiji K. Mihajlovića: *Regionalni razvoj socijalističkih zemalja*, III glava, izd. Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd, 1972.

dok se u kapitalizmu ne promene odnosi proizvodnje, vladajuće centri moći (elitni, vojni, policijski). Mada lično prihvatam veći deo ideja dezurbanista sklon sam da mislim, kao Lefevr, da „čitavo društvo rizikuje da se rastvori ako mu nedostaje grad i centralnost” i da ne postoji „nijedan razlog da se prihvati iščezavanje centralnosti u toku spajanja urbanog društva sa selom”.³⁵⁾ Naravno reč je o drugačijem gradu i drugačijoj centralnosti.

Politički smisao razvoja gradova u celom svetu, tvrdi Kop, sastoji se u materijalizaciji procesa centralizacije vlasti. Grad je sedište vlasti, uključujući nivo arhitektonskog izraza. Principi „urbanista” i „dezurbanista” su usmereni protiv koncepcije grada kao mesta političkog odlučivanja, ukazuje Kop prihvatajući Rodrigezovo razmišljanje. I zalaganje jednih za relativnu i drugih za apsolutnu decentralizaciju nije usmereno samo protiv grada kao forme zauzimanja prostora već i kao mesta vlasti. Lefevr je takođe protiv grada kao mesta vlasti, ali nije protiv grada uopšte. Socijalistički razmeštaj stanovništva po celoj teritoriji, decentralizacija gradova odgovara decentralizovanoj političkoj vlasti, bližoj narodu, neposrednije kontrolisanoj i vršenoj od celog stanovništva, jer se ekonomski i drugi procesi odvijaju u njegovoj neposrednoj okolini.³⁶⁾ Kop ne pominje termin samoupravljanje, ali je očigledno da se radi o procesu koji se može označiti kao društveno i teritorijalno samoupravljanje, odnosno socijalistička demokratija.

U demokratskom planiranju, s pravom misli Lefevr, etatističko i političko prestaju da vladaju nad društvenim. To je, po njegovom uverenju, „...najvažnija pouka koju danas treba izvući iz marksizma, iz teorije o odumiranju države i iz postojećih modela. Samo taj put omogućuje da se izbegne prevlast birokrata i tehnoqrata, kao i etatistički administrativni socijalizam, put kojim ne može ići demokratsko planiranje”.³⁷⁾

Vratimo se sovjetskoj misli o gradu. Onima koji su posedovali moć dvadesetih godina više su odgovarale manje ambiciozne zamisli novih gradova — od kojih je, po Kopovom mišljenju, Socgorod (socijalistički grad)³⁸⁾ arhitekta N.A.

³⁵⁾ O centralnosti Lefevr piše u *Urbana revolucija*, Nolit, Beograd, 1974, str. 133. i 134.

Pozivajući se na Lefevra isto gledište iznosi i M. Ragon u *Histoire mondiale de l'architecture et de l'urbanisme modernes*, II, Ed. Casterman, 1972, p. 390.

³⁶⁾ V. *Changer la vie, changer la ville*, p. 331.

³⁷⁾ H. Lefebvre, *Au dela du structuralisme*, Anthropos, Paris, 1971. p. 156.

³⁸⁾ N. Miljutin, *Socgorod*, Moskva, 1930.

Miljutina bio najinteresantniji. Nasuprot Okitoviću i Sabsoviću, Miljutin je ukazivao na neophodnost dugog perioda preobražaja načina života i predlagao je, poput Ginzburga, prelazni tip stanovanja gde iščezavaju individualne kuhinje i gde odvajanje dece od roditelja nije obavezno i neodložno. Miljutin je nudio planove gradova, počev od *linearnih* rešenja do plana bliskog „dezurbanistima” oko Leonidova. Insistirao je na neophodnosti zoniranja, prefabrikacije i industrijalizacije izgradnje, principa koje je kasnije kodifikovala „Atinska povelja”. Miljutinov socijalistički grad zamišljen je u vidu *zonalnog grada* sa šest zona:

1. Zona transporta;
2. Zona industrijskih preduzeća, prerade i komunikacija, skladišta i naučnih i tehničkih instituta vezanih za proizvodnju;
3. Zaštitna zelena zona kojom prolazi glavni put;
  - a) blok ustanova za kolektivno korišćenje, društveno-kulturna oprema, kantine, prostorije namenjene lokalnim sovjetima;
  - b) blok stanovanja u pravom smislu reči,
  - c) blok ustanova rezervisan za decu: zabavišta, škole i dr.;
5. Zona parka, sa ustanovama rezervisanim za odmor i sportove;
6. poljoprivredna zona, povrtlarstvo i stočarstvo, sastavljeno od kolhoza i sovhoza.³⁹⁾

Miljutin nudi, u stvari, jednu krutu, funkcionalističku šemu zasnovanu na striktnom zoniranju, svojstvenu arhitektima avangarde tog vremena širom sveta. On je funkcionalista i u tom smislu što je novi grad za njega takođe „socijalni kondenzator” sa bitnom funkcijom da pomaže u ljudskom i društvenom preobražaju.

Miljutin se pre prvog kongresa arhitekata SSSR-a održanog u Moskvi 1937, na kome se odigrao „proces” avangardnoj arhitekturi, odrekao svoje konstruktivističke „prošlosti” i napao „urbaniste” i „dezurbaniste”.⁴⁰⁾

³⁹⁾ *Changer la vie, changer la ville*, p. 307 — Listu zona A. Kop preuzima od Juri Hruza: *Teorija mesta*, Prag, 1965, Moskva, 1972.

⁴⁰⁾ Miljutin je 1932. napisao: „Urbanisti” kao i 'dezurbanisti' nemaju ništa zajedničko sa politikom partije. 'Urbanisti' odbacuju a 'dezurbanisti' deformišu na 'levičarski' način teoriju Marksa Engelsa—Lenjina

Što se tiče izgrađenih novih gradova, Kop navodi da su često bili inspirisani tradicionalnim šemama, velikim delom primerom Petrograda kao prvog ruskog „novog grada“. Dakle bili su u zakašnjenju u odnosu na moderne urbanističke teorije epohe. Ipak, zahvaljujući planiranju, primećuje Kop, ti novi gradovi su bolji nego anarhično i spontano, na bazi profita i zemljišnih špekulacija, razvijeni kapitalistički gradovi. Ne treba zaboraviti napominje Kop, da su to bili prvi novi gradovi modernih vremena i nakon prve socijalističke revolucije, dakle bez mogućnosti uzora.

Ivanu Leonidovu, izuzetnoj figuri sovjetske i svetske arhitekture, Kop posvećuje poseban deo u obe svoje knjige upoređujući ga sa Le Korbizijeom. Upoređenje ide u korist Leonidova jer je on u trogodišnjem periodu, ne putujući nigde, postigao isti domet kao Le Korbizije u toku gotovo poluvekovnog shvatanja. Uopšte, rezultati postignuti u toku jedne decenije u SSSR-u na arhitektonsko-urbanističkom polju nemaju premca u svetu.

Leonidov je bio student braće Vesnin koji je prevazišao svoje profesore, student koji je potvrdio da se radilo o jednoj izuzetnoj školi (VKHUTEMAS), o intelektualnoj i društvenoj sredini pogodnoj za nova stremljenja. Ironičnom igrom istorije od njegovih brojnih vizionarskih projekata realizvan je samo njegov udeo u jednom grupnom radu, beznačajan s obzirom na njegov opus.⁴¹⁾

Projektujući palatu kulture na mestu starog manastira Simonov u Moskvi (1930) Leonidov je ponudio novu koncepciju centra gradske četvrti, koji nije više komercijalni centar kao u kapitalističkim gradovima već se obrazuje oko kulturnog i sportskog kompleksa. Po Leonidovu, čovek u socijalističkom gradu nije obična jedinka svedena na onog koji stanuje, kupuje, posmatra i koristi javne servise, — on mora učestvovati u javnom životu, biti akter.

—Staljina o socijalističkom teritorijalnom razmeštaju na osnovu planskog lociranja proizvodnih snaga u SSSR-u... — *Changer le vie, changer la ville*, p. 344.

⁴¹⁾ I. Leonidov je projektovao: Institut bibliografskih nauka, predstavljen na prvoj izložbi savremene arhitekture u Moskvi 1927, delo koje se po inventivnosti razlikovalo od svih domaćih i stranih projekata; plan za novi socijalistički grad Magnitogorsk, vladin centar Alma-Ate, zgradu Centrosojuza u Moskvi (1928), centar filmske proizvodnje (1928), spomenik Kristoforu Kolumbu (1929), klub novog socijalnog tipa (1929), palatu kulture na mestu starog manastira Simonov u Moskvi 1930.

Leonidov je, po Ragonu, arhitektka izuzetne intuicije koga će budućnost u najmanju ruku izjednačiti sa Le Korbizijeom, Gropiusom, Mis van der Roecom. *Ibid.*, p. 35—36.

U urbanističkom domenu je takođe ispoljio svoju originalnost. Prevazišao je nedostatak „urbanista” i „dezurbanista” predlažući *linear-ni* grad koji, čuvajući urbani karakter, ima obeležje zelenog naselja integrisanog u okolnu prirodu. Bio je to projekt „Magnjtgorska — socijalističkog grada”. Jedan od postulata Leonidovog urbanizma je da „stanovanje, mesta rada, mesto odmora i kulture moraju biti povezani u jednu organsku celinu”. Njegov plan grada se sastoji od jednog kontinuiranog bloka stanovanja i opreme oivičenog putevima za brzi saobraćaj i presečenog jednom sekundarnom ortogonalnom putanjom oblikujući tako jedan funkcionalno diferencirani „super-blok”. Blokovi koji čine centralni pojas namenjeni su stanovanju, dok je društvena, administrativna i kulturna oprema smeštena u susednom, bočnom pojasu i predstavlja vezu sa okolnom prirodom u kojoj su smeštene industrijske zone. Stanovanje je dvojako i razlikuje se od formule drugih arhitekata. Radi se o igri volumena suprotstavljanjem kula velike visine na kvadratnom planu i niskih zgrada. Kule su posedovale vertikalni sistem saobraćanja (stepenište i liftovi) smešten spolja, u dodatnom delu zgrade, model koji je nekoliko decenija docnije postao jedan od klišea moderne arhitekture.

Leonidov je oštro kritikovao zgrade kasarnskog tipa i predlagao je tip zgrade koji omogućava novi način života, sa smanjenim obimom ljudske grupe i delimičnim kolektivnim životom. Svaka zgrada se sastojala od 16 ćelija, podeljenih na dva nivoa i grupisanih oko jedne vrste zimskog vrta, široko postavljenog, koji je mogao biti izdelfen zavisno od aktivnosti koje se u njemu odvijaju. Stanari mogu uzimati obroke spremljene u centralnoj kuhinji i učestvovati u raznim kulturnim aktivnostima karakterističnim za predstavu socijalističkog načina života toga doba. Kop zaključuje da je grad Leonidova „grad ljudi”. Tehničkim inovacijama kao i novim formalnim i funkcionalnim rešenjima Leonidov je anticipirao današnja arhitektonsko-urbanistička ostvarenja.

Sumrak moderne arhitekture

Leonidov je bio prva žrtva napada na pokret moderne arhitekture. VOPRA, organizacija proleterskih arhitekata osnovana 1929, koja za svoju stručnu delatnost ne bi zaslužila „ni jedan redak u istoriji moderne arhitekture”. zastupala je dogmatsku i sektašku interpretaciju marksizma, demagoški istupala i, koristeći staljinistički arsenal diskvalifikacija (ekstremisti, levičarski frazeri, saboteri, „trockistička suština racionalističkog formalizma”, malogra-

đanska ideologija kobo-futurizma, odraz socijal-fašističkih teorija pod levičarskim dekorom itd.), žestoko se obračunavala sa originalnim istraživanjima i poduhvatima u arhitekturi i urbanizmu. Bio je to početak moratorijuma moderne arhitekture u SSSR-u koji je trajao blizu trideset godina.

Leonidov, veliki inicijator, koji se nije slepo povinovao arhitektonskim programima već ih je korigovao i obogaćivao svojim izuzetnim darom, bio je optužen za sabotazu.⁴²⁾ Karakteristično je da su arhitekti tradicionalisti daleko manje napadali O.C.A. od VOPRA. Najžešći sukobi su se odigrali na arhitektonskoj levisi. Nastupio je period „reorganizacije književnih i umetničkih udruženja”, što je značilo kraj postojanja grupa i podvrgavanje svih oblasti umetnosti principima socijalističkog realizma. Akademska arhitektura preuzima vlast od 1933, što pokazuju rezultati konkursa za Palatu Sovjeta. Arhitekti — urbanisti carističke Rusije, koji se mogu nazvati prorocima prošlosti, postaju oficijelni stručnjaci staljinizma. Kada su ti konzervativni arhitekti ponovo zavladaali, strani arhitekti bivaju potisnuti ili isterani iz SSSR-a. Arhitekti avangarde su po direktivi bili žestoko napadani ili je, u vezi sa njima, važilo pravilo da se mora biti „tiši od vode i niži od trave”, kako bi rekao Bulgakov.

Socrealistička arhitektura je, prema Kopovom mišljenju, jedan od najčudesnijih aspekata tzv. perioda kulta ličnosti. Arhitektonski kič i eklekticizam, megalomanija forme, supermonumentalizam — su dominirali. Čudnim obrtom, „socijalistički realizam” u arhitekturi je prihvatio obeležja predrevolucionarne buržoaske i aristokratske arhitekture: stubove od mermera, frontone, pilastre, kupole, itd.⁴³⁾ Moglo bi se reći da svako doba ima arhitekturu kakvu zaslužuje.

Neki razlozi neuspeha moderne arhitekture i urbanizma

U proniciljivom eseju „Razvoj sovjetske arhitekture — obnova klasicizma i traganje za sovjetskim stilom”⁴⁴⁾ Karel Tajge, čehoslovački

⁴²⁾ M. Ginzburg je 1937. angažovao Leonidova u grupnom radu na javnom projektu, što je za Kopa akt velike hrabrosti i dokaz divljenja prema čoveku koji je javno bio optužen kao saboter. — Vid. *Ville et revolution*, p. 244.

⁴³⁾ Vid.: M. Ragon, *Histoire mondiale de l'architecture et de l'urbanisme modernes*, II, Ed. Casterman, 1972, p. 38.

⁴⁴⁾ Karel Tajge, *Vašar umetnosti*, Mala edicija Ideja, Beograd, 1977. str. 233—257., prevod Aleksandar Ilić.

kritičar marksističke orijentacije je još 1936 (!) ovako pisao o formiranju umetničkog ukusa kod naroda, o društvenom smislu povratka klasicizmu: „...priprema za socijalistički način života i za razumevanja razvijenih i složenih modernih kulturnih vrednosti predstavlja dugoročan proces. Narodne predstave o lepoti i blagostanju konkretizuju se prema onim istorijskim formama lepote i luksuza koje je narod vekovima imao pred očima, drugim rečima, arhitektonski se oblikuju po uzoru crkvi, zamaka, palata i letnjikovaca“⁴⁵⁾ Zalažući se za kritičku preradu kulturnog nasleđa koja podrazumeva prihvatanje progresivnih vrednosti prošlosti, Tajge piše: „Tamo gde se narod socijalno oslobodi, oslobađa se snažnim poletom i od deformacija nekadašnje kulturne pothranjenosti; poznajemo mnogo dečjih crteža iz sovjetskih škola, na kojima sovjetski dečaci i devojčice slikaju svoje predstave (časopis „Arhitektura SSSR-a“ 1933, 3—4) idealnog socijalističkog grada: na njima se ne vide renesansne palate ili grčki stubovi, već kristalno staklene kuće usred trave, sa vrtovima na krovu, jasne, svetle i čiste. Renesansni, ampirski ideali palata javljaju se ne u fantastičnim vizijama novog slobodnog čoveka, već u dumanjima i neprovetrenim snovima sovjetskih akademija i birokrata. Tamo gde se srećemo sa akademskom i tradicionalnom arhitektonskom koncepcijom, tamo nam se obraća još uvek nesavlada duh klasne prošlosti, duh vlasti i autoriteta“⁴⁶⁾ Skoro četrdeset godina docnije Kop kao da samo razvija Tajgeova gledišta: „Brojno slaba na samom početku revolucije, radnička klasa se u toku prvih godina ‚dezintegrisala‘ da upotrebim Buharinov izraz. Birokratija je velikim delom ishod srednjih slojeva i seljaštva. Za prve, način života novih buržuja NEP-a, predstavljao je ideal koji treba doseći, sa svim što podrazumeva lažni sjaj i malograđanski duh. Za druge, provincijska palata starog zemljišnog posednika sa frontonom i stubovima predstavljala je jedini poznati arhitekturni model, jedinu referencu. I to će biti povratak klasiци, nacionalnoj tradiciji, ‚većitim‘ formama prošlosti za koju se verovalo da je zauvek srušena“⁴⁷⁾ Stav da revolucionarna arhitektura može crpiti svoju poeziju iz budućnosti, a ne iz prošlosti, dosetljiva je Tajgerova primena Marksove ideje iz 18 *Brimera Luja Bonaparte*.

Prihvatljivo je što Kop ne deli mišljenje nekih istoričara arhitekture (Bruno Zevi i dr.) koji su brz zalazak sovjetske moderne arhitek-

⁴⁵⁾ *Ibid.*, p. 250.

⁴⁶⁾ *Ibid.*, p. 251—252.

⁴⁷⁾ *Changer la vie, changer la ville*, p. 333.

ture pokušali da objasne kao posledicu niskog tehničkog nivoa, sovjetske građevinske industrije, nedostatkom materijala, nekvalifikovanošću radne snage, odsustvom istraživanja krajem 19. i početkom 20. veka. Prema Kopovom shvatanju to je samo delimično valjano objašnjenje i to u meri u kojoj su izvesni sovjetski moderni arhitekti insistirali pre svega na novim tehničkim rešenjima i na jednakosti u tom pogledu sa zapadnoevropskim i američkim primerima. Međutim, većina sovjetskih arhitekata avangarde (naročito O.C.A.) bila je preokupirana socijalnim aspektima problema i u poslednjem periodu insistirali su na jednostavnim konstrukcijama i upotrebi prostih i jeftinih domaćih materijala.

Ragon ukazuje na dve zablude u vezi sa sovjetskom umetničkom avangardom dvadesetih godina. Umetnost avangarde u svim domenima, pa i u arhitektonskom, nasuprot nekim mišljenjima, nije rođena u revoluciji, već joj je prethodila (futurizam, suprematizam, konstruktivizam), ali se ubrzo tesno povezala sa političkom revolucijom.⁴⁸⁾ Kopovo je mišljenje, bar što se arhitekture tiče, da se uticaj nove likovne estetike nastale pre revolucije iscrpljuje u stvaranju novog formalnog izraza, novog arhitektonskog rukopisa. Vrhunski dometi arhitekture i urbanizma dvadesetih godina, naročito njihov društveni sadržaj, ne bi bili dostignuti da im kretanje društvene stvarnosti, odnosno revolucija, nije išla u susret.

S druge strane, primećuje Ragon, umetnost avangarde koju Lenjin nije prihvatao, Staljin je zabranio. Poznato je, veli Ragon, da Lenjin nije cenio ni jedan oblik moderne umetnosti i da je bio odbojan prema Majakovskom kao pesniku. Počev od 1923. usledila su žestoka istupanja Kamenjeva i Lunačarskog protiv futurista, suprematista i konstruktivista, što je vodilo izolaciji avangarde okupljene oko časopisa LEF.⁴⁹⁾ Činjenica da su moderni arhitekti i ostali umetnici brzo iščezli iz sovjetske intelektualne javnosti manje začuđuje, smatra Ragon, kada se zna da su oni ipak bili izuzetak i da je većina revolucionarnih dela ostala u stanju projekta.

Neuspeh urbanog planiranja dobrim delom sledi iz prioriteta ubrzane izgradnje teške industrije na štetu potrošnje koji su utvrdili rukovodioci SSSR. Sovjetska revija „Planovoje

⁴⁸⁾M. Ragon, *ibid.*, p. 36.

⁴⁹⁾ Može se dodati da je učenjem o „partijnosti svih oblika duhovnog stvaranja“, koje je Lenjin formulisao u *Materijalizmu i empirokriticizmu*, napetost između inteligencije i partije bila podstaknuta.

„Hozjajstvo“ pisala je već 1929: da „Finansijski plan, to je kao zatvoriti potrošnju u jedan gvozdeni prsten“.⁵⁰

Razloge arhitektonskog preokreta, osnovano misli Kop, ne treba tražiti u „specifičnostima same arhitekture“ već u tokovima istorijskog kretanja čiji je socijalistički realizam samo jedan aspekt.⁵¹ O staljinističkom gušenju moderne arhitekture i urbanizma Kop je izneo obrazložena gledišta i dokumentovane primere u knjizi *Promeniti život, promeniti grad*.

Aktualnost problematike

Sovjetska arhitektura i urbanizam dvadesetih godina, po Kopovom mišljenju, nisu samo predmet proučavanja istoričara arhitekture već su prva etapa u otvaranju današnjih istraživanja u Sovjetskom Savezu. On smatra, takođe, da je ta arhitektura izvršila snažan uticaj na svetsku arhitekturu, s obzirom na saradnju i duhovne veze sa „L'ésprit nouveau“, Stijlom i Bauhausom. Ideje sadržane u projektu određenih stambenih kompleksa u današnjem Sovjetskom Savezu („stan novog tipa — novi način života“) izvlače arhitekturu dvadesetih godina iz zaborava. Rešenje problema stanovanja, procenjuje Kop, kreće se danas u smerovima koje su predvideli vizionari dvadesetih godina.

U domenu urbanizma, u planovima za 2.000 godinu, sadašnji mladi urbanisti predlažu umesto haotičnog porasta gradova dinamičan sistem grupisanja i teritorijalnog razmeštaja, sistem od integrisanih elemenata — N.E.T.Z. (novi elementi teritorijalnog zauzimanja). To su jedinice koje u sebi nose granice svog rasta i predstavljaju ćelije novog teritorijalnog razmeštaja na planetarnom nivou.⁵² Radi se, primećuje Kop, o produžetku snova „urbanista“ i „dezurbanista“, o rešenjima koja će ukinuti suprotnosti grad-selo. U poređenju sa istraživanjima dvadesetih godina, sadašnji metodi rada u urbanizmu su naučniji. Osim toga, prisutan je i interdisciplinarni rad, a tehnički, ekonomski i kulturni nivo je, prirodno, povolj-

⁵⁰ Vid.: E. Mandel, *Rasprava o marksističkoj ekonomiji*, II, izd. Veselin Masleša, Sarajevo, 1970, str. 206.

⁵¹ *Ville et révolution*, p. 272. Citati iz *Istorije sovjetske arhitekture 1917—1958* (Moskva, 1962) koje Kop navodi ukazujući na jednostranost zvaničnog sovjetskog kritičkog pristupa tom problemu. „Kult Staljinove ličnosti bio je praćen uvek rastućom tendencijom ka reprezentativnosti, nadmonumentalizmu i dekorativnom bogatstvu i doprineo je da se arhitektura orijentiše u pogrešnom i unilateralnom pravcu i preziru potreba sovjetskog naroda“. — *Ibid.*, p. 275.

⁵² Uporedi, *Ville et révolution*, p. 286.

niji nego dvadesetih godina. Ali, u predgovoru za poslednje izdanje svoje knjige *Ville et révolution* (1972) Kop odbacuje svoj optimizam u pogledu obnove istraživanja u duhu dvadesetih godina, jer vizija narodnog, utopijskog i bratskog socijalizma kojom su se rukovodili konstruktivisti nema ničeg zajedničkog sa onim što se danas zbiva u Sovjetskom Savezu, sa „totalitarnim staljinizmom” koji onemogućava aktualizaciju ideja poslerevolucionarnog poleta.⁵³⁾ U Kopovoj analizi sovjetske arhitekture i urbanizma ne radi se samo o rehabilitaciji zlatnog perioda dvadesetih godina, već o utvrđivanju istorijske istine, bez koje dalji razvoj nije shvatljiv. Funkcionalizam⁵⁴⁾ je danas s razlogom osporavan i u mnogim projektima prevaziđen, no progresivni društveni smisao sovjetskog urbanizma dvadesetih godina, njegova „konkretna revolucionarna utopija” nije ostvarena.

Današnji novi sovjetski gradovi ništa ne dužu ni tezama „urbanista” ni tezama „dezurbanista”, smatra Kop. Suprotnosti između sela i grada su daleko od toga da budu ukinuta. Projekti dvadesetih godina se evociraju samo u njihovom tehničko-formalnom aspektu, dok se njihov socijalni aspekt — promena stila života, ne pominje. Sovjetski gradovi se u osnovi ne razlikuju od kapitalističkih gradova ni po svojoj strukturi, ni u principima kompozicije, ni u načinu funkcionisanja. Ipak, nacionalizacija zemljišta, planiranja i industrijalizacije su omogućili, da se u urbanu organizaciju uvede racionalnost koja se retko sreće u kapitalističkim zemljama.⁵⁵⁾ Urbani rast pokazuje da su ideje dvadesetih godina odbačene.⁵⁶⁾ Po Ragonovoj oceni, najnoviji gradovi u Sovjetskom Savezu su u znaku „internacionalnog stila”. „Staljinistički stil” je napušten, ali i dalje dominira „birokratska izgradnja”. Postoji ten-

⁵³⁾ Vidi predgovor za *Ville et révolution*, izdanje 1972, p. 19.

⁵⁴⁾ Karel Tajge je 1936. napisao, „Funkcionalizam može i mora biti savladan samo tako što će se na osnovu vlastitih snaga, vlastitim progresivnim razvojem, razviti u dalje, zrelije sklopove i u svoju vlastitu suprotnost; korak napred, koji je delo funkcionalizma, neće biti oopzvan daljim i bogatijim razvojem socijalističke arhitekture; velik i značajan korak koji je na putu (nikako jednosmernom) učinio funkcionalizam, primorava avangardne arhitekture da smelo napreduju ka cilju, tj. stvaranju nacerta slobodnog komunističkog života, okvira za slobodan razvitak individue i kolektiva.” — *Vašar umetnosti*, str. 254.

⁵⁵⁾ Uporedi, *Changer la vie, Changer la ville*, p. 324—325.

⁵⁶⁾ „Trećina stanovništva živi u tri stotine gradova, od kojih su 230 bili izgrađeni posle revolucije. U 1965. 26% tog stanovništva se nalazilo u gradovima sa više od 500 000 stanovnika; procenat stanovnika malih gradova (20 000) opada; srednji gradovi su nepromenljivi.” — A. J. Rodrigues, *ibid.*, p. 112.

dencija rehabilitacije konstruktivizma što se arhitekture tiče, ali više pod pritiskom studentskog nezadovoljstva nego u smislu povratka duhu dvadesetih godina.⁵⁷⁾ „Internacionalni stil” dominira posredstvom gotovo potpune industrijalizacije građenja. Stambena oskudica je znatno smanjena.⁵⁸⁾ Od 1960. do 1970, navodi Ragon, više od sto miliona osoba je dobilo stanove, od kojih je 25% građeno od prefabrikovanih delova. Prefabrikacija je dovela do „poražavajuće monotonije”, jer preduzeća preplavljaju zemlju građevinskim elementima istog tipa. Preorijentacija na proizvodnju različitih elemenata koji bi omogućavali mnoštvo kombinacija teško je izvodljiva u ogromnim preduzećima sa velikim serijama. Istovetnost arhitektonskog rukopisa (formi) u Sovjetskom Savezu i na Zapadu (diktatura pravog ugla i prave linije, megalomanski građevinski poduhvati radi prestiža, „američki” oblakoderi, itd.) proističe po Ragonovom mišljenju, iz iste nepromišljene funkcionalističke i produktivističke ideologije. U ovom kontekstu vredno je pažnje Lefevrovo gledište, po kome je delatnost Bauhausa i Le Korbizjea pogrešno predstavljena kao „antiburžoaska arhitektonska revolucija”. Bauhaus se pojavio ne samo kao arhitektonska avangardna grupa i pokret budući da su se njegovi predstavnici smatrali demijurzima sobnim da preobrazu društvene odnose, da promene stil života, da otvore put ka totalitetu ne samo estetskom, plastičnom i vizuelnom već i životnom. U stvari, po Lefevrovom shvatanju, „Bauhaus je jednostavno definisao arhitekturu neokapitalizma, stil i morfologiju modernog etatizma”.⁵⁹⁾ Radi se samo, misli Lefevr, o reformističkim i konformističkim nastojanjima u skladu sa zahtevima državnog kapitalizma malo različitim od zahteva državnog socijalizma koji su u istom periodu ispunjavali ruski konstruktivisti. Iako su prvi na Zapadu smatrani subverzivnim a njihove maštovitije kolege u Sovjetskom Savezu reakcionarnim, nesporazum je za Lefevra ostao, jer se „ideologija i utopija, nerazlučivo povezane sa znanjem i voljom, još održavaju”.⁶⁰⁾ Ako bi se prihvatio pojam koji

⁵⁷⁾ M. Ragon, *ibid.*, p. 335.

⁵⁸⁾ „Između 1913. i 1940. godine podizanje zgrada nije odgovaralo prilivu stanovnika u gradove. Potrebna stambena površina smanjila se od 7,3 m² po osobi u 1913. godini na 6,9 m² u 1940. godini, da bi postigla nanovo nivo od 1913. godine tek 1950. godine i podigla se na 7,7 m² u 1955. godini — a ove brojke se odnose samo na gradove. Gustina prebivanja je tu bila 1,6 osoba po sobi u 1956. godini, prema 1 u Francuskoj i 1,25 u Italiji (dvije zapadne zemlje najgore sa stanovima) u 1954. godini, sa sobama, uostalom, mnogo većim nego što su sovjetske.” — E. Mangel, *nav. delo*, str. 206.

⁵⁹⁾ H. Lefebvre, *Le temps des meprises*, Stock, Paris, 1975, p. 20.

⁶⁰⁾ H. Lefebvre, *La production de l'espace*, p. 351.

je Lefevr malo docnije definisao onda se danas nalazimo suočeni sa „etatističkim načinom proizvodnje” prostora. Etatistička i industrijska racionalnost dovode do prevlasti apstraktnog i homogenog prostora nad diferencijalnim prostorom.

Razume se, da ruske konstruktiviste ne treba idealizovati i precenjivati, ali ih ne treba ni potcenjivati. Najdaroviti među njima u arhitekturi su bili nekomformisti, kao i pripadnici „internacionalnog stila” uostalom, a u urbanizmu („dezurbanisti”) revolucionarni makar i u smislu liberterske utopije. Njihove urbanističke ideje etatizam nije prihvatio. Dovoljno je samo pročitati prepisku između Le Korbizijea, koji je hteo da leči postojeće gradove, i Ginzburga pa videti koliko su se razlikovali u pogledu društvene dimenzije urbanog razvoja.⁶¹ Osim toga neosnovno je sve te avangardne pokrete posmatrati kao jedinstvene (bilo je frakcija i različitih individualnosti unutar pokreta).

Imajući u vidu ono što je najvrednije u sadašnjem sovjetskom urbanizmu Ragon ocenjuje da su radovi urbanista znatno bolji od arhitektonskih ostvarenja i da se situiraju u prave socijalističke perspektive.⁶² Ovu ocenu ilustruje primerom eksperimentalnih kvartova sa „kućama novog stanovanja” (projekt arhitekta Ostermana), nastojanjima Centralnog urbanističkog instituta SSSR-a da odredi optimalnu veličinu gradova u duhu „marksističkog dezurbanizma” (najmanji gradovi sa 20 000 stanovnika, jer su ispod te granice zadovoljavajuće kolektivne usluge ekonomski nemoguće, najveći gradovi sa 300 000 stanovnika; sprečavanje rasta gradova iznad tog broja stanovnika, strogo ograničenje industrijske ekspanzije u gradovima sa više od milion stanovnika, gradovi sateliti oko Moskve, zabrana smeštaja industrije u Moskvi, s ciljem da se rast ograniči na 8 miliona stanovnika). Osim toga, Ragon ističe celovitu politiku zelenih prostora koju omogućava odsustvo privatne zamljišne svojine i brojne planove koji sadrže koncepciju linearnog grada blisku urbanistima dvadesetih godina. Očigledno je da su Kopove prvobitne ocene bile gotovo iste.

Izgleda, međutim, da na pitanje postoji li kontinuitet između avangardne arhitekture i dezurbanizma dvadesetih godina i današnjih stremljenja u Sovjetskom Savezu prebrzo daje pozitivan odgovor. Čini se da se pre radi

⁶¹) Vid.: *Ville et révolution*, p. 304–309. Prevod iz ruskog časopisa „Savremena arhitektura”, br. 1–2/1930.

⁶²) M. Ragon, *ibid.*, p. 342.

o formalno tehničkim srodnostima, o primeni tekovina naučnotehničke revolucije u stvaranju arhitektonskih i urbanističkih inovacija nego o kvalitativnim promenama u društvenom smislu u duhu dvadesetih godina. Kao da postoji sklonost da se suprotnosti selo-grad, poljoprivreda-industrija svedu na jednostavni prostorni problem, mada je to, pre svega, društvenoekonomski determinisan problem. Što se tiče slobodnijeg raspolaganja zelenim površinama, može se reći da su one „nulti stepen urbane stvarnosti“.

Bilo kako bilo, neophodno je vršiti fundamentalna komparativna istraživanja s one strane *formi*. To je neophodno i da bi postojeća gledišta o konvergenciji socijalističkih i kapitalističkih zemalja u domenu urbane problematike (struktura gradova, principi kompozicije, način funkcionisanja, zagađenost, buka, itd.) bila zasnovanija. Na ovaj stav, pored ostalog, upućuje nedovoljna dostupnost izvora, odnosno nepotpunost podataka o socijalističkim gradovima, kao i upadljiva različitost statističkih podataka o urbanizaciji u socijalističkim zemljama koje koriste zapadni autori. Iako su i Kop i Ragon boravili u SSSR-u, treba voditi računa o sledećem upozorenju L. Sejvrsa: „Prilično je teško čak i opisati socijalističke urbane oblike. Gradovi se prilično sporo prilagođavaju promenjenim ekonomskim uslovima, a socijalizam je relativno nov, mlad. Tek četvrt veka otkako imamo više od jedne socijalističke zemlje. Rekonstrukcija gradova u Centralnoj Evropi u velikoj meri je sprovedena na bazi predratnih modela. Iz vojnih razloga neke socijalističke zemlje nisu spremne da zapadnim naučnicima omoguće proučavanje detaljnih planova svojih gradova. Otuda je naše saznanje o socijalističkim gradovima ograničeno na teoretske članke urbanista kao i na utiske turista“.⁶³⁾

Unutrašnja prostorna organizacija socijalističkih gradova zasniva se na formiranju mesnih zajednica i na ulozi i značaju gradskog centra. Specifičnost mesnih zajednica u socijalističkim zemljama kao relativno samovoljnih lokaliteta u kojima ljudi zadovoljavaju svakodnevne potrebe, u odnosu na sličan način prostorne organizacije na Zapadu, sastoji se u nastojanju da se od njih stvore političke i sociološke jedinice. U ovom smislu su značajna nastojanja u Jugoslaviji (mesna zajednica kao specifična samoupravna interesna zajednica), Kubi i Kini.

L. Sejvrs o tom kaže: „Uopšte uzev, socijalistički gradovi se razlikuju od kapitalističkih po svojoj prostornoj, a u nekim slučajevima i po-

⁶³⁾ L. Sejvrs, *ibid.*, str. 374.

litičkoj i društvenoj organizaciji u mesne zajednice, po tendenciji dekomercijalizacije centra grada, uniformnosti uslova stanovanja, manjoj razućenosti gradova, po oslanjanju na sredstva javnog prevoza (sa izuzetkom nekoliko gradova) i prostornim planiranjem koje je orijentisano na minimiziranje društvenih tokova prevoza".⁶⁴⁾

Pored potrebe za širom iskustvenom evidencijom nameće se i potreba za daljim razvijanjem teorijskog okvira za buduća proučavanja urbane stvarnosti u socijalističkim zemljama.

Da bi se urbano pitanje u socijalizmu solidnije proučilo i stvorila nova urbana sredina za lju-de Rodrigez smatra da treba voditi računa o:

— sućeljavanju dva tipa utopije: *tehnopolija* u znaku Belamija ili Morisov *antropopolis*;

— kontroverznom iskustvom SSSR-a dvadesetih godina i kasnijoj evoluciji urbanizma u toj zemlji;

— kineskom iskustvu novog načina prelaska u socijalizam i njegovih posledica na nivou urbanizma;

— analizi radova marksističkih teoretičara o različitim modelima ekonomskog⁶⁵⁾ i političkog razvoja;

— dubokim antagonizmima koji postoje unutar kapitalističkih društava⁶⁶⁾

U razmišljanju o socijalističkom urbanom praksi su ovu zanimljivu „listu” bi, bez pretenzije za iscrpnošću, mogli dopuniti uzimanjem u obzir i:

— jugoslovenskog puta u socijalizam i njegovih posledica na nivou urbanizma;

— Lefevrove zamisli o centralnosti, o urbanoj strategiji i o pravu na grad;

— kritike urbanizma kao ideologije i kao prakse;

— analize ljudskih individualnih i društvenih potreba;

— protivrečnosti i sukoba unutar socijalističkih društava;

⁶⁴⁾ L. Sejvrs, *ibid.*, str. 378.

⁶⁵⁾ Vid.: R. Stojanović, *Teorija privrednog razvoja u socijalizmu*, Naučna knjiga, Beograd, 1964.

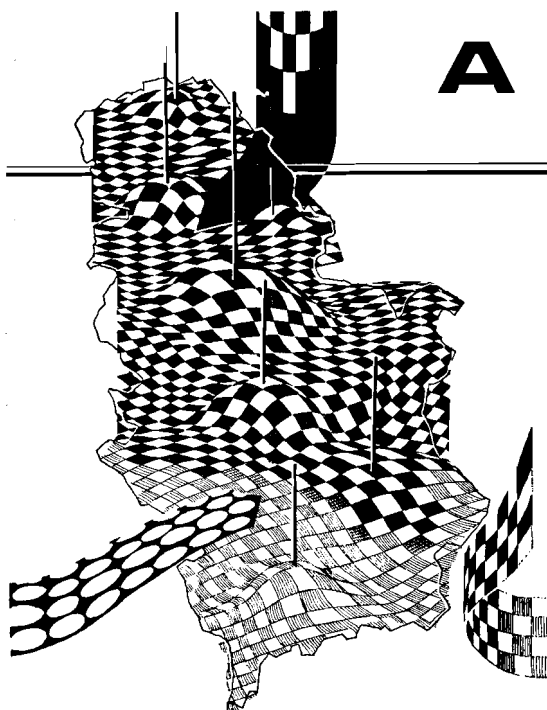
⁶⁶⁾ A. J. Rodrigues, *ibid.*, p. 111.

— oblika i karaktera socijalnih urbanih pokreta⁶⁷⁾ u svetu, uključujući i ekološki pokret;

— postojećih primera participacije i samoupravljanja građana na nivou arhitekture (stanovanje) i na nivou grada (urbanizam) uz analizu uzrok pasivnosti građana u vezi sa urbanim pitanjima.

⁶⁷⁾ Vid.: M. Castells, Luttès urbaines, Petit collection Maspero, Paris, 1975.

AKULTURACIJA

L. B. KOGAN

URBANIZACIJA I NEKA PITANJA GRADSKO KULTURE

Nastanak i formiranje radničke klase tesno su povezani sa razvitkom gradova. U radovima klasika marksizma više puta se ukazuje na značaj koncentracije radnika u krupnim industrijskim centrima kao na faktor formiranja njihove klasne svesti i političke konsolidacije. „Veliki gradovi su žarišta radničkog pokreta: u njima su radnici prvi put počeli da se zamišljaju nad svojim položajem i da se bore za njegovu izmenu, u njima se prvi put pojavila suprotnost interesa proletarijata i buržoazije, u njima su se začeli radnički savezi, čartizam i socijalizam — pisao je F. Engels. Bez velikih gradova, bez podsticaja koji oni daju razvitku društvene svesti, radnici ne bi mogli tako daleko da odu napred kako su uradili”.¹⁾

Među mnogim faktorima koji uslovljavaju vodeću ulogu krupnih gradskih centara u procesu nastanka radničke klase i njenog pretvaranja u „klasu za sebe”, u vladaoca društvenog razvitka, posebno mesto zauzima koncentracija najvažnijih kulturnih dostignuća društva u gradu. Smatrajući ovladavanje tekovinama kulture ranijih epoha najvažnijom pretpostavkom izgradnje besklasnog društva, marksističko-lenjinistička teorija društvenog razvitka posebno se bavi ulogom „gradske” kulture. „Samo onaj predstavnik ugnjetenih klasa, koji je sposoban da svojom diktaturom uništi klase — isticao je V.I. Lenjin — koji je prisvojio svu *gradsku*, industrijsku, krupnokapitalističku kulturu, ima odlučnost i sposobnost da je zaštiti, sačuva i da dalje razvije sva njena do-

---

¹⁾ K. Marks i F. Engels, *Dela*, t. 2, str. 354. (na ruskom).

stignuća, da ih učini dostupnim celokupnom narodu, svim trudbenicima".²⁾ Uloga gradske kulture postaje naročito značajna u savremenoj etapi u vezi sa visokim tempom procesa urbanizacije. Sociološka analiza tih problema u uslovima socijalističkog društva daje mogućnost da se shvati niz bitnih crta socijalno-ekonomskog i socijalno-političkog razvitka radničke klase, njene veze s drugim socijalnim slojevima i grupama.

Za sagledavanje mehanizama razvitka gradske kulture u savremenoj etapi neophodno je utvrditi duboka pomeranja u strukturi i karakteru procesa urbanizacije, pomeranja povezana sa promenom karaktera proizvodnje u uslovima naučno-tehničke revolucije, u uslovima sve tešnje povezanosti sa naukom, što posebno izaziva društvenu potrebu za ubrzanjem uloge „proizvodnje znanja” u opštoj i sve dubljoj intelektualizaciji svih vidova delatnosti radnika i njihovog načina života.

Karakter svake kulture, pri tome i gradske, u u svakoj etapi razvitka organski je povezan s karakterom društvene proizvodnje. Međutim, baš „gradska” a ne bilo koja forma kulture najviše odgovara ubrzanju društvenog progressa i služi mu kao raznovrstan „fokus”. Analiza pokazuje da su danas te tendencije, koje pomažu stimulaciju socijalne aktivnosti, u osnovi same prirode „gradskih odnosa” (Marksov termin).

Međutim, efektivnost „gradskih odnosa” i urbanizacije kao faktora progressa zavisi od socijalno-ekonomskih uslova. Ako u kapitalističkom društvu stihijnost urbanizacije produbljuje socijalnu podvojenost, dovodi do stalnih sukoba posebnih interesa i integrativnih tendencija gradskog razvitka, onda u socijalizmu specifične pozitivne strane i mehanizmi gradske kulture poprimaju povoljniju ulogu u socijalnoj strukturi društva.

U uslovima socijalizma, u eposi naučno-tehničke revolucije, raste značaj informacionih procesa čija intenzifikacija predstavlja jedan od neophodnih faktora društvenih progressa.³⁾

Uloga socijalne informacije (naučne, tehničke, kulturne itd.) povećava se, informaciono bogatstvo ličnosti predstavlja bitan uslov njene delatnosti, a osnovni faktori te delatnosti „sve se više prenose iz sfere pretežno fizičkih

²⁾ V. I. Lenjin, *Celokupna dela*, t. 38, str. 387 (kurziv autora, na ruskom).

³⁾ V. G. Afanasjev, *O intenzifikaciji razvitija socijalističkog obšćestva*, Moskva, 1969, str. 81—102.

aktivnosti u sferu psihičkih stanja i aktivnosti svesti:⁴⁾

U socijalnoj informaciji raste uloga njenih opštekulturnih elemenata. Povećava se značaj informacija o tipovima ponašanja, socijalnoj orijentaciji, načinu života. Sve se izrazitije oseća neophodnost znanja o samom načinu i mehanizmu percepcije poruka, o samom karakteru informacione delatnosti. Otuda ličnost sa svim svojim raznolikostima postaje izvor opštekulturne informacije, a informacija „preko ličnosti” dobija veliki značaj. Pojačava se individualnost i raznovrsnost psihičkih kontakata, ukusa, estetičke percepcije, povećava se socijalna uloga emocionalne sfere čovekove delatnosti, a sve veći deo čak i utilitarnih, uskoprofesionalnih aspekata delatnosti zavisi od intelektualnog, duhovnog razvoja ličnosti.

U procesu ovladavanja složenim vezama između mase pojava i faktora socijalne delatnosti od strane ličnosti sve veću ulogu igra širina intelekta. Specijalizacija u bilo kojoj vrsti delatnosti neminovno zahteva duboke uzajamne veze s drugim oblastima kulture. Shvatanje uloge i mesta bilo kojeg konkretnog, pojedinačnog problema u njegovim širokim i bitnim povezanostima postaje naročito značajno

Sama sfera interpersonalnih kontakata, samo komuniciranje postaje oblast stvaralaštva. Šireći granice svog naučno-tehničkog stvaralaštva radnička klasa efektivno koristi mogućnosti širokog komuniciranja, koje postoje u gradu. Proces socijalizacije ličnosti i povećanje nivoa specijalnih znanja pretpostavljaju sticanje navika gradskog života što je posebno značajno za nove migrante iz seoskih naselja koji popunjavaju redove gradske radničke klase.

Povećanje značaja neposrednih interpersonalnih kontakata na specifičan način je povezano sa raznovrsnošću gradske kulture u kojoj raste značaj njenih „unikatnih” elemenata. Unikatnost kontaktiranja u velikim gradovima predstavlja značajan sastavni deo kulturnog potencijala društva u episi naučno-tehničke revolucije.

Sasvim je zakonito da naučno-tehnička revolucija, posredstvom mehanizama gradske kulture, dovodi do koncentracije komuniciranja, do stvaranja centara, svojevrsnih „gustiša” informacija. U njima se koncentrišu raznovrsni socijalno-profesionalni slojevi i grupe, različite oblasti delatnosti i znanja, kulturnih vrednosti

⁴⁾ Z. I. Fejnburg, *Perspektivy naučno-tehničkoj revoljucii i razvitie ličnosti*. „Voprosy filosofii” nr. 2, 1969.

itd. Mehanizmi, karakter prikupljanja i korišćenja socijalne informacije malo su izučeni, ali sve veće iskustvo socioloških istraživanja gradova u celini svedoči o neposrednoj zavisnosti između stepena koncentracije i raznovrsnosti socijalne informacije, s jedne strane, i efektivnosti njenog korišćenja, s druge strane. Ukoliko nagomilavanje unikatnih kulturnih vrednosti, a pri tome i stvaranje efektivnog sistema komuniciranja, zahteva dugo vreme, određenu sukcesivnost, tradiciju, onda centri kulture koji su se tradicionalno formirali kao „fokusi” teže igraju vodeću ulogu.

Zato su još uvek glavni „nosioci” gradske kulture reoni krupnih gradskih centara i aglomeracija, sa njihovim velikim socijalno-kulturnim potencijalom, koji stimulišu progres našeg društva. Istraživanja pokazuju da se u tim reonima povećanje nivoa obrazovanja i kulture, kao i proizvodnosti rada odvija veoma intenzivno. Tako, prema posebnim podacima, proizvodnost rada u velikim gradovima naše zemlje prevazilazi srednji pokazatelj u odnosu na gradove u celini.

Međutim, proces koncentracije ekonomskih i opštekulturnih potencijala društva u velikim gradovima, intenzifikacija procesa komunikacije, produbljivanje interpersonalnih veza, porast uloge ličnosti u informativnim sistemima sačinjavaju samo jednu stranu razmatranog procesa. Otuda se urbanizacija u kulturnom odnosu ne svodi samo na nagomilavanje vrednosti u određenim gradskim celinama.

Sa istim intenzitetom teče proces širenja nagomilane kulture u druga gradska i seoska naselja, dolazi do „nagomilavanja” u tim naseljima sve većih modela kulturnih dostignuća. Proces koncentracije i širenja gradske kulture postaje sve sveobuhvatniji po svojoj specifičnosti. Međutim, opšta zakonitost njegove determinisanosti, ukupnošću socijalno-ekonomskih odnosa, u potpunosti zadržava svoju snagu.

Za razliku od naših uslova, ti kulturni procesi u kapitalističkom društvu teku krajnje nenormalno, stihijno, stalno povećavajući razliku između velikih i malih naseljenih mesta, između centra i periferije. Nerazrešiva protivrečnost između integrativne osnove „gradskih odnosa” i antagonističke prirode društva u celini postaje sve oštrija. Uključivanje radnika, svih trudenika u različite vidove povezivanja prema zanimanju i interesima, razvitak proizvodnih snaga koji se zahteva u kapitalističkim zemljama je neraskidivo povezano sa drugom tendencijom koja se istovremeno razvija sa još većom snagom — sa neotklonjivim i sve dub-

ljim čovekovim otuđenjem, vladavinom neprijateljskih sila koje je sam čovek stvorio.

U socijalizmu, u uslovima izgradnje komunističkog društva, harmonični razvitak gradskih procesa postaje stvarnost; dvostruki zadatak kulturnog razvitka društva postaje sve značajniji. Taj kulturni razvitak se orijentiše i oslanja na razvitak naprednih centara i, istovremeno, na razvitak tih centara posredstvom porasta kulture svih naseljenih mesta u zemlji. U socijalističkom društvu se uspešno prevazilaze kulturne razlike na osnovu uključivanja svih članova društva u više (a ne uprosečene) kulturne vrednosti, što predstavlja suštinu procesa prevazilaženja razlika između grada i sela. Na tom planu poseban značaj dobijaju „Problemi prevođenja na gradski način života osnovnih elemenata seoskog života, a u tom smislu i kulturne usluge, stanja transporta i puteva”.⁵⁾

U savremenoj etapi, u uslovima razvijenog socijalističkog društva, raširenost socijalnih veza i komunikacija, „uključenost” individua, socijalnih slojeva i grupa u sve širu i izdiferenciraniju delatnost u gradu, povećanje značaja neposrednog povezivanja, sve to dovodi do prevazilaženja socijalnih i kulturnih razlika, ubrzava etničku konsolidaciju, zbližava neke socijalno-psihološke karakteristike društvenih grupa i sl.⁶⁾ Samim tim tendencije urbanizacije u našim uslovima još više ubrzavaju i stimulišu izvršenje zadataka koji se postavljaju u vezi sa zbližavanjem grada i sela, sa prevazilaženjem razlike između fizičkog i umnog rada, konsolidacijom socijalističkog društva u njegovom kretanju ka sve većoj socijalnoj jedinstvenosti.

U skladu sa povećanjem stepena urbaniziranosti zemlje, raširenošću gradske kulture, sa povećanjem informativnog potencijala gradskih tvorevina specijalna i naročita opštekulturna informacija postaje jedan od najozbiljnijih stimulanasa migracija u grad. Kulturno bogatstvo velikih gradova, velike mogućnosti izbora posla, obrazovanja, slobodnog vremena u gradu, ponekad, u savremenoj etapi, bivaju, kako pokazuju rezultati istraživanja, socijalno značajniji (za određene grupe stanovništva) nego blizina prirode, čistota vazdušnog bazena i sve ono što je karakteristično za manja naselja.

⁵⁾ P. Simiš, *Socijalnaja politika KPSS i krestjanstvo*, „Komunist”, 1971. br. 17, str. 65.

⁶⁾ O ulozi urbanizacije, industrijskih centara u etničkim procesima u našoj zemlji pogledati: P. M. Rogičev, M. A. Sverdlin, *O preobladajušćej tendenciji razvttija nacij sovjetskoj obščnosti*, „Voprosy filosofii”, 1969, br. 2.

U suštini produbljuje se i čovekova veza sa prirodnom sredinom. Intelektualizacija rada, informativno, opštekulturno bogatstvo ličnosti omogućavaju sve dublje saznavanje mesta i uloge prirode u razvitku društva. Razumevanje mesta i uloge prirode u životu društva, otkrivanje dubokih socijalnih povezanosti i „prirodnih“ zakonitosti postaju mogući samo na određenom stepenu razvitka kulture društva, a pri tom i gradske kulture.

Gradska kultura utiče na formiranje percepcije okolne prirode od strane čoveka. Njen razvitak ne zahteva samo „fizičko“, nego i produbljeno emocionalno komuniciranje čoveka sa prirodom. Sam razvitak kulture društva jeste pretpostavka za prevladavanje jednostrano-utilitarnog, „potrošačkog“ odnosa prema prirodnoj sredini. Veze gradskog stanovništva s prirodom ne „prekidaju se“, kako se ponekad misli, nego se menjaju, postajući dublje i osmišljenije. Svestrana percepcija prirode od strane ličnosti postaje neophodan znak njenog svestranog razvitka i u ogromnoj meri zavisi od efektivnosti razvitka centara kulture, nauke i obrazovanja socijalističkog društva.

Raznovrsnost i dinamizam gradske kulture, povećanje uloge „unikatnih“ elemenata u njoj i, s tim u vezi, neophodnost i pozitivan karakter privlačenja ogromnih masa trudbenika od strane nje, širenje njenog uticaja i delovanja na nova naselja i reone u zemlji, predstavljaju jedan od faktora koji ubrzavaju razvitak sredstava povezivanja i masovnih komunikacija (bioskop, radio, štampa, televizija). Prisutan je i suprotan uticaj, kad raznovrsna opštekulturna informacija, koju ona prenose, stimuliše neposredne interpersonalne kontakte.

Primajući bilo kakvu informaciju pomoću sredstava masovnih komunikacija, naročito televizije (ova sredstva, kao što je poznato, već su sama po sebi proizvod „velikih gradova“) individue i socijalne grupe uključuju se u proces urbanizacije, iako usvajanje gradske kulture ponekad počinje od njenih „spoljašnjih“ atributa. Pridružujući se raznovrsnim informacijama iz velikih gradova, stanovnici malih naselja povećavaju zahteve prema svojoj kulturnoj sredini, prema sistemu ustanova obrazovanja i slobodnog vremena. Zato, postojeće razlike u kulturnim mogućnostima naseljenih mesta raznih veličina danas su jedan od faktora migracije u velike gradove.⁷⁾

---

⁷⁾ J. V. Arutjunjan, *Socijalnyje aspekty kulturnogo rosta seljskovo naselenia*, „Voprosy filosofii“, 1968, br. 9.

Otkrivajući mehanizam uticaja sredstava povezivanja i masovnih komunikacija na koncentraciju stanovništva, mi, stoga, možemo da fiksiramo jedan od fundamentalnih obeležja gradskog života — težnju ka izvoru informacija sa višim potencijalom. „Tehnizacija” poveznja i sredstava komunikacije gotovo da „opslužuju” taj proces. Otuda sa razvitkom tih sredstava ne dolazi samo do smanjenja prostorne pokretljivosti nego i do promene u strukturi pokretljivosti, što uslovljava i njihovu intenzifikaciju izazvanu težnjom za neposrednim približavanjem izvoru informacija.

Uloga sredstava masovne komunikacije, kao kanala širenja gradske kulture, postaje naročito značajna ako se uzme u obzir njihova relativna autonomnost u odnosu na proizvodnju materijalnog života.⁸⁾ Istovremeno valja naglasiti da je razvitak tehničkih sredstava masovne komunikacije i povezivanja snažna poluga izjednačavanja kulturnih razlika između grada i sela, između naselja različitih veličina, kanal njihovog uzajamnog popunjavanja specijalnim i opštekulturnim informacijama. Uloga tih sredstava u rešavanju pomenutih zadataka je veća jer njihovo funkcionisanje, u svojoj suštini, ne zavisi od razvijenosti kulturne sredine u ovom ili onom gradu, od mogućnosti lokalnih izvora kulturne informacije. Kao što se da zapaziti u literaturi, upravo razvitak sredstava masovnih komunikacija zajedno sa povoljnim razvitkom životne sredine može da ima stabilizacioni uticaj na migracione procese.⁹⁾

Raširenost i diferencijacija kulturnih funkcija u gradovima, orijentacija na „zahtev” za novom informacijom nalazi se u osnovi fenomena psihološke mobilnosti. Ta mobilnost je stimulirana stalnom potrebom za obnavljanjem informacija (u najširem smislu); s druge strane, ona može biti interpretirana kao reakcija ličnosti na raznovrsnost stimulatora koja postoji u gradu. Od stepena psihološke mobilnosti zavisi efektivnost delatnosti radničke klase, svih trudbenika. Ona predstavlja najvažniji elemenat gradskog tipa kulture. Intenzivirajući proces povezivanja, ta mobilnost služi kao najvažniji elemenat mehanizma „uključivanja” u sferu urbanizacije svih novih socijalnih grupa i delova zemlje.

⁸⁾ Na specijalizaciju i izdvojenost različitih sredstava komunikacije (u najširem smislu) u društvu, njihovu autonomnost od materijalne proizvodnje ukazuje se, na primer, u članku B. G. Ananjeva i V. J. Eljmejeva, *Metodologičeskie osnovy kompleksnogo issledovanja čeloveka*, „Sociologija i ideologija”, M. 1969.

⁹⁾ O. N. Janickij, *Tendencii urbanizacii v uslovijah naučno-tehničkoj revoljucii*, „Geografičeskie aspekty urbanizacii”, M. 1971, str. 10.

Razvitak i produbljenost informacione delatnosti i povećanje mobilnosti predstavljaju fundamentalne karakteristike gradskog načina života, određene stereotipe ponašanja gradskog stanovništva. Za problem koji smo razmatrali naročito je karakterističan mehanizam socijalnog ponašanja radničke klase u izvanprofesionalnoj sferi. Upravo tu se u sve većem stepenu vrši nagomilavanje opšte kulturne informacije, prevazilazi se ograničenost uske specijalizacije. Već sama izdiferenciranost socijalne sredine, socijalnih povezanosti u gradu „učí“ čoveka na diferencirani odnos prema ovim ili onim predmetima, znanjima, šireći istovremeno njihov izbor.

Diferencijacija i specijalizacija vidova delatnosti, interesa socijalnih grupa i pojedinačnih ličnosti, karakterističnih za gradski život, stvaraju raznovrsnost socijalne informacije u celini, naročito raznovrsnost opšte kulturne informacije, bogatstvo različitih kulturnih tipova. Nužnost u postizanju tog bogatstva dovodi do toga da stanovnici gradova, naročito velikih, svoju delatnost sve više ostvaruju u sferi komuniciranja prema kriteriju informacionog potencijala (kapaciteta) kontakata. Pri tome se pojačava značaj kontakata zasnovanih na uzajamnoj informacionoj, naročito opštekulturnoj „popunjenosti“ različitih socijalno-profesionalnih grupa ili individua. U takvoj „popunjenosti“ javlja se neophodnost kako prema podeli proizvodnih funkcija¹⁰⁾ tako i prema različitim tipovima ponašanja, socijalnopsihološkoj skladnosti, ukusima, navikama itd. Poslednji faktor dobija posebnu ulogu u uslovima povećanja intelektualizacije stvaralačke delatnosti i razvitka njenih emocionalno-psiholoških strana.

U eposi naučno-tehničke revolucije sam gradski život u izvesnoj meri „reguliše“ ponašanje individua i čitavih socijalnih grupa u pravcu ubrzanja delatnosti opštekulturnih elemenata u njima. Upravo „proizvodnja znanja“ i povećanje uloge nauke ističu na jedno od prvih mesta one pokazatelje razvitka grada (kao što je nivo neprofesionalnog komuniciranja) koji se karakterišu višestranošću kontakata, opsegom, intenzivnošću i stepenom koncentracije. Poseban značaj dobija i promena karaktera kontaktiranja.¹¹⁾ Treba, takođe, obratiti pažnju na ono mesto koje u razvitku gradskog života

¹⁰⁾ V. M. Behterev je pisao o uzajamnoj potpunosti „nedovoljnosti dve ili mnogo ličnosti... na bazi podele rada“. *Kolektivnaja refleksologija*, Pg. 1921, str. 102.

¹¹⁾ O nivou neprofesionalnog komuniciranja kao pokazatelju razvitka grada videti L. B. Kogan, V. I. Loktev, *Nekotorye sociologičeskie aspekty modelirovanija gorodov*, „Voprosy filosofii“, 1964, br. 9.

zauzima „igarska” delatnost, zabava. Taj vid slobodnog vremena nije samo faktor otklanjanja nervne napetosti, koja se javlja usled informacione preopterećenosti, visokog ritma života, povećanja pokretljivosti, nego i neophodan uslov emotivnog razvoja radnika, elastičnosti njegovog vaspitanja.¹²⁾

Veza između „proizvodnje znanja” i nivoa neprofesionalnog komuniciranja, značaj toga nivoa za formiranje kulturnog, informativnog potencijala grada govori o tome da intelektualizacija rada u eposi naučno-tehničke revolucije, posredstvom socijalno-kulturnog mehanizma urbanizacije, progresivno prodiire u sve sfere društvene delatnosti; ta veza sve više zahvata različite društvene slojeve i grupe, širi se na najraznovrsnije, na najrazličitije tipove naselja u zemlji.

Pokušaji da se fokus perspektivnoga raseljavanja u nevelike specijalizovane „gradove nauke” u uprošćeni, kao što je uprošćeno gledati u njima instrument slabljenja uloge velikih gradova u budućnosti. Obrnuto, nauka, „proizvodnja znanja”, zahteva kao ni jedan drugi vid društvene proizvodnje, znatnu koncentraciju informativnog, kulturnog potencijala društva, gradske kulture u celini. Naučno-tehnički progres, koji zahteva uvlačenje sve širih masa trudemika u svoju sferu i intelektualizacija rada, koja se širi i produbljuje pretpostavljaju maksimalan razvitak neposrednog interpersonalnog komuniciranja, aktivnost ličnosti u tom procesu. Kulturno bogatstvo, tradicija velikih gradskih centara, raznovrsnost socijalnih kontakata i vidova delatnosti koji su tamo koncentrisani služe kao neophodna „hranjiva sredina” naučno-tehničkog stvaralaštva radničke klase.

Pojava posebnih naučno-tehničkih kompleksa izvan velikih gradskih sredina (što je, ponekad, uslovljeno specifičnošću proizvodnje, većom slobodom izbora teritorije itd.) ne znači smanjivanje vodeće uloge tih sredina u razvitku nauke. Obrnuto, sama činjenica nastanka specijalizovanih „naučnih gradova” rezultat je povećanja te uloge. Ona govori o procesu specijalizacije i diferencijacije naučnih i kulturnih funkcija velikih gradskih centara, o povećanju njihovih uticaja, usled čega se javljaju duboka strukturna pomeranja. Funkcionisanje ovih ili onih specijalizovanih naučnih gradskih centara ne može biti dovoljno efektivno bez njihove integracije sa centrima gradske kulture. Stepem te integracije je ta-

---

¹²⁾ Uloga zabave u strukturi slobodnog vremena pokazana je u knjizi: B. D. Parygin, *Socijalna psihologija kak nauka*, Lenjingrad, 1967, str. 198.

kav da u određenoj etapi gradovi „naučne proizvodnje”, koji su se razvili sami, počinju da se javljaju u izvesnom smislu kao „nosioci” uticaja ranije nastalih centara nauke i kulture.

Urbanizacija i intenzifikacija procesa komuniciranja, i mobilnost dovode do smanjenja uloge „teritorijalnog obeležja” u društvenom životu grada. Ponašanje gradskog stanovništva (naročito u velikim gradovima) sve češće izlazi iz okvira teritorijalnih granica gradske zone. Taj je proces povezan sa prevazilaženjem „lokalnog” tipa kulture. Ovaj ili onaj vid delatnosti, naročito u sferi slobodnog vremena, sve više zahvata gradski organizam u celini. Taj mehanizam ima univerzalni karakter, on deluje u okviru zemlje, regiona, aglomeracija, gradova i njihovih elemenata.

Na nivou grada on se, delimično, ispoljava u smanjenju uloge i obima susedskih kontakata. Gradsko susedstvo prestaje da bude nešto završeno, autonomno.

Prevazilaženje „lokalnog” tipa kulture, lokalne zatvorenosti i ograničenosti, povećanje značaja višestраних veza komunikacija organski su deo socijalističke urbanizacije. Ovde zapažamo još jednu razliku procesa u uslovima socijalizma i kapitalizma. Među mnogobrojnim merama „ispravljanja” nedostataka kapitalističkih gradova, koje preporučuje buržoaska nauka, kultivisanje susedstva, suprotstavljanje seoskih opština korenitim — klasnim vezama radničke klase oduvek je zauzimalo značajno mesto. Počev od „gradova-vrtova” pa do najnovijih koncepcija „prigradskih opština” — sve su se te doktrine svodile na pokušaj suprotstavljanja ubrzanim integrativnim tendencijama među radničkom klasom, protivstavlajući sferu rada slobodnom vremenu, kultivšući „susedski status” kao neodvojivu komponentu načina života takozvanog „slobodnog sveta”.

U uslovima socijalističkog rada susedski odnosi zauzimaju drugostepeno mesto. Njihova će se uloga smanjivati sa porastom kulturno-tehničkog nivoa radničke klase i svih trudenika.

Širenje geografije socijalnih veza u gradu i mogućnost da se komunikacije biraju čine složenijom njegovu strukturu, doprinose individualnosti neprofesionalnih grupa. Jedna ista ličnost biva član različitih društava (odmor, kultura, sport). Pri tom tendencija traženja partnera određenog kulturnog tipa i ponašanja čini taj proces još složenijim i dinamičnijim.

Pomenute tendencije povezane su, takođe, sa transformacijom funkcije porodice, a naročito sa prožimanjem porodične i izvanporodične sfere. Diferencijacija interesa, promena korelacije uloga, specijalne i opštekulturne informacije, individualizacija slobodnog vremena čine značajnijim „kamerne” susrete različitih vrsta (posete, gosti). Raste uloga stana koji je, osim toga, mesto moguće izolacije od određenih informativnih opterećenja.¹³ Raširenost sredstava masovne komunikacije, naročito televizije, usmerenih uglavnom na grupnu, porodičnu percipciju, samo povećava ulogu stana. On je jedan od „polova” delatnosti u sferi slobodnog vremena. Argumenti koje smo naveli omogućavaju nam da smatramo uprošćenim i veštačkim poneke pokušaje da se socijalizacija ličnosti vidi samo izvan stana, u specijalnim društvenim ustanovama.

Smanjenje uloge „teritorijalnog” obeležja u društvenom životu grada zapaža se i u kulturno-prosvetnoj delatnosti, u poseti ustanovama kulture. Istraživanja pokazuju da se kulturno-prosvetna delatnost koncentriše i u stambenoj sferi i u specijalizovanim opštegradskim ustanovama. Otuda neizbežnost smanjenja uloge lokalnih centara kulture.

Uloga specijalizovanih opštegradskih organizacija i gradskog centra kao stecišta informacija naglo raste usled koncentracije ustanova koje se posebno bave proizvodnjom informacija (upravljanje, planiranje, biblioteke, patentni uredi, tipografije).¹⁴

Porast značaja gradske kulture, njen uzajamni karakter čine posebno nasušnom nužnost integralnog pristupa proučavanju problema urbanizacije. Osvetljavanje socijalno-informativnih aspekata urbanizacije, mehanizama gradske kulture, u određenom smislu nam omogućava da nademo opštu osnovu kulturnih fenomena na najrazličitijim nivoima društva (region, grad i njihovi elementi), da pronađemo objašnjenje za mnoge socijalno-psihološke paradokse (kada, na primer, čovekova težnja da se pošto poto „urbanizira” protivreči mnogim „očiglednim” nedostacima velikih gradova). Međutim, takav integralni pristup zahteva izdvajanje ne samo urbanizacije kao samostalnog objekta istraživanja, nego i grada kao specifičnog organizma.

¹³) Po našem mišljenju valja upravo govoriti o otklanjanju samo „određenih” informativnih opterećenja, iako je u suštini reč o promeni karaktera informacije.

¹⁴) O. N. Janjickij, *O problemu upravljanja gradom kao sistemom*, „Informacionyj bjultenj”, AN SSSR, Moskva, 1968, br. 8.

„Neizdiferenciranost” grada kao specifične socijalne pojave i neshvatanje svojstva prirode gradske kulture, mogu na kraju da dovedu (a ponekad i dovode) do negacije njihove specifične pozitivne uloge u razvitku društva. Upravo na tu opasnost ukazuje analiza antiurbaniističkih pogleda nekih predstavnika savremene buržoaske društvene misli.

Tako jedan od najizrazitijih predstavnika tih pravaca, L. Mumford, upravo u selu vidi „najstabilniju”, najpostojaniju formu razvitka društva.¹⁵ U oceni uloge gradova, L. Mumford je veoma blizak poziciji O. Špenglera koji je isticao „pomračenje” evropske kulture kao situacije kada su tri ili četiri „svetska” grada apsorbovali „u sebe sve sadržaje istorije” i u odnosu na njih „sva ostala teritorija kulture svodi se na nivo provincije, a umesto „bogatoga naroda po različitim formama, koji je srastao sa zemljom” došao je „novi nomad, parazit, stanovnik velikih gradova...”¹⁶

Produblјivanje socijalne podeljenosti društva, antisanitarni uslovi „geta” velikih gradova, haos „bidonvila”, gradskih periferija — te i mnoge druge pojave govore o protivrečnostima nastalim usled urbanizacije u uslovima kapitalizma, uz sličan emocionalno-vrednosni pristup kao da „zamenјuju” revolucionarnu ulogu radničke klase i gradske kulture kao nosioca viših stvaralačkih dostignuća društva. Kriza kapitalističkog grada je nedvojбena. Za dokaz ove teze nema čak ni potrebe da se navode primeri, pošto su svima poznati. Ali pripisivanje poroka kapitalističkog društva posebno u gradu kao društvenom organizmu, dovodi do krilaticе o povlačenјu istorije unazad. Problem sudbine gradske kulture pri takvom pristupu neminovno se svodi na problem „izrođavanja” gradova. Treba jasno imati na umu, kao što smo već isticali, da je kriza buržoaskog grada izazivanje antagonizama kapitalističkog društva, a ne grada kao takvog.

Razvitak gradske kulture u sovjetskom društvu, u procesu njegove urbanizacije, traži široka istraživanja. Promene u načinu života, socijalnoj psihologiji, kulturnoj orijentaciji, potrebama različitih klasa, društvenih slojeva i grupa koje se javljaju u savremenoj etapi ne mogu biti u potpunosti osmišljene ako se ne uzme u obzir uticaj onoga što je prethodno bilo okarakterisano kao „gradski odnosi”. Ali razumevanje prirode i tendencija „gradskih od-

---

¹⁵) L. Mumford, *The Culture of Cities*, New York, 1942, str. 233.

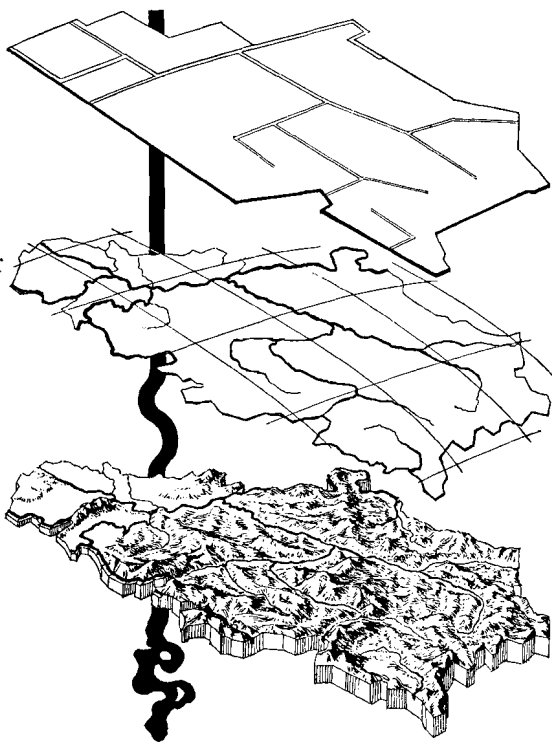
¹⁶) O. Špengler, *Pričinnost i sudba. Zakat Evropy*, Petrograd, 1923, str. 34.

nosa", razotkrivanje mehanizama gradske kulture nemogući su izvan „konteksta” samog procesa formiranja gradova.

Postoji potreba za izrazitom pažnjom koju stvara uloga prostorne arhitektonsko-planske strukture u razvitku gradske kulture. Eksperiment razvitka gradova pokazuje da ova struktura poseduje određenu samostalnost i pošto je izvedena iz socijalnog ponašanja, može vršiti na njega povratno dejstvo.

Problemi gradova prestaju da budu „delimični” (iako važni) problemi za naše razumevanje tendencija društvenog razvitka. Istraživanje ovih problema treba da se nađe u osnovi urbanističke politike sovjetskog društva, politike čiji je cilj usmeravanje procesa urbanizacije, iskorišćavanje njegovih preimućstava za razvoj svih sfera čovekove delatnosti.

(Prevod sa ruskog RADOSLAV ĐOKIĆ)

STILIZACIJA — GENERALISANJE

MATKO MEŠTROVIĆ

ŠTA JE TO „STAMBENO NASELJE“?*

REFLEKSIJE O PROTURJEČNOM KONTEKSTU JEDNE SINTAGME

Dijalektička teorija značenja uči nas da u razmatranju neke pojave u obzir moramo uzeti sva njena svojstva i sve njene odnose. Isto tako, neki je termin posve shvaćen tek kad se znađe totalitet njegovih odnosa prema drugim terminima, prema njegovim designatima, ali i prema relevantnim praktičnim operacijama.

Kad je riječ o stambenom naselju, onda se pored ostalog valja pitati i za izvorno značenje obaju dijelova te sintagme, to jest što svaki od njih znači zasebno, a što bi trebalo značiti u sintagmičkoj sprezi.

Lefebvre će na odmah reći: *naselje* kao teorija i praksa odgurnulo je *stanovanje* i potisnulo ga gotovo u nescjesnost. To je pseudo-pojam kojim je urbanistička misao s kraja 19. stoljeća, i sama nescjesna svoje reduktivnosti, koncipirala naselje kao simplificiranu funkciju. stavljajući izvornu sadržinu stanovanja doslovno u zgrade, to jest svodeći ljudsko biće na nekoliko elementarnih činova: jesti, spavati i reproducirati se; zaboravljajući i to da je, daleko prije nego što su u ljudskoj povijesti nastale naseobine, stanovanje bilo konkretna, multifunkcionalna i transfunkcionalna praksa, u kojoj se čovjek kao ljudsko biće odnosi spram prirode i spram svoje vlastite prirode.

Pitajući se zato što znači, što mislimo da znači ili što hoćemo da znači pojam „stambeno na-

---

*) Prilog sa savetovanja „Komunikacije '77 — Budućnost stambenih naselja“, Centar za planiranje urbanog razvoja, Beograd.

selje", moramo prije svega biti na čistu da li želimo odista prevladati proturječnu stvarnost koju taj sintagmički izraz sam po sebi može tek prikriti.

Moramo biti na čistu s tim da terminološka aparatura urbanističke doktrine prikriva krivu svijest, sve dok baveći se posljedicama misli da je u uzroku i na izvoru društvenog zbivanja; sve dok tražeći usaglašavanje prostornih korelacija vladajuće društvene i tehničke podjele rada nju samu ne dovodi u pitanje.

Kriva slika prave teme

Prava tema, koju je urbanistička teorija tek ovlašt dodirivala, jest tema ljudske zajednice. Ona seže veoma daleko u ljudsku povijest. Čovjek kao društveno biće na pragu svoje ljudske historije pojavio se kao biće zajednice. Prvobitna zajednica ljudi bila je i prva proizvodna snaga čovjeka. Na čitavu ljudsku povijest Marx je gledao kao na proces raspadanja te ljudske zajednice, koji s kapitalom i najamnim radom dolazi do svoje kulminacije. Razmjena i robno-novčana proizvodnja, naime, uvjetovana podjelom rada, uvjetovala je sa svoje strane privatno vlasništvo, a potom nastanak društvenih klasa i države, uzrokujući dvije bitne konzekvence u cjelokupnom razvoju ljudskog društva: rastvaranje genetičkog bića čovjeka i rasparčavanje rada.

Tu pravu temu naslutio je Gropius. Njene idejne obrise koje su skicirali socijalisti utopisti naslijedio je preko Williama Morrisa. Gropius je jasno vidio da mogućnosti sudjelovanja pojedinca u radu *društvene cjeline* zavisi od pronalaženja najkorisnijeg puta razdiobe kreativnih energija u organizaciji čitavog društvenog posla; da zasnivanje zajednice nije stvar ni intelekta ni sredstava, već je to naprosto integralni dio života, jer je i ljudsko biće po svojoj prirodi sklono cjelovito shvaćati život. Gropius je s pravom vjerovao da postoji neka zajednička osnova svih ljudskih djelatnosti, pa je smatrao da je neophodno integralno promišljanje o svemu. ako se hoće strategijski cilj planiranja, to jest unaprijediti *cjelokupan život civiliziranog čovjeka.*

Stoga je on pokušao Morrisov ideal zajedništva tematizirati kao lokalnu zajednicu u kojoj se razvija slobodna društvena inicijativa ljudi i oslobada njihova sposobnost organiziranja vlastitog izvota. Utvrdio je da bi planiranje moralo početi *odozdo*, jer svaki autoritativni sistem neminovno prijeći i sputava prirodan rast zajednice.

To teorijsko saznanje nije bilo niti je moglo biti uvaženo u urbanističkoj praksi, pa ni u Gropiusovoj vlastitoj. Od Ebenezera Howarda svi urbanisti planeri ponavljaju istu „grešku”: tehničke i fizičke aspekte planiranja grada pretpostavljaju kritičkoj analizi društvenoekonomskog procesa. Grad je naprosto proizvodni makroorganizam i njegove podijeljene funkcije treba samo uskladiti, sagledavajući eventualno i razvoj njegova utjecaja na šire regije. Što se pak u temeljima društva zbiva, to se urbanista ne tiče.

Jer, još je od Le Corbusiera, tog najvehementnijeg tvorca urbanističke doktrine, ostalo preduvjerenje, kojim je svaki arhitekt i urbanist u svom odgoju i obrazovanju preventivno cijepljen, da su upravo njihova arhitektura i njihovi planovi ona materijalna sredstva kojima se kreativni elan i ideje prostornoga reda mogu prenijeti u djelovanje i ponašanje ljudi; da je slobodno pulsiranje zdravih gradova moguće postići ako se više-manje ravnomjerno rasporede (što nikad i nikom ne uspijeva) urbani, industrijski i agrarni punktovi i kompleksi, artikulirani po shemi triju tipova ljudskih naselja (*trois établissements humains*), a ova opet po shemi četiriju osnovnih funkcija: stanovanje, rekreacija, rad i saobraćaj, sve u ime apstraktnog prava svakog stanovnika na sunce, zelenilo i prostor.

Otrežnjavajući uvid u stvarnost svijeta

Ako iskrivljenost naše profesionalne svijesti želimo imalo korigirati, ako nam zbiivanja u našoj neposrednoj stvarnosti i okolini nisu dovoljno zorna, uputno je baciti pogled na ovaj naš globus čije povijesno vrijeme ipak nešto brže teče od jednog okretaja u 24 sata. Suočenje sa antagonizmom organizirajućeg organizma grada i pritiska što se na svim meridijanima i paralelama svaljuje na njega, takvo je da moralno i praktički diskvalificira mnoge nestvarne iluzije naših projekcija.

U divljim naseljima — *bidonvilleama* — živi 30% stanovnika triju najvećih alžirskih gradova; populacija u favelama oko Rio de Janeiroa posljednjih godina raste četiri puta brže nego u samom gradu. Jedna četvrtina stanovnika Santjaga de Chile živi u *callampasima*, jedna trećina Lime u *barriadosima*, 40% Mexico Cityja u *colonias proletarias*. Tako je u velikim gradovima gotovo svih zemalja takozvanog trećeg svijeta, sve do Džakarte, Singapura, Manile i Kuala Lampura.

Da spram te stvarnosti urbanistička strategija posve propašuje, pa i onda kad je vode najlucidnija imena, primjer grada Brazilije, kad bi bio i usamljen, bio bi dovoljan dokaz. Antiseptične urbanističke koncepcije, oslanjajući se na patronatsku podršku političkih činilaca, slijepo ignoriraju evidentnu činjenicu da je stihijno naseljavanje postalo dominantni oblik urbanizacije. Od usvajanja generalnog urbanističkog plana Lime 1960. godine, više od polovine prostornog proširenja toga grada pokrila su spontana naselja na područjima koja tim planom za naseljavanje uopće nisu bila predviđena.

S tom stvarnošću korespondira ne manje poučna stvarnost urbanističke prakse u razvijenim i najrazvijenijim zemljama. U konurbanoj oblasti Tokaido, koja se Tokyom i još četiri grada obuhvaća obalni pojas od 300 milja, koncentrirana je jedna trećina ukupne populacije Japana od 109 milijuna. Do udvostručenja prostornog obima Moskve i Lenjingrada došlo je i nakon striktnih zabrana svakog daljnjeg širenja. Premda je javni promet razvijen i favorizovan, i tamo je do mjesta rada u prosjeku potrebno 80 minuta, a neki radnici na posao dolaze i sa udaljenosti od stotinjak kilometara.

Ni automobili nisu sami po sebi krivi za eksploziju megarejona, premda svojom disperzivnošću uništavaju prostor i produbljuju društvena podvajanja. Uostalom, u Americi ih već ima jedan na dva, a u Zapadnoj Evropi jedan na četiri stanovnika. Sve su to tek pojavni oblici djelovanja snažnih društvenih sila koje se nalaze izvan kontrole ne samo urbanista.

Pred tim je saznanjima konferencija Ujedinjenih naroda u Vancouveru morala aktualizirati staru Gropiusovu tezu, i ne spominjući njega, postigavši načelnu suglasnost predstavnika 131 zemlje i 160 nevladinih organizacija, da je *neposredno sudjelovanje* građana neophodan i nezaobilazan element procesa planiranja, to jest utvrđivanja razvojnih strategija, formuliranja društvenih ciljeva i nadziranje njihove implementacije. Apstraktno pravo, da bi bilo ljudsko pravo, mora postati i političko pravo, a ono može postati stvarno pravo tek ukoliko postaje dužnost i mogućnost neposrednog odlučivanja svakog stanovnika.

Dva dijalektička pola

Sve više sazrijeva saznanje da urbanizacija nije naprosto prateći proces industrijalizacije, a niti njen popratni učinak, i da se problemi urbanog

razvoja ne mogu rješavati operacionalnim formulisanjem ciljeva u terminima industrijalizacije.

Ako su gradovi dosad rasli organizirajući se i strukturirajući tako kako je bilo pogodno da jedna manjina može raspolagati proizvodom većine, princip takve urbanizacije nije više održiv. Kad je velika Britanija bila u fazi industrijskog razvoja u kojoj se danas nalazi većina zemalja u razvoju, imala je svega jedan grad s više od milijun stanovnika. U nerazvijenom svijetu takvih je gradova danas sto i jedan, četrnaest ih je s više od tri, a jedanaest s više od pet milijuna stanovnika. Krajem stoljeća dvije trećine urbanog stanovništva bit će u nerazvijenim zemljama svijeta, prije nego te zemlje dosegnu i pola puta u industrijalizaciju.

Ako hoćemo teorijski dovoljno obuhvatno sagledati epohalne okvire tih promjena, moramo se pitati: što je to što širenje industrijske civilizacije stvara, a što je to prema čemu ide i mora ići njeno prevladavanje? Bez adekvatnih teorijskih odgovora na ta pitanja ostaju nerazjašnjeni sve evidentniji procesi razgradnje industrijske civilizacije spram istovremeno rastućeg procesa urbanizacije, ostaju nesagledane i povijesne determinante mogućeg prevladavanja ruralno-urbane dihtomije.

Te okvire i te procese magistralno je objasnio Henri Lefebvre u svojoj knjizi *Urbana revolucija*, razjašnjavajući zbrku oko industrijskog i urbanog saznanjem da su upravo to dva dijalektička pola između kojih se odvijaju svi antagonistički procesi industrijalizacije i urbanizacije, podjednako u kapitalističkoj i socijalističkoj teoriji i praksi.

Svaki je historijski poznati način proizvodnje proizveo i određeni tip grada, sa odgovarajućim društvenim, pravnim, političkim i ideološkim odlikama. Epohu kapitala karakterizira specifičan način stvaranja, ostvarivanja i raspodjele viška vrijednosti, a sastoji se u tome da su upravo gradska središta poprimila sve značajniju ulogu za sva ta tri vida viška vrijednosti, što je i odredilo funkciju urbanog centralizma.

Na razvojnoj prostorno-vremenskoj liniji od ruralnog kroz industrijsko nastaje *urbano* kao nova još nepoznata kvaliteta, ali je ta stvarnost u nastojanju prikrivena i reducirana fragmentarnom, analičkom mišlju industrijskog razdoblja koje joj nameće racionalnost industrijskog poduzeća.

Urbana revolucija kao planetarni fenomen znači opću transformaciju industrijskog društva u urbano, pa upravo ta transformacija koja je u toku određuje problematičan karakter stvarnog (postojećeg), određujući da se i čitavo suvremeno društvo postavlja i sadrži u tom prijelazu. Zato je potrebno obrnuti perspektivu: industrijalizaciju valja promatrati kao etapu, posrednika i oruđe urbanizacije, i na tom obratu valja zasnivati i mogućnost strategije urbanog razvoja. Ta strategija može proizići iz političke analize koja razaznaje podjednako povijesne uvjete i sticaj okolnosti, kao i strukturalne elemente dane situacije. U tom smislu valja odmjereno razlučivati urbane ciljeve od ciljeva vezanih za industrijsku proizvodnju, vodeći računa o tome da su industrijska revolucija i urbana revolucija dva vida i dva elementa jednog istog procesa radikalnog preobražaja svijeta, čija granična linija ne prolazi između grada i sela, već unutar urbanog fenomena, to jest između podredene periferije i nadmoćnog centra

Objekt spram subjekta i vice-versa

Stvarnost jednog grada smešta se i u povijesnoj i u prostornoj dimenziji. U preetabliranom redu pojavnog grada uvijek postoji jedan latentni grad. To je polje projekcija koje se artikulira kao složena i aktivna poruka neostvarenog grada, a proizlazi iz naravi kolektivnih aspiracija ljudi za drukčijom aproprijacijom.

Društvena motivacija urbane dinamike, naime, jest želja različitih socijalnih grupa za vlastitom identifikacijom u kolektivnom organizmu grada, pa zato pravo na grad i na zadovoljstvo sudjelovanja u tom „kondenzatoru” društvenih potreba i mogućnosti nije ostvarivo mimo rješavanja temeljnih društvenih proturječnosti. Sa svoje strane, dinamika urbanih kretanja stvara prostornu akumulaciju proizvodnih snaga koja igra preponderantnu ulogu ne samo u uspostavljanju određenih odnosa proizvodnje koji pogoduju određenim društvenim odnosima, nego određuje i samu materijalnu značitost urbanog prostora.

Stoga se zrelost grada ne može postići nikakvom intervencijom na planu njegove materijalnosti, jer ni najmodernije opremanje njegova prostora ne može dovesti do autentičnog osvješćenja o revandikatorskim željama i konfliktnim sadržajima koji su u gradu permanentno prisutni. Svaki akt raspolaganja njegovim potencijalima koji slijedi sklonost moći (birokratskoj, tehnokratskoj ili futurokratskoj) može se prepoznati baš po tome što rješenja traži tim

izvanjskim putem, pokazujući da nije sposoban shvatiti grad drukčije nego kao objekt koji treba da funkcioniра po preetabliранoj zamisli.

Urbano biće grada, naime, smješteno je mnogo dublje od svjesnog sistema kolektivnosti, u samoj proizvodnji zajednice. Između idealnog grada kao reifikatorske vizije urbanog objekta i grada kao *urbanog ideala* kojem želje za naseljnjem prirodno teže, postoji duboki antagonizam.

Kad se shvati ta konfliktnost urbane strukture, onda biva jasno da i urbanist, ako hoće povijesno u njoj djelovati, mora začeti u njene konflikte; da je urbanizam impliciran u dinamiku urbanih organizacija koje tretira, a nije joj nešto izvanjsko, jer se gradovi urbaniziraju i proizvode urbanizam, a ne urbanizam njih.

Zato prevladati postojeću urbanističku teoriju i praksu znači elaborirati takav kritički stav koji će omogućiti i *kritičku metodu*, sposobnu da bude primijenjena i operativno na svaki poseban slučaj, ali ne u apstraktnim moralnim ili slijepim tehničkim terminima, nego u terminima konkretnih društvenih suprotnosti, ne zaboravljajući pri tome univerzalnu dimenziju povijesnog kretanja.

Pravo ekonomski i društveno defavoriziranih slojeva i klasa da zadovolje svoje aspiracije i svoje potrebe za gradom iziskuje da se materijalnoj planifikaciji urbanog uređenja dade upravo ta povijesna dimenzija, a ona je moguća jedino ukoliko se to njihovo pravo ostvaruje kao pravo subjekta. Svoju intervenciju u urbanu dinamiku urbanist mora upisati tako da se ona sama bolje izvrši i manifestira. On ne može pretendirati na to da bude regulator kretanja kolektiviteta, ali može uspješno indicirati uvjete toga kretanja.

Urbanizam da bi prerastao u urbanu praksu (praksu stvaranja urbanog društva) mora biti i politika, to jest mora prestati simulirati apolitičnost i začeti u unutrašnjost cjelokupne društvene prakse. Problemi sudjelovanja na razini komune postavljaju se danas s krajnjom oštrinom ne zato što bi taj silazak u stvarno i konkretno bio potreban u ime neke dobronamerne demokratičnosti, već zato što predstavlja jedan od preduvjeta da se u urbano kretanje uklopi promjena društvenih odnosa i struktura.

Gdje započeti?

Oskudica urbanih društvenih vrijednosti dijalektički se smješta u najšire okvire povijesnih proturječnosti današnjice. S mondijalizacijom

procesa urbanizacije generaliziraju se postojeći društveni odnosi proizvodnje, premda se u istih mah proširuje i osnova njihove moguće reorganizacije. Radi se o dubokoj proturječnosti i rastućem sukobu između dviju različitih racionalnosti. Dok s jedne strane racionalnost industrijskog društva nalazi svoj razlog u produktivističkoj efikasnosti, pa procesa industrijalizacije nameće i društvenim odnosima (svojim načinom proizvodnje društvenih vrijednosti opravdava oduzimanje viška vrijednosti), s druge strane ta ista racionalnost potpuno potiskuje racionalnost društvenih odnosa proizvodnje, pa time zastire pojmove i probleme njihove valorizacije.

Ono što marksistička misao, zahvaljujući upravo Lefebvru, počinje danas jasno shvatati jest činjenica da se reprodukcija društvenih odnosa ostvaruje u kretanju društva na globalnoj razini, reproducirajući određene odnose u cjelokupnom društvenom prostoru, a ne samo na radnom mjestu i u neposrednim radnim odnosima. Kritička metoda, aktualizirajući tu spoznaju, mora je analitički situirati u konkretnom društvenom kontekstu, izvršujući pri tome i kritiku ne samo profesionalne prakse nego i profesionalnog znanja. Radi se o suočavanju sa pitanjem potrebnog znanja, jednako kao i sa pitanjem potrebe, o *vrijednosnoj problematici* koju ne može riješiti ni jedna tehnologijska projekcija i nikakva metodologija cost-benefit tipa, ako sredstva i ciljeve postavlja mimo epohalnog povijesnog cilja: samoostvarenja čovjeka u razotuđenju rada, to jest vraćanja rasparčanog rada u cjelokupni (udruženi) rad, a rasparčanog radnika u celovitog čovjeka.

Jer, temeljni i opći cilj urbanog razvoja jest ponovno prisvajanje od strane svakog ljudskog bića njegovih uvjeta u vremenu, u prostoru i u predmetima, pa je riječ zapravo o ostvarenju projekta ljudskog bića kao društvenog, o samooblikovanju one ljudske materije koja se na razini društvene (ljudske) stvarnosti javlja bez apriornog oblika.

Premda suština čovjeka nije u izdvojenoj jedinici, već u sveukupnosti društvene prakse, i premda upravo u proizvodnom radu nastaju odnosi koji su sastavni dio svijesti ličnog života, oni su to samo u mjeri u kojoj lični život dostiže društveni, to jest koliko poiesis dopire do praxisa.

Korijen zakočenosti ljudske samoinicijative u prisvajanju društvenih uvjeta vlastite sudbine nalazi se, po Lefebvreu, u prostoru stanovanja, u kojem ljudsko biće sazrijeva s proturječ-

nostima svojih želja i potreba. Taj konkretan sadržaj stanovanja urbanistička teorije najmanje poznaje i urbanistička praksa najmanje uvažava. A upravo ta dosad nevažna razina danas postaje bitnom, ne više kao slučajni rezultat u odnosu na specifičnu razinu urbanog, i još manje u odnosu na globalnu razinu koja ostaje u zavisnosti od industrijskog. Produktivistička ideologija, potčinjena jednostranim zahtjevima rasta, svojim kvantitativnim kriterijima promašuje kvalitativno poimanje stanovanja kao izvora i temelja, kao bitne funkcionalnosti i transfunkcionalnosti ljudskog bića, ignorišući i mnogostruke obrasce vrijednosti što su vezani uz modalitete i modulacije svakidašnjeg života.

S druge strane, urbani prostor kao društveni proizvod i konačni predmet razmjene nije samo ravnodušna sredina gdje se stvara, ostvaruje i raspodjeljuje višak vrijednosti. U njegovoj društvenoj proizvodnji valja nazirati i put podruštvljavanja proizvodnih snaga i u sve globalnijem društvenom karakteru proizvodnosti rada. Kompleksifikacija suvremenog društva dopire u isti mah i do prostora i do vremena, analogno sve većoj vremensko-prostornoj složenosti društvenog rada, pa se on sve manje može mjeriti i izražavati kvantitativnim pokazateljima.

Ako to znamo, onda znamo da dotičemo temeljno pitanje epohe: kako da nestvarna mjerljivost živog rada apstraktnim radom postane stvarna mjerljivost apstraktnog (društvenog) rada živim ljudskim radom. Marx je rješenje za to fundamentalno pitanje vidio u asocijaciji slobodnih proizvođača, koja će prevladati razliku između proizvodne i životne zajednice između radnog i životnog prostora, time što će prevladavati razliku između radnog i stvaralačkog vremena, a robnu razmjenu slobodnom razmjenom rada: u zajednici života u kojoj će slobodan razvoj svakog pojedinca biti uvjet slobodnog razvoja svih.

Na tom putu s krajnjom se kritičnošću moramo pitati koliki smo pomak učinili i koliko nam je daljni pomak moguć, znajući da novo, samoupravno društvo udruženi rad može ostvarivati tek onoliko koliko je odista udružen.

Odgovarajući na pitanje što znači, što mislimo da znači i što hoćemo da znači pojam „stambeno naselje“, možemo ponoviti: ta sintagma terminološki je rezidua urbanističke doktrine. Budući da svijest ne dopire do stvarnosti, ako stvarnost ne dopire do svijesti, terminološka inovacija neće promijeniti stvarnost ali prije-laz od restriktivnog na obuhvatniji pojam mo-

že pomoći da se stvarnost bolje uvidi. Zato, umjesto nenapisane „povelje socijalističkog urbanizma”, koja nikad ni neće biti napisana — jer i ta apelacija predstavlja svojevrstu *contradictio in adjecto*, započnimo promišljati teorijski i praktičke pretpostavke urbanog društva kao socijalizma u našem vremenu i prostoru.

Referencije:

Mihailo Marković,
Dijalektička teorija značenja,
Nolit, Beograd, 1971.

Walter Gropius,
Sinteza u aritekturi,
Tehnička knjiga, Zagreb, 1961.

D. J. Dwyer,
People and Housing in Third World Cities,
Perceptives on the problem of spontaneous
settlements Longhanan, London and New York,
1975.

Barbara Ward,
The Home of Man,
W. W. Norton e Company, Inc., New York, 1976.

Ull Office of Public information
*Habitat: United Nations Conference on human
settlements*

Vancouver, Canada, 31 May — 11 June 1976.
Press Release HE/396.

Henri Lefebvre,
Urbana revolucija,
Nolit, Beograd, 1974.

Alain Medan,
La ville-censure,
Edition Anthropos, Paris, 1971.

EKSTENZIVNA I INTENZIVNA URBANIZACIJA

Urbano nasuprot ruralnom

Analiza osnovnih osobnosti u svetu discipline urbanog planiranja najčešće započinje odeljivanjem gradskog od seoskog — urbanog od ruralnog, sa osnovnom namerom da se odrede granice u kojima će važiti sredstva, metodi i preporuke urbanizma kao nauke o urbanim procesima. Sem ovog cilja, prisutan je i drugi. Izdvajanjem grada od sela rešava se (barem prividno) problem definicije grada („gradovi su ona naselja koja nisu sela”) i problem definicije procesa urbanizacije („urbanizacija je proces kroz koji stanovnici sela postaju stanovnici grada”).

Međutim, u sadašnjem trenutku izgleda da je nivo urbanizacije u razvijenom svetu dosegao onu tačku iza koje ova jednostavna metoda prestaje da biva delotvorna, a ono što su bile opšte prihvaćene činjenice — počinje da se pretvara u opšte prihvaćene predrasude.

Na nivou urbanizacije od 80% i više, dinamika migracija iz sela u grad znatno usporava svoj tok i najavljuje stabilizaciju odnosa gradskog prema seoskom stanovništvu. U ekonomsko razvijenim društvima, ekonomske različitosti između stanovnika grada i sela postaju sve manje i manje. Poljoprivreda, koju tradicionalno karakteriše velika upotreba živog ljudskog rada i mala upotreba kapitala i mehanizacije, danas izgleda sasvim različito od ovog modela. U SAD, na primer, ni jedna velika grana delatnosti ne može se meriti po kapitalnoj intenzivnosti sa poljoprivredom. Eksplicitne različitosti gradske i seoske kulture — još su manje vidljive. Način stanovanja, života, potrošnje, vrste preokupacije, ne razlikuju se baš tako zna-

čajno kod stanovnika sela u odnosu na stanovnike grada — kao što na prvi pogled izgleda.

Gradske infrastrukture koje su tradicionalno bile ono što razlikuje grad od sela (popločani putevi, vodovod, kanalizacija, električna itd) danas su odlike i sela i grada. U razvijenim zemljama, razlike se još uvek ispoljavaju samo u dvema neprikosnovenim gradskim osobinama — koncentraciji stanovnika po jedinici prostora i u vrednosti zemljišta, ali su ova dva indikatora mnogo pre odjek i posledica delovanja urbanih procesa nego jedan od njegovih uzročnika.

Verovatno nije potrebno posebno dokazivati da je urbanizacija društveni proces mnogo više nego proces fizičkih promena u prostoru, što znači da bi osnovne elemente za definisanje urbanog i urbanih procesa trebalo tražiti među društvenim procesima mnogo pre nego u njihovim posledicama po fizička svojstva prostornih struktura. Iako je ovo, naizgled, potpuno prihvaćeno — ipak je postupak definisanja i analize posuvraćen: — prostor (mesto) se definiše kao gradski (ne — seoski), ili seoski (negradski) — a zatim se osobine „gradskog“ ili „seoskog“ pripisuju stanovnicima, domaćinstvima i industrijama koje u njima deluju. Ukoliko se razlike između ekonomskih, fizičkih i kulturnih svojstava sela i grada budu i dalje smanjivale (što je evidentno), ukoliko tim putem krenu i nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju (što je takođe evidentno), onda će biti neophodna takva definicija grada i gradskih procesa koja se neće oslanjati samo na ustanovljavanje razlike između grada i sela — jer će tradicionalno srednjovekovne ruralne forme naselja iščeznuti isto kao i srednjovekovni koncept grada kao ograničenog, ozidanog, zatvorenog mesta da bi se i jedni i drugi transformisali u skupove otvorenih naseobina koje služe reprodukciji i komuniciranju pojedinih društvenih grupa čije su životne i interesne sfere veoma složene, isprepletane, oslonjene na komunikacione mreže formirane na različitim nivoima (od svetuskog do susedskog ili porodičnog) i koje gotovo uvek prevazilaze okvire jednog grada ili susedstva — shvaćenog kao definitivno mesto.

Podela rada i društvena razmena kao uzročnik i pokazatelj urbanih procesa

Postojanje direktne veze između procesa društvene podele rada i procesa urbanizacije danas je u tolikoj meri očigledno, da ne zahteva prevelike rasprave. Kolikogod daleko išli u prošlost grada uvek ćemo u njegovim fizičkim ostacima naći znake društvene podele rada i di-

ferencijacije u društvu koje je grad nastanjivao. Govoreći o najranijim počecima Mamford navodi da će se među ostacima svakog grada po kome rije ašov arheologa nužno naći barem Palata, Žitnica i Hram.

Ova tri objekta su dokaz i simbol ranih oblika društvene podele rada i u građanskom, savremenom smislu reći. Uticaj snaženja robno novčane privrede na procvat gradskog života u starom veku je poznata činjenica. Zamiranje gradskog života tokom srednjeg veka u Evropi (kao posledica autarhičnog atomiziranja društvene privrede, tj. podele rada u sklopu feudalne formacije) takođe jasno govori o zavisnosti obima i oblika i obima gradskog života. Renesansa gradskog života bila je pre svega renesansa organizacije društvene razmene i društvene podele rada.

Odomaćeno je shvatanje da je proces industrijalizacije osnovni istorijski uzrok urbanizacije kome smo danas svedoci. U posebnom smislu, u periodu razvoja u kome je industrijalizacija dominantan proces u razvoju proizvodnje, to je van svake sumnje. Valja, međutim, naglasiti da je proces urbanizacije znatno stariji od svih oblika industrijalizacije, a takođe i to da će znatno nadživeti industrijalizaciju.

Proces urbanizacije je posledica razvoja društvene podele rada i ukoliko napreduje podela rada u bilo kom obliku — utoliko će napredovati i urbanizacija. Isto važi i u obrnutom smislu, jer su, barem za sada, ova dva procesa nerazdvojno povezana.

Mera stepena društvene razmene između različitih jedinica kao mera stepena urbanizacije

Neke od postojećih statističkih definicija grada na izvestan način koriste kriterijume razmene i podele rada za definiciju procesa urbanizacije, ali je primena ovog kriterijuma svedena na istraživanje odnosa između broja ljudi koji se bave primarnim, sekundarnim i tercijarnim aktivnostima (pri čemu više učešće sekundarnih i tercijarnih aktivnosti u svim aktivnostima označava istovremeno i viši stepen urbanizacije).

Međutim, ovo nas odmah vraća na ranije pomenutu dilemu i dobro je ponovo postaviti pitanje: koje su to suštinske karakteristike poljoprivredne delatnosti koje navode domaćinstva koja se njime bave da budu „ruralna” a ne „urbana”?

Ako je u pitanju samo činjenica da vezanost svakog domaćinstva za veliki kompleks zemljišta koje obrađuje, onemogućava koncentra-

ciju u prostoru, onda možemo izvesti zaključak da je grad direktni, mehanički produkt koncentracije većeg broja ljudi u ograničenom prostoru. Međutim, iza potrebe za koncentracijom stoji nešto drugo što bi suštinu grada i potrebe za njim moglo dublje objasniti.

Tradicionalna sitna zemljoradnja zaista pre svega ne stimuliše podelu rada među poljoprivrednim domaćinstvima i njihovo uključanje u širi proces društvene razmene već ih, naprotiv, navodi da čitav kompleks sopstvenih egzistencijalnih potreba obezbeđuju autarhično — na prirodan način. Sve druge delatnosti sem poljoprivrede i stočarstva direktno nagone na razmenu (jer se ni jedan od ostalih ljudskih proizvoda ne može jesti). Sitna poljoprivreda je bila i danas je, onaj (srećni ili nesrećni) izuzetak čiji protagonista ima izvesnu slobodu izbora hoće li stupiti u proces društvene razmene ili neće.

Važno je dakle podvući da je identifikacija poljoprivrede sa neurbanim ispravna samo u onim istorijskim uslovima u kojima poljoprivredno domaćinstvo samo troši većinu svojih proizvoda bez stupanja u proces robne razmene, u kojima domaćinstvo samo obavlja većinu ostalih radova (zidanje i popravka kuće, izrada obuće i odeće, nameštaja i alata) i u kojima ono vrlo šturo razmenjuje informacije sa ostalim društvenim jedinicama.

Kada toga nema i kada je poljoprivredno domaćinstvo robni proizvođač kao i sva druga, kada veći deo svojih potreba za radovima podmiruje kroz proces društvene razmene, kada većina informacija koje prima potiču izvan sopstvene porodice — tada se i gubi osnovni razlog kulturne, sadržajne — pa time i formalne podvojenosti između sela i grada, urbanih i ruralnih procesa.

Na osnovu iznetog mogla bi se formulisati pretpostavka da proces društvene razmene bitno uslovljava procese urbanizacije, da sadržaj i forma društvene razmene imaju odlučujući, uzročni uticaj na razvoj sadržaja i formi urbanih struktura i prostora, odnosno, *da se mera društvene razmene u nekoj društvenoj jedinici može upotrebiti kao mera urbanizacije iste jedinice.*

Objekti i subjekti društvene razmene

U savremenom praktičnom životu, pogotovu u gradskom, ljudi i njihove zajednice razmenjuju neizmeran broj predmeta, energija, akcija; i ideja i u neizmernom broju kombinacija.

Uz neznatne ostatke oni se mogu svesti na dve osnovne vrste: proizvode i informacije.

Ove pomenute vrste su objekti društvene razmene i mogu da se pojave u obliku robe (proizvoda namenjenih razmeni na *tržištu*), ali mogu da se pojave i u nerobnom obliku. Većina proizvoda pojavljuje se danas u obliku robe, veliki deo radova (koji ne završavaju u jasnom predmetu kao proizvodu ali to uvek jesu) takođe, a prelaz informacija iz nerobnog u robni oblik se očigledno povećava.

Što se tiče *subjekata* društvene razmene, njih predstavljaju ljudi i njihove društvene grupe i institucije formirane na mnogobrojnim nivoima i u mnogobrojnim varijetetima počevši od individue, porodice, susedstva, i drugih primarnih sekundarnih društvenih grupa — do veoma visoko agregiranih institucija kao što su nacionalne države, federacije ili međunarodne organizacije.

U savremenom svetu postoji nekakva razmena proizvoda i informacija između većine postojećih subjekata razmene. Time je kreiran svetski sistem razmene ogromne složenosti i dimenzija, čijim se posebnim aspektima bave mnogobrojne institucije i naučne discipline a nama preostaje jedino mogućnost (ukoliko želimo da nešto konkretno uradimo u okviru ovakve složenosti) da razmatranje svedemo na jedan, što uži sloj iz ovog sistema.

Čini nam se da je nivo porodice (tj. domaćinstva) najpogodniji za ilustrativno izvođenje razmatranja o nivoima, oblicima i obimu društvene razmene kao pokazatelju stepena urbanizacije, jer je domaćinstvo osnovna primarna društvena grupa, a osim toga ima indentično značenje u gotovo čitavom savremenom svetu a pojavljuje se sa istim značenjem i u gradu i na selu.

Skica za definisanje urbanih jedinica prema kriterijumu društvene razmene

Ako je domaćinstvo elementarna jedinica („ćelija društva”) onda će, svaka podela rada koja se odvija unutar porodice (isključivo među njenim članovima) svaka razmena proizvoda (i rada) i informacija između njenih sopstvenih članova imati osobinu *interne*, autarhične razmene i nositi karakter koji ćemo (uz veliku neadekvatnost izraza) radno nazivati ruralnim oblikom reprodukcije domaćinstva. U istom smislu svaka podela rada i razmena proizvoda, i informacija između jednog domaćinstva i ostalih društvenih jedinica izvan njega imaće osobinu *eksterne* razmene koja će nam (opet uz

veliku neadekvatnost izraza) radno označavati urbani oblik reprodukcije domaćinstva. Iz toga sledi:

Urbano domaćinstvo je ono koje većinu proizvoda (radova) i informacija potrebnih za trajnu reprodukciju ostvaruje kroz proces razmene sa drugim društvenim jedinicama.

Ili:

Ruralno domaćinstvo je ono domaćinstvo koje većinu proizvoda (radova) i informacija potrebnih za trajnu reprodukciju ostvaruje unutar svojih sopstvenih okvira.

Ukoliko prema izabranom kriterijumu „većine“ preovladavaju unutrašnja proizvodnja, razmena i komuniciranje — domaćinstvo bismo označili ruralnim po karakteru, a ukoliko preovladava spoljna razmena — domaćinstvo je urbano po karakteru.

Samo susedstvo ili naselje možemo definisati kao skup domaćinstava. Iz toga onda sledi da je susedstvo ili naselje urbano ako u njemu preovladaju domaćinstva indentifikovana kao urbana, odnosno, mogli bismo postaviti definiciju ruralnog, prelaznog i urbanog naselja prema kriterijumu urbanizovati domaćinstva koja ga naseljavaju i ukupnog odnosa razmene proizvoda i informacija koji se u ovom okviru dešavaju.

Jasno je da je ovakva definicija grada i sela veoma nepraktična i da po svojoj lakoj primenljivosti zaostaje za mnogim statističkim definicijama koje su danas u širokoj upotrebi a koje upotrebljavaju kriterijume i zasnovano na odnosima broja stanovnika zaposlenih u tercijarnim, sekundarnim i primarnim delatnostima — dakle, u osnovi takođe na pokazateljima društvene podele rada.

Međutim, svrha ovog pokušaja za sada nije postavljanje *operacionalne* definicije grada i sela (što bi, čini se, na konceptu poređenja internog i eksternog stvaranja i razmene proizvoda i informacija kod elementarnih društvenih jedinica bilo moguće postići daljim razvijanjem i pročišćavanjem — nego otvaranje novih uglova i mogućnosti za sagledavanje prirode i perspektive razvoja procesa urbanizacije.

Ilustrativni model identifikacije stepena intenzivne urbanizovanosti domaćinstva

Da bismo bolje razjasnili šta podrazumevamo pod postupkom poređenja interno ili eksterno proizvedenih odnosno razmenjenih proizvoda

i informacija pri određivanju stepena urbanizovanosti domaćinstva — prikazaćemo pojednostavljen model takvog postupka.

Pretpostavimo da je na osnovu popisa sačinjen pouzdan uzorak domaćinstava i da se za svako domaćinstvo i njegove interakcije u razmeni proizvoda, radova i informacija mogu detaljno evidentirati (ili rekonstruisati) za određeni karakteristični period vremena (godinu ili mesec ili nedelju).

Sve interakcije koje se tiču informacija mogu se meriti u bitima, odnosno hubitima koji izražavaju kvantitet primljenih ili emitovanih informacija po čoveku koji ih prima ili emituje. (Na primer, novine, koje niko ne pročita potencijalno sadrže više hiljada bita informacija ali ni jedan hubit — ako pak samo jedan član porodice pročita sportsku stranu i sazna pobjednike u 16 odigranih parova u fudbalskom kupu onda je informaciona interakcija između novinske kuće i našeg domaćinstva iznosila $1^H \times 16^{Bit} = 16HB$, ako istu vest pročita još jedan član porodice informaciona interakcija redakcije i domaćinstva iznosila je $2 \times 16 = 32HB$ itd.).

Na ovom mestu nedostaju odgovarajuća istraživanja domaćinstva i njegovih interakcija u proizvodnji, razmeni i potrošnji proizvoda, i informacija.

Bez toga moguće je baviti se samo grubim ličnim procenama odnosa ovih interakcija bez ulaženja u pitanje apsolutnih vrednosti i bez pretenzija na dokazivanje nego samo skiciranje postupka i inspirisanje hipoteza. Pokušaćemo da na jednom potpuno izmišljenom i krajnje uprošćenom primeru skiciramo postupak osnovnog raščlanjavanja poređenja internih i eksternih interakcija u razmeni proizvoda (radova) i informacija i iz toga izvučemo zaključak o stepenu urbanizacije domaćinstava.

- Neka naše model-domaćinstvo sačinjavaju, otac, majka i dvoje dece.
- Neka je otac zaposlen izvan kuće, (u nekoj od industrija ili službi),
  - Neka je majka domaćica,
- Neka se oboje dece školskog uzrasta (i idu u školu),
- Neka su televizija, radio, dnevne i nedeljne novine važan deo svakodnevnog obaveštavanja i zabave.

Ukupnu masu proizvoda (radova) i informacija od 100%, koja se javlja u karakterističnom vremenskom periodu rasporedimo prema tome da li je u pitanju samo unutrašnja interakcija članova domaćinstva ili se radi o procesu društvene razmene domaćinstva sa drugim, spoljnim, društvenim jedinicama.

Ako proizvode i rad (Pošto su merljivi istim jedinicama — apstraktnim radom ili novcem), računamo kao zajedničku veličinu — rad, onda nam preostaje da procenimo odnose koji se javljaju u odnosu na dve osnovne vrednosti. Rad i informacije, razlikujući dalje da li ih svaki pojedini član prima (koristi) ili emituje i takođe razlikujući da li im je kretanje i upotreba isključivo u sferi interne razmene (između samih članova) domaćinstva — ili u sferi spoljne razmene domaćinstava (sa drugim domaćinstvima ili institucijama).

Relativna raspodela emitovanog rada i informacija svakog člana porodice, prema tome da li su namenjeni unutrašnjoj ili spoljnoj razmeni, mogla bi da izgleda približno ovako:

	Emitovano	domaćinstvo			domaćinstvo
		muž	žena	deca	
Rad	interno	5%	95%	—	50%
	eksterno	95%	5%	—	50%
Inform.	interno	40%	80%	60%	60%
	eksterno	60%	20%	40%	40%
Rad i	interno	22%	88%	60%	52%
Inform.	eksterno	78%	12%	40%	48%

Iz ove tabele čitamo (iako smo je sami postavili procenjajući pojedinačno elemente) da ukupno domaćinstvo emituje nešto više interno nego eksterno orijentisanih jedinica radova i informacija. Kod domaćice je ovaj odnos izrazit (88% : 12%), što je i razumljivo pošto je ona osnovni generator internog rada u domaćinstvu, za razliku od muža čija je i radna i informaciona emisija najvećim delom izvan kuće. Deca u kući ne obavljaju nikakav rad i čak emituju manjinu svoje informacione aktivnosti (škola i drugovi, po pretpostavci, preuzimaju veći deo).

Ako na isti način pretpostavimo i raščlanimo rad i informacije koje svaki član domaćinstva prima (koristi) i odredimo ih kao internu ili eksternu razmenu, mogli bismo da dobijemo raspored sličan ovom:

MIODRAG FERENČEK

	Primljeno	muž	žena	deca	domaćinstvo
Rad	interno	30%	40%	30%	33%
	eksterno	70%	60%	70%	67%
Inform.	interno	40%	60%	30%	43%
	eksterno	60%	40%	70%	57%
Rad i	interno	35%	50%	30%	36%
Inform.	eksterno	65%	50%	70%	64%

Pošto nam je cilj da saznamo zbirni odnos ukupnih interakcija (koje smo do sada raščlanjavali radi mogućnosti pojedinačne procene), svešćemo zajedničke vrednosti za emitovan i primljen (korišćen) rad i informacije i prikazati njihovo osnovno obeležje kao unutrašnju ili spoljašnju razmenu, čime ćemo prema ranijoj konvenciji, dobiti i pokazatelj odnosa urbanih prema ruralnim karakteristikama domaćinstva, tj. odnos stepena zavisnosti i uključenosti domaćinstva u širi društveni sistem prema autarhičnim interakcijama, kod ekonomskih i informacionih aktivnosti domaćinstva. Onda tabelu koja je rezultat svođenja prethodne dve, nazivamo „stepenom urbanizacije domaćinstva“ mada ona predstavlja samo uprosečne vrednosti emitovanog i primljenog rada i informacija u domaćinstvu, prema karakteru razmene koja se u njemu javlja.

Stepen urbanizacije ovog imaginarnog domaćinstva i njegovih članova prema odnosu spoljnih i unutrašnjih interakcija mogao bi da se označi kao:

	muž	žena	deca	domaćinstvo
Spoljna razmena („urbana“)	72%	31%	65%	56%
Unutrašnja razmena („ruralna“)	28%	69%	35%	44%

Ovaj odnos 56% prema 44% (spoljne prema unutrašnjoj razmeni) koji se pokazao kao konačni rezultat uprošćene analize imaginarnog

domaćinstva i koji (dogovorno) možemo nazvati odnosom urbanih prema ruralnim pokazateljima razmene, tj. stepenom urbanizacije domaćinstva, ili još preciznije (da se ne bismo sukobljavali sa već uobičajenim istim terminom) — *stepenom intenzivne urbanizacije.*

Ovim smo ukazali da je analizu ove vrste moguće sprovesti i da bi njeni rezultati mogli da podstiču na nove i, čini se, korisne zaključke. Pretpostavljeni odnosi su ocenjeni i iza njih ne leže nikakva empirijska istraživanja; međutim, to ne isključuje mogućnost da se i sa ovakvim osnovama ide još malo dalje.

Uočavamo iznenađujuće nizak stepen intenzivne urbanizacije (56%) kod naše model-porodice, mada je po mnogo čemu bila bliska tipičnoj porodici koja naseljava naše gradove danas.

Ako pogledamo odvojeno odnose u internoj i eksternoj razmeni kod pojedinih njenih članova ustanovićemo da je stepen intenzivne urbanizacije muža u porodici 72%, dece 65%, dok je stepen intenzivne urbanizacije žene — domaćice samo 31%.

Očito je, na primer, da je u daljem razvoju procesa intenzivne urbanizacije moguće da se položaj žene — domaćice u porodici i društvu promeni.

Šta bismo dobili interpolacijom različitih tipova u skali između granica od 0 do 100% intenzivne urbanizacije domaćinstva?

Uzevši, na primer, razmake od 15% između kategorija u zonama očekivanih kvalitativnih izmena i intervale od 20% u zonama u kojima se ne očekuju bitne varijacije mogli bismo da postavimo sledeći raspored tipova:

- 0— 15% intenzivne urbanizacije domaćinstva — apsolutno ruralno domaćinstva;
- 16— 35% intenzivne urbanizacije domaćinstva — savremeno ruralno domaćinstvo;
- 36— 50% ruralno domaćinstvo na prelazu ka urbanom tipu;
- 51— 65% urbano domaćinstvo sa niskim intenzitetom urbanizacije;
- 65— 85% urbano domaćinstvo sa visokim intenzitetom urbanizacije (i jednakim stepenom intenzivne urbanizacije pojedinih članova);
- 85—100% apsolutno urbanizovano domaćinstvo u raspadanju.

Mnogo interesantnih pitanja se javlja na ovom nivou analize. Da li je faza „jednake urbanizacije” članova porodice naredna značajna faza procesa urbanizacije? Da li je to moguće, verovatno, poželjno, nepoželjno ili možda neizbežno?

Kakve bi bile kulturne, ekonomske i strukturalne posledice takvog razvoja?

Proces ekstenzivne i intenzivne urbanizacije

Proces urbanizacije uvek je posmatran kao kompleksan društvenoekonomski proces, ali kada je u pitanju njegovo kvantitativno određenje sva kompleksnost svodila se ipak samo na poređenje odnosa između brojeva ukupnog gradskog i seoskog stanovništva.

U zemljama sa visokim stepenom urbanizacije opaža se učvršćivanje ovog odnosa na nivou bliskom 80 : 20%, što je otvorilo pitanje: nije li proces urbanizacije dostigao svoj krajnji domet?

Iako je domaćinstvo iz našeg primera bilo blisko velikom broju domaćinstava koja naseljavaju visoko urbanizovana područja, sa odnosom 56 : 44%, ono je jedva prešlo prelomnih 50% ispod kojih bismo ga identifikovali kao „ruralno” domaćinstvo.

Nekoliko godina ranije, u fazi u kojoj su oba deteta bila premlada za školu, dok je čitav njihov informacioni angažman bio vezan za interne porodične odnose, dok su i otac i majka bili oko njih više angažovani i nisu imali vremena za posete, izlaske itd, verovatno je da bi odnos u spoljnim i unutrašnjim interakcijama domaćinstva bio u korist internog komuniciranja i razmene. (tj. domaćinstvo bismo odredili kao „ruralno”) mada je stanovalo u gradu i otac porodice bio zaposlen u nekoj „nepoljoprivrednoj” delatnosti.

Gledajući iz ovog ugla naslućuje se mogućnost postavljanja koncepcije po kojoj urbanizaciju ne sačinjava jedan mehanički proces — migracija stanovništva iz seoskih područja u gradove, već se radi o najmanje dva paralelna procesa — o procesu ekstenzivne i procesu intenzivne urbanizacije.

Ekstenzivnom urbanizacijom smatramo promenu odnosa između broja stanovnika u ruralnim i urbanim naseljima u korist ovih drugih (promenu koja se javlja kao posledica prirodnog i mehaničkog porasta stanovništva gradskih područja), odnosno proces urbanizacije kako je on tradicionalno označavan i meren.

Intenzivnom urbanizacijom smatramo proces u kome domaćinstva (iz urbanih ili ruralnih naselja — svejedno) u procesu reprodukcije, postepeno menjaju odnos između interno proizvedenih i razmenjenih radova i informacija i radova i informacija koji su potekli iz razmene sa društvenim jedinicama i organizacijama izvan domaćinstva.

Izneseni ugao posmatranja, koji smo do sada zadržavali samo na primeru domaćinstva, možemo analogno da prenesemo i na druge društvene jedinice — radnu organizaciju, komunu itd. i da odatle uočimo slične zaključke.

Dok je proces ekstenzivne urbanizacije gotovo okončan u razvijenim zemljama, proces intenzivne urbanizacije tek uzima ozbiljan zamah.

Nagoveštaji njegovog toka vidljivi su na mnogim mestima i u mnogim pojedinačnim procesima. Navodimo kao primer samo nekoliko upadljivih veza.

Proces „oslobađanja žene” i izjednačavanja njenog položaja u društvu, predstavlja bez sumnje i proces intenzivne urbanizacije porodice i društva, a isto važi i za sve veće preuzimanje brige društva o odgoju, vaspitanju i školovanju dece.

Takođe *servisni sektor* društvene ekonomije preuzima u najrazvijenijim zemljama dominantnu ulogu po broju zaposlenih a razvoj ovog sektora je direktno vezan za prenošenje sve većeg i većeg broja radova koji su tradicionalno obavljani unutar domaćinstva (ili druge posebne društvene jedinice) u sferu spoljne razmene proizvoda, radova i informacija.

Dalji razvoj procesa intenzivne urbanizacije može se očekivati sa izvesnošću, a može se naslutiti i da će strukturalne promene u gradu, koje je proces intenzivne urbanizacije već proizveo i koje će nadalje zahtevati, po svojoj dubini prevazići strukturalne promene izazvane procesom ekstenzivne urbanizacije.

Uvođenje novih kriterijuma i definicija urbanizacije, slično predloženom, ne može da pruži odgovore na sva pitanja koja se danas postavljaju, ali pruža novo stajalište sa koga se mogu preduzeti korisna parcijalna istraživanja i zaključivanja.

U svakom slučaju, kao pokazatelj stepena urbanizacije određene društvene jedinice, pored uobičajenog odnosa urbanog i ruralnog stanovništva koji označava stanje u procesu ekstenzivne urbanizacije, koristio bi i odnos *eksterne*

i interne razmene proizvoda (radova) i informacija kao pokazatelj stanja u procesu *intenzivne urbanizacije društva*.

Hipoteza o daljem razvoju procesa intenzivne urbanizacije

Pitanje se sastoji u tome da se proveri: ima li opštijih političko-ekonomskih uslova da se proces intenzivne urbanizacije (u ranije definisanom smislu) nastavi ili čak ubrza, ili će i on poput procesa ekstenzivne urbanizacije početi da jenjava?

Naša je hipoteza da će se u visoko razvijenim zemljama proces intenzivne urbanizacije ubrzavati u narednim decenijama, dok će proces ekstenzivne urbanizacije jenjavati. U srednje razvijenim zemljama biće prisutna oba vida procesa urbanizacije paralelno, a u zemljama u razvoju i dalje će dominirati ekstenzivni vid procesa urbanizacije.

Čini nam se da su osnovni razlozi za ovakvu prognozu vezani sa uzrocima i pravilima utkanim u same korene savremene civilizacije.

Savremeno svetsko društvo sačinjava gama vrlo različitih društava, od najrazvijenih kapitalističkih zemalja preko srednje razvijenih kapitalističkih i socijalističkih država do zemalja u razvoju i onih koje se tek oslobađaju kolonijalizma ili čak feudalizma.

Sva ova društva imaju međusobno višestruko suprotstavljene interese i ideologije i može izgledati da među njima ima veoma malo zajedničkih ideoloških sadržatelja koji bi univerzalno usmeravali razvoj.

Ipak, postoji zajednički sadržatelj za sve njih i njegova uloga i deistvo je od odlučujuće važnosti. Taj zajednički sadržatelj savremene civilizacije je *ideologija permanentne proširene reprodukcije društva i njegove materijalne baze*.

Da bismo skratili put ka poenti ovog razmatranja moramo da stvari uprostimo i podsetimo na ono što se dešava u osnovi reprodukcionog sistema visoko razvijene kapitalističke ekonomije (u procesu njenog daljeg eksponencijalnog rasta) i da odatle potvrdimo valjanost hipoteze o daljem razvoju procesa intenzivne urbanizacije.

Naime, nikako nije dovoljno da se pod uticajem povećanja produktivnosti rada neprestano povećava kvantitet i kvalitet proizvedenih roba. Mnogo je važnije da se poveća ukupna

vrednost svega proizvedenog, inače će sistem izgubiti unutrašnju motivaciju za proširenje reprodukcije u sledećem ciklusu (nestalo bi profita, renti, kamata, uoptše — kapitala). Dijalektička suprotnost ovih procesa i jeste od najvažnijih unutrašnjih protivrečnosti kapitalističke društvene formacije, oko čijeg se privremenog razrešenja i postavljaju aktuelna ideološka, politička i strategijska pomeranja savremenog kapitalističkog društva.

Postoji više načina na koji se izložene suprotnosti u vezi opštevisokog razvoja produktivnosti rada u sistemu (koji bi sa svoje strane mogao da dovede do stagnacije i opšteg pada ukupne *vrednosti* proizvodnje, profita, mase kapitala itd.) i potrebe za eksponencijalnim povećanjem *vrednosti* i *viška vrednosti* , mogu privremeno i parcijalno uskladiti u okviru nekoliko super razvijenih ekonomija.

Jedan skup rešenja okuplja ideologija i praksa tzv. „potrošačkog društva” ili njegov najrazvijeniji stadijum „odbacivačko društvo” (Throw away society).

Drugi kompleksan skup rešenja vezan je za imperijalistički stadijum organizacije kapitalističkog društva. Tu se pre svega ističe uloga države kao dodatnog arbitra za uvođenje novih „društveno potrebnih” radova, kao što su vojni kompleks, kosmički kompleks itd. Takođe, transfer prometne vrednosti iz slabije produktivnih ekonomskih sistema u visoko produktivne, preko mehanizma svetskog tržišta (ili grublje i starije varijante — kolonijalnog tržišta) je vrlo značajan činilac. Međutim, svim ovim, danas još vrlo efikasnim, sredstvima se može nazreti i budući kraj.

Ako imamo u vidu da se (stabilizacijom procesa ekstenzivne urbanizacije) i mogućnosti za uvođenje živog rada iz latentno nezaposlenog sela iscrpljuju u najrazvijenijim zemljama, da je stopa prirodnog priraštaja radnog kontingenta znatno manja od potrebne, da, uprkos ovih ograničenja, sistem imperativno zahteva eksponencijalno povećanje mase kapitala (tj. vrednosti) iz perioda u period — može se postaviti pitanje: Koje su generalne mogućnosti ostale na raspolaganju?

— Pre svega, nije iscrpljena mogućnost pretvaranja prostog rada u složen rad. (Još uvek je otvorena i mogućnost uvoza radnog kontingenta imigracijom iz slabije razvijenih zemalja) ali, najzad, kao ozbiljna razvojna rezerva, na raspolaganju stoji klasična građanska porodica sa latentno nezaposlenom domaćicom. Nije reč o tome da domaćica ne radi, nego o tome da

njena radna snaga nije upotrebljena kao roba na tržištu radne snage, njen rad ne oplodava kapital i ne stvara vrednost ni višak vrednosti, dakle ni profit itd.

Ekonomska transformacija građanske porodice kroz proces njene intenzivne urbanizacije, čime se postepeno oslobađaju ogromne rezerve radne snage sposobne da proširuju angažovanje živog rada neophodnog sistemu, za produkciju *vrednosti* (i proširenu reprodukciju kapitala), stvarajući istovremeno novo veliko tržište za servisne delatnosti — svakako je najperspektivniji pravac daljeg razvoja za visoko razvijene kapitalističke (podsetimo se i raširenog izraza „post-industrijske”) ekonomije i ne treba sumnjati da će i ova mogućnost morati da bude iskorišćena.

U isto vreme, u toku je primetan proces ideološke transformacije građanske porodice, u kome njen klasičan patrijarhalni koncept i snažna orijentisanost na unutrašnju koheziju porodice oličenu u ulozi oca kao isključivog „hranioca” i majke kao „domaćice” i odgojiteljice dece — sve više ustupaju mesto otvorenijem konceptu domaćinstva, u kome se javljaju školovana i *zaposlena* majka i deca koja veoma rano napuštaju roditeljski dom i koriste društvena sredstva (ili čak i sopstveni dopunski rad) i vaspitne ustanove za sopstveno vaspitanje i obrazovanje.

Pomenuti procesi u najrazvijenijim zemljama imaju direktnog uticaja i na ubrzanje istih procesa u srednje razvijenim kapitalističkim zemljama — prenosom ideoloških i kulturnih impulsa. U socijalističkim zemljama proces intenzivne urbanizacije porodice otvoren je po pravilu samom revolucijom, koja ima kao jedan od svojih najznačajnijih ideoloških ciljeva i ostvarenje punopravne uloge žene i omladine u društvu.

Kada se ovi procesi budu u dovoljnoj meri poklopili, intenzivna urbanizacija postaće dominantna karakteristika procesa urbanizacije.

MOGUĆI PRAVCI TRANSFORMACIJE POJEDINIH URBANIH STRUKTURA

Brojna predviđanja daljih pravaca razvoja gradova i gradskog društva počivaju na pretpostavkama dalje automatizacije procesa proizvodnje — iz čega se izvlači zaključak o sve manjem angažovanju živog ljudskog rada u proizvodnji, dakle sve većem fondu slobodnog vremena i sve manjoj vezanosti čoveka, porodice i drugih društvenih institucija za grad.

Istovremeno se ističe da razvoj komunikacija i telekomunikacija uzima takve oblike i razmere da će potpuni komunikacioni kontakt između ljudi (ili ljudi i mašina) moći efikasno da se uspostavlja između bilo koja dva mesta u prostoru — iz čega se izvlači zaključak da grad kao komunikacioni i funkcionalni fenomen neće biti potreban (ili bar neće biti neophodan veliki grad).

Mislimo da se radi o pristupu koji uzima u obzir samo tehnološke preduslove. Pošto smo u prethodnom delu naslutili da političko-ekonomski zahtevi sistema teže suprotnom, pokušaćemo da procenimo neke od mogućih pravaca razvoja urbane pojave, u kontekstu dalje intenzivne urbanizacije.

Grad

Proces intenzivne urbanizacije domaćinstva i drugih društvenih grupa (pa i preduzeća) neće podržavati razvoj malih gradova i dekoncentraciju urbanizacije. Naprotiv, može se očekivati dalje povećanje broja metropolisa i njihove veličine, jer su oni između ostalog sposobniji za ekstenzivan razvoj servisnog sektora koji će biti dominantan u ovoj razvojnoj fazi. U pogledu neophodnog broja različitih komunikacionih kontakata zahtevi sistema će biti znatno složeniji, a veliki gradovi su u ovom pogledu u praksi ipak znatno efikasniji od malih. Proširena reprodukcija *vrednosti* u okviru sistema počivaće u znatno većoj meri na tercijarnim delatnostima i delatnostima višeg reda nego na primarnim i sekundarnim delatnostima. Veliki gradovi time će prigrabiti novi impuls za dalji rast i razvoj.

Stanovanje

Faza najvišeg razvoja industrijskog društva („potrošačkog” i „odbacivačkog”) oformila je kao svoj vrhunski stereotip u domenu stanovanja sopstvenu porodičnu kuću u zelenom prigradu, čija je privlačnost u velikim mogućnostima za lagodno i zdravo odgajanje većeg broja dece pod stalnim nadzorom i brigom majke-domaćice. Ukoliko se u procesu intenzivne urbanizacije, koji će zahtijevati dalji razvoj postindustrijskog društva, uloga žene i omladine izmeni na taj način da se direktnije uključe u društvenu razmenu rada i informacija — onda ni pomenuti stereotip stanovanja, idealan za fazu potrošačkog društva sa klasičnom građanskom porodicom, neće više u potpunosti odgovarati.

Može se očekivati da će manji iznajmljeni stan u gradu o čijem se punom održavanju brine specijalizovana organizacija, odakle je dostupan veći broj servisa raznih vrsta, i iz koga je moguće brže stići na dva ili više različitih radnih mesta za aktivirane članove domaćinstva — ponovo postati privlačan za tipičnu urbanu porodicu. Takođe, ima razloga za verovanje da će odgovarajuće razrešen spoj društvenih i individualnih domena u odnosu stana i velike „kolektivne” zgrade (SAR-postupac i slično) proširiti i stvarne kvalitete višespratnog stanovanja.

Time bi komupaktno gradsko tkivo i stambena naselja sa većom gustom nastanjenosti i aktivnosti, bliža gradskom centru — mogla ponovo da ojačaju na račun različitih i dekoncentrisanih predgrađa (SUBURBS) iz današnjeg modela razvoja svetskih metropola.

Rad

O razvoju proizvodnih struktura dati su osnovni nagoveštaji u delovima prethodnog teksta. Već danas, na primer, u strukturi privrede SAD dominira servisni sektor, a ova će se tendencija i dalje nastaviti. Kapaciteti za proizvodnju industrijskih roba su već danas ogromni, a tržište u velikoj meri zasićeno. Kriza sirovina i energije onemogućiće rasipnički odnos prema materijalnim dobrima i ambalaži i time u velikoj meri ograničiti ekspanziju predaivačke industrije.

Može se pretpostaviti da će se u okviru industrije vršiti polarizacija na dve grupe: ogromni integrisani i u visokoj meri automatizovani pogoni teške industrije, energetike, pogoni za izradu proizvodnih sredstava, auto-industrija, građevinska i kućna tehnika i oprema itd. (čija se lokacija može očekivati na pogodnim mestima u blizini velikih gradova), na jednoj strani, a na drugoj strani srednji i sitni pogoni za kreativnu industrijsko-zanatsku proizvodnju individualizovanih proizvoda. Ovi poslednji zahtevaju blisku vezu sa finalnim i velikim tržištem, tj. gradskim centrima velikih gradova, jer je indirektna propaganda u širokom obimu (isto kao i indirektna obimna istraživanja kretanja na tržištu) za ovakav tip proizvodnje neefikasna.

Pogoni za obnavljanje i servisiranje krupnijih i vrednijih masovnih industrijskih proizvoda (automobila, mašina za obradu podataka, kućnih i drugih aparata) igraće značajnu ulogu i u prostoru i u ekonomiji.

Drugim rečima, mogli bismo reći da masovnu industrijsku proizvodnju očekuje „progresivan korak unazad”, u kome će akcent ponovo biti na kvalitetu proizvoda, njegovoj trajnosti i upotrebnoj vrednosti, a ne na masovnosti i niskoj ceni koja omogućuje „odbacivanje” i kupovanje novog proizvoda iste vrste.

Servisi za usluge domaćinstvu i pojedincu u tradicionalno kućnim poslovima i ishrani mogu se očekivati kao izuzetno značajan deo proizvodnih struktura.

Prirodno, novi značaj dobila bi oblast proizvodnje informacija, znanja i obrazovanja — kao jedna od najvažnijih delatnosti intenzivno urbanizovanog društva.

U pogledu posledica na potrebe za prostorom, svakako je najznačajnija mogućnost pojave više od dvostrukog broja radnih mesta u gradu u odnosu na broj domaćinstava, što je značajna razlika za koju su potrebne nove velike površine.

Rekreacija

Slabljenje porodičnih veza u svakodnevnoj reprodukciji nametnuće potrebu za kompenzacijom u rekreativnoj sferi, pa se ovde može očekivati dalji značajni razvoj svih danas već začetih oblika.

Ukoliko prigradska porodična kuća bude zapostavljena kao oblik u odnosu na stan u višespratnoj zgradi, logično je očekivati ekspanziju posedovanja „drugog stana” za korišćenje u slobodnom vremenu.

Centralne aktivnosti

Shodno razvoju i dominaciji tercijarnog sektora, sve centralne aktivnosti mogu da očekuju značajnu ekspanziju razvojem procesa intenzivne urbanizacije.

Prirodno je da će ugostiteljstvo zbog velike pokretljivosti stanovništva i prihvatanja jednog dela funkcija domaćinstva u ishrani zauzimati mnogo značajnije mesto nego danas.

Ekspanzija trgovine, zbog velike kupovne moći domaćinstva, saobrazno tome će se nastaviti, ali se može očekivati i da će se udeo robe iz trgovine u strukturi lične potrošnje — smanjiti u korist usluga, informacionih i rekreativnih aktivnosti.

S obzirom da masovna standardizovana roba za ličnu potrošnju može da ostavi znatno više mesta nego danas robi individualizovanog karaktera, može se očekivati i izvestan povratak u većoj meri manjim individualizovanim prodavnicama, što bi dalje značilo ponovno aktiviranje trgovinske uloge glavnog gradskog centra i smanjenje tendencije decentralizacije i disperzije trgovine; karakteristično za današnji nivo razvoja u velikim gradovima visoko razvijenih zemalja.

Saobraćaj

Zbog aktiviranja novih spoljnih kontakata u domaćinstvu i drugim društvenim grupama saobraćajne potrebe grada bi višestruko narasle.

Nijedan od dva, danas suprotstavljena, sistema gradskog prevoza — masovni (javni) saobraćaj, i individualno vozilo — ne bi bio u stanju da sam za sebe odgovori zahtevima u broju, pravcu, vrsti i troškovima putovanja koji će se razvojem procesa intenzivne urbanizacije pojaviti u velikim gradovima. Jedino će njihovo sadejstvo biti u stanju da ove potrebe zadovolji.

Verovatno je da će u putovanjima koja se ponavljaju na isti način (stan—radno mesto i obratno i u pravcu glavnih gradskih centara) brzi masovni prevoz dominirati, dok će uloga individualnog vozila biti i dalje nezamenljiva za sva disperzna kretanja, posebno za putovanja u rekreativne svrhe.

Potrebe za površinama za saobraćaj i dalje će se povećavati, uz obavezno uvođenje pravaca i zona sa isključivo pešačkim i masovnim transportom u delovima koncentrisanih aktivnosti u kojima je nemoguće zadovoljiti potrebe za kretanjem i stacioniranjem individualnih vozila, kao što su glavni gradski centri.

Hoće li ovakva prognoza, ukoliko se pokaže tačnom za visoko razvijena kapitalistička društva, biti identična i za dalji razvoj gradova u socijalističkim, posebno našem? U celosti uzroka i posledica sigurno ne, međutim, ima dovoljno pojedinačnih i povezanih procesa koji uslovljavaju i veliku sličnosti i paralelnost transformacija gradskih struktura pa je razumno imati u vidu i pažljivo ispitivati i ovakve mogućnosti.

MARI-ŽENEVJEV REJMON

IDEOLOGIJE STANOVANJA I SUPROTNOST GRAD - SELO*

Suprotnosti između grada i sela su klasična tema za raspravu. Za geografa, ekonomistu, sociologa, definicija ovih dvaju svetova kao i njihovo poređenje, postavljaju neprekidno nove tehničke probleme; globalna društveno-ekonomska evolucija istovremeno transformiše i „ruralne” i „urbane” činioce kao i njihove uzajamne odnose. Nasuprot ovim varijacijama društvene stvarnosti ideološke predstave izgledaju začuđujuće stabilne. Od starog veka pa do naših dana nailazimo na obilje tragova jedne manihejske vizije urbanih i ruralnih oblika društvenog života, čijim se atributima smatraju sreća pojedinca, javni moral i politički integritet; istini za volju, oni se vezuju prevashodno za ruralni svet.

Tokom jednog istraživanja koje se odnosilo na politiku u vezi sa individualnim stanovanjem u Francuskoj¹⁾ ustanovili smo da je tematika analiza mišljenja o stanovanju dala ne samo dokaze o postojanosti ovih stereotipa u francuskom sistemu prikazivanja prostora, nego i jednu proširenu, složenu politiziranu verziju klasične dihotomije. Već od 1820. u tekstovima koji govore o prilivu siromašnog stanovništva u urbane centre, o promenama radničkog men-

*) Marie-Geneviève Raymond, „Ideologies du logement et opposition ville — campagne”, *Revue française de sociologie*, Vol. IX. No. 2, avril-juin 1968, pp. 191—210.

¹⁾ Vidi naš izveštaj „l’Habitat pavillonnaire”, Paris, Centre de Recherche d’Urbanisme, 1965. multigr. i *La Politique pavillonnaire* Centre de Recherche d’urbanisme, Paris, 1966.

taliteta ili o problemima društvenog stanovanja, nailazi se na zbrku pojmovima: urbana koncentracija, kolektivno stanovanje i kolektivizacija.

Drugačije rečeno, sve se odvija kao da postoji jedan svet nezadovoljstva i ugroženosti koji je svet ljudskih skupina, i kao da — budući da je porast gradova prostorni dublet podele rada i društvene organizacije — jačanje kolektivnih struktura nastanjivanja prostora nagoveštava odgovarajuće kretanje globalnog društveno-ekonomskog sistema.

Na prvi pogled, objašnjenje ovakvog obogaćenja i raznorodnosti početnog stereotipa čini se jednostavnim: nove teme su odraz preokupacije posmatrača iz XIX veka. U društvu koje se nalazilo na putu industrijalizacije i urbanizacije, bilo je logično da suprotnosti grad-selo otkriju ekonomske i ekološke aspekte, ali da pri tome zebnje savremenika nastave da se uobličavaju prema sopstvenom kalupu.

Na stare oblike društvenih nemira (moralni antikonformizam, loše uklapanje pojedinaca u zajednicu) nadovezuju se elementi pozajmljeni iz analize društvenih protesta u XIX veku: gibanja „opasnih klasa“ u velikim gradovima, zahtevi radnika koji, kad ih slučajni politički vođi uobliče, mogu da se pretvore u pobunu, a uz pomoć socijalističkih teoretičara, u revoluciju.

U stvari, objašnjenje koje se služi logikom stereotipa ne vodi računa o svim vidovima njegovog razvoja, a pogotovo ne o njegovom nastavljanju u ideologiju stanovanja. Ma kako bila zamagljena veza između stvarnosti i političke sadržine suprotnosti grad-selo, ipak se može naslutiti: pariske pobune i izborni rezultati dali su neku vrstu osnove hipotezi o konzervativizmu seljaka i o urbanoj nestabilnosti. Međutim, glasanje stanara porodičnih zgrada nije isto što i glasanje seljaka, a kolektivno stanovanje nije obavezno radničko; ako, uprkos tonovima stečenim zahvaljujući istoriji, postojanje ruralnog komformizma može da se pripíše snazi mentalnih navika, nikako se ne vidi kako su one mogle da se obrazuju u slučaju stanovanja. Kadgod se izoluje samo jedna varijabla stanovanja, vidi se da ona ne igra nikakvu određenu ulogu u stavu prilikom izbora; jedna nedavna studija³⁾ pokazala je sličnosti pri glasanju između stanara paviljona i velikih stambenih blokova u jednom pariskom području čiji istorijat poka-

³⁾ Piret, Bodin, „Le comportement politique dans les grands ensembles de la région parisienne“, *Revue française de Science politique*, 13 (4) decembar 1963.

zuje, između ostalog, da je razvoj stanovanja u porodičnim zgradama praćen skretanjem izbornog tela u levo³⁾

U takvim uslovima, stvarna veza između urbanog života, kolektivnog stanovanja i kolektivističkog prevratništva izgleda neobjašnjiva. Slabost tako zasnovanih stereotipija je u suprotnosti s onim što smo analizom tekstova saznali o osobinama i ubeđenjima njihovih korisnika. Svaki od tih stereotipa dodiruje samo deo složene slike „kolektivnog”, do koje se može doći samo preko niza nadovezivanja i podudarnosti čije opstojanje izgleda krajnje neverovatno.

Naša je pretpostavka, naprotiv, da između stereotipa sela i stanovanja u porodičnoj zgradi, i stereotipa grada i kolektivnog stanovanja, postoji značajan kontinuitet i to koliko po složenosti sadržaja toliko i po jednostavnosti ideje vodilje.

Pre nego što pristupimo istraživanju naznačićemo njegovu prirodu ukazujući na činjenicu da suprotnost ima uvek dvostruko značenje: u stvari, ponovo nalazimo i ideju morala i ideju psihološkog prilagođavanja pojedinca sopstvenom životnom okviru. „Selo” je slika moralnog društva u kome svako srećno pronalazi svoju ulogu i svoje mesto; „grad” je slika nemoralnog društva u kome vlada osvetoljubivo nezadovoljstvo.

Ako prihvatimo da je politički i ekonomski konzervativizam kao i moralni komformizam dokaz duboke privrženosti strukturama i vrednostima postojećeg društva, onda istovremeno zaključujemo da je stepen društvene integriteta dominantna tema stereotipa.

Suprotnost grad-selo može dakle da ima politički sadržaj u tri vida koji se obično brkaju. Najpre, jedna politička konotacija: to je protivstavljanje osporavanje-konzervativizam. Zatim, svaki izraz ovog protivstavljanja je zamena određenog načina društvene organizacije čija definicija može da varira, ali čija apologija izražava jedno političko opredeljenje. Konačno, prelaz od stereotipa ka ideologiji stanovanja podrazumeva vulgarizaciju i pokušaj širenja jednog tipa uključivanja i društvenih odnosa. Ipak, ako možemo da kažemo da je ideja o „povratku zemlji” ili ruralizaciji urbanog pejzaža delo konzervativaca teško da joj se može suprotstaviti ideologija „urbanizacije” globalnog društva. Izgleda da „grad” za razliku

---

³⁾ Vidi istorijsku analizu J. Bastié, *La Croissance de la banlieue parisienne*, Paris, Presses Universitaires de France, 1964.

od „sela” igra mnogo više ulogu anti-stereotipa — antiteze dijalektičkog razvoja društva — nego ulogu nekog integrativnog stereotipa. Razlika između pristalica i protivnika grada dolazi otuda što ga protivnici odbacuju u, barem delimično, zalažući se za povratak na društveno stanje koje oličava selo, dok se pristalice zalažu da selo bude prevaziđeno sintezom u kojoj bi društveno stanje karakteristično za selo polužilo samo kao podsticaj.

IDEOLOGIJA „STANOVANJA U PORODIČNOJ ZGRADI” I APOLOGIJA „SELA”

Jezičke nesuglasice u raspravi o stanovanju ili radničkom pitanju veoma su složene. Pored sličnosti izraza koja može biti povoljna, postoje i dvosmislenosti koje omogućuju da ih koriste ljudi potpuno suprotnih interesa i ciljeva, kao što su pobornici „sela” i stanovanja u porodičnim zgradama. Osuda urbanog života i radničkog mentaliteta, apologija sitnoposedništva (bez obzira da li je u pitanju nekretnina ili zemlja), paviljonskog” tipa zgrada (koja vraća izgubljenu „sreću” i „čast” kako građaninu tako i radniku) susreću se u tekstovima i liberala i tradicionalista, pristalica slobodne inicijative i pobornika paternalističkih i korporativnih odnosa. Religiozni duhovi, spiritualisti, ateisti, visoki funkcioneri, političari, ekonomisti ili arhitekti, industrijalci ili pisci — svi se oni slažu oko ovih izraza: međutim, njihov sadržaj, i njihovo jezičko značenje svako tumači na svoj način. Ponekad dominira ekonomski aspekt, a ponekad moralni, ponekad opet integrativni.

1) *Ekonomski aspekt* apologije „sela” — uprkos nekim promenama nastalim iz istorijskih sklonosti — sačuvao je do naših dana svoj princip: „selo” je ekonomska autarhija vlasnika i ta projekcija u urbanom pejzažu (vrt u sklopu kuće ili izvan nje) treba da za ekonomski ugođenog pojedinca predstavlja mogućnost da individualnom inicijativom održava suštinski nepromenjene životne uslove. Suprotstavljanje je dvojako: *grad* — skup života, lošija životna sredina; *selo* — jeftiniji život, bolja životna sredina. Prvi, zajednički momenat koji se javlja i u analizama namenjenim zainteresovanim (javnosti), i u teorijama stanovanja u stambenim zgradama odnosi se na higijenu ishrane. Pri jednakim prihodima ishrana građanina ili radnika je lošija nego seljaka, koji može da za lične potrebe koristi deo plodova sa svog imanja ili imanja koje obrađuje. Ako se u način života građana ili radnika uvede element „ruralnog” (povrtnjak, ekonomsko dvo-

rište), znatno će se rasteretiti njihov porodični budžet i to samo zahvaljujući njihovom ličnom angažovanju, a postićiće se raznovrsnost i kvaliteta ishrane koje oni ne mogu da dosegnu bez velikih troškova u okvirima tržišnog snabdevanja. Upravo ovde se tema raslojava: uticaj „sela” na potrošnju predstavlja se kao stvar prestiža — kada je reč o malograđanima, a kao ekonomski faktor — kada je reč o radnicima. Međutim, između jedne i druge oblasti počinju da se naziru veze. Ako je, po Sulieu (Soulié)⁴⁾, u vreme Restauracije san pretplatnika na „Maison Rustique” ili „Dictionnaire D'Agriculture” bio sveža salata i mlad grašak, na početku XX veka isti san pripisujemo eventualnom kupcu tipske kućice u predgrađu⁵⁾, i što je na političkom planu još značajnije, takve pojedince imaju u vidu i izvesni zakonodavci koji se zalažu za paviljonski tip gradnje kao npr. Žil Zigfried (Jules Sigfried)⁶⁾, opisujući svoju baštu. Nasuprot tome, za L'Pleja (Le Play) ili opata Lemira (Lemur)⁷⁾, bašta je pre svega, način da se nadoknade troškovi održavanja brojne porodice ili da se održi proširena porodica, ekonomski uslov porodične stabilnosti.

Tu se javlja prva nejasnoća na temu „selo”: istovremeno se obećavaju društveni napredak kroz potrošnju i mogućnost lokalnog i porodičnog stabilizovanja.

Druga, „selo” je zdrava sredina, i to prevashodno kada je u pitanju stanovanje. Svi oni koji su se bavili problemima stanovanja tokom XIX i početkom XX veka (a pojmovi sirotinjskih baraka i nezdravih četvrti nisu ni do danas izgubili svoje značenje), saglasni su — razmišljajući o gradskoj stambenoj izgradnji — u zaključku da ne postoji mogućnost da se njom obuhvate i osobe sa niskim primanjima, izuzev gradnjom van gradskog područja — na selu (što znači stvaranje budućeg gradskog pred-

⁴⁾ Sulie, F.: „Les Français peints par eux-mêmes, t. III”, *Le Bourgeois Campagnard* (uporedi Politika paviljonskog stanovanja, str. 208—209).

⁵⁾ Posebno razvijen publicistički tekst je Tranchant, *L'Habitation du Parisien en Banlieue*, 1908.

⁶⁾ Vidi između ostalog: Siegfried, *Les Cités ouvrières*, 1877; Picot, *Les Logements d'ouvriers*, 1885; Cheyson, *La question des habitations ouvrières*.

⁷⁾ Postoji začuđujuća podudarnost između L'Plejovih ideja o ulozi bašte i porodice u *Ouvriers européens*, 1885, gde se nalazi njegov „Rezime za upotrebu vladajućim klasama”, u: *La Methode sociale i L'Organisation de la famille*, 1871, i ideja higijeničara Lankrija (Lancry) čije studije služe kao podloga za delovanje opata Lemira (Lemire) (up. *Politika paviljonskog stanovanja*, str. 171—172).

građa.⁸⁾ Određenje „zdravog” oslanja se na dva glavna uporišta: pravilan odnos između veličine prostora i broja stanovnika (određenje ovog odnosa vremenom se gubilo) i zadovoljavajuće uslove prozračivosti i osunčenja (i određenje ovih uslova izostaje).

Iako opis „loših gradskih stanova” ponekad podrazumeva kritiku sanitarnih uređaja, — ili od strane arhitekata Miler (Muller) i Kaše (Cacheux),⁹⁾ ili drugih zainteresovanih, npr. Žorž Piko¹⁰⁾ (Georges Picot) — ova tema je, kao i one u vezi sa kanalizacijom ili izgradnjom komunikacionih veza, obično izostavljena iz slike „zdravog” stana; bez sumnje, zbog analogije sa ruralnom izgradnjom. „Selo” kao da sobom nosi prirodne mogućnosti za sanitarno uređenje koje u gradu onemogućavaju propisi o putnoj mreži i blizina stambenih zgrada.

Stalno se ističe i suprotnost „selo-grad” po prenaseljenosti rastućeg stambenog prostora, nedostatku vazduha i sunca i uklapanja u prirodu. Ova tema se nadovezuje na medicinsku stvarnost s kraja XIX veka, jer iako je telesna higijena bila zanemarena naročito u odnosu na drugu polovinu XX veka, teorija koja je dovođila u vezu stepen oboljevanja i nedostatak sunca bila je popularna kod nekih lekara tog vremena, među kojima su i prvi statističari nezdravosti u Parizu: Bertijon i Žijera (Bertillon et Juillerat). Prvome nije bilo potrebno da čeka na statističke ili medicinske procene da bi otkrio pogubne posledice gomilanja siromašnih radničkih ili drugih porodica. Vijerme, Vilnev-Baržman (Villermé, Ville-neuve-Bargement) među prvima, a kasnije i mnogi drugi pripadnici vladajućih klasa kao Osonvil (Haussonville) i Žorž Piko, sa kraja XIX veka pa preko literarne vulgarizacije Žila Simona u knjizi „Radnici” (Jules Simon: 'Ouvrière), upozoravali su bez prestanka na nedostatak prozračivosti i prljavštinu, na degradaciju mentalne higijene kao na posledice prenaseljenosti. Gustina stanovništva kako u

⁸⁾ Ovo su uglavnom zaključci Žana Dolfisa pobornika izgradnje fabričkih stanova — nad kojima se moglo steći vlasništvo. To je najpoznatije iskustvo koje je realizovalo Industrijsko udruženje u Milusu (Upor. Politika paviljenskog stanovanja, str. 96–97). (Jean Dollfus, *Société Industrielle de Muhlhouse*).

⁹⁾ Jedan od ovih arhitekata je graditelj kuća u Milusu, a drugi, njegov učenik, pobornik društvene izgradnje, koji je delovao uglavnom u Parizu. Muller, Cacheux, *L'Habitation ouvrière en tous pays*, zlatna medalja na Zdravstvenoj izložbi u Londonu, Svetskoj izložbi u Parizu (Radnički stanovi) 1878. i 1889. (kada je delo bilo van konkurencije, a povodom objavljivanja drugog izdanja).

¹⁰⁾ Vidi Politika paviljenskog stanovanja, str. 93 i dalje.

stanovima tako i u gradu posledica isključiva su urbanizacije i za urbano stanovništvo predstavljaju stalnu pretnju izbijanja epidemija. U navedenom kontekstu mešaju se pojmovi urbane izgradnje i ekonomske rentabilnosti: „grad” je mesto špekulacije zemljištem, pa čak i filantropska izgradnja u gradu ide za finansijskom rentabilnošću. Nezamislivo je graditi sa gubitkom: u tom slučaju odustaje se. Niko i ne pomišlja da zabranama razbije sistem porasta cena gradskog zemljišta. Kada je Žil Zigfrid početkom XX veka počeo da zastupa ideju o eksproprijaciji — zbog bezbrojnih zloupotreba koje su pratile promet zemljišta i nekretnina, on je ukazivao na primer zakonodavstva drugih zemalja, — suočio se, na žalost, s negodovanjem brojnih političkih priatelja.¹¹⁾ Na „selu”, naprotiv, gradnja sa gubitkom nije nezamisliva: takav je slučaj besplatnog stanovanja u fabričkim stanovima¹²⁾ kao i većine sistema filantropske izgradnje koja pruža mogućnost sticanja vlasništva, u kratkom roku, pri čemu se previđa veoma duga otplata kredita. Koji su razlozi tome? „Grad” je skup, „selo” je jeftino: za građevinara cena zemljišta je od primarne važnosti u predviđanju rentabiliteta¹³⁾; za korisnika troškovi života igraju istu takvu ulogu, i nepostojanje gradskih poreza (lokalnih ili opštinskih), na robu koja se kupuje, omogućava rebalans domaćeg budžeta i prebacivanje novca na stavku stanovanja.¹⁴⁾

Tako lociranje društvene izgradnje na zemljište kome špekulisanje nije podiglo cenu dozvoljava, ne samo da se obezbedi gradnja sa dobrim higijenskim uslovima i vrtom, već i određenu rentabilnost za onoga ko je obezbedio sredstva.

Ali, kod proučavanja rentabilnosti uzimaju se u obzir samo mogućnosti finansijske isplativosti. Kakav interes može da ima filantrop da gradi u gradu, kakvoj nadoknadi može da se nada u slučaju potpunog ili delimičnog gubitka uloženog kapitala (besplatna oprema stana, platna nesposobnost stanara ili kupca, sniženi porezi

¹¹⁾ Detaljan izveštaj o toj akciji sačinio je senator Stros koji je bio o njoj dobro obavešten. Strauss (autor zakona iz 1906. o jeftinim stanovima) *Le Foyer Populaire* 1913.

¹²⁾ Stanovi koje vlasnik industrijskog pogona radi za svoje radnike (prim. prev.).

¹³⁾ Čak i na lokalitetima srednje veličine sa kojima se još nije špekulisalo. Uporedi Dolfisov tekst iz 1852. o izgradnji Milusa (*Politika paviljonskog stanovanja*), str. 96—97).

¹⁴⁾ I ovaj argument je namenjen uglavnom investitoru fabričkih stanova (vidi L’Pleja) kao i graditelju ili kupcu — najamnom radniku (javnosti).

zbog povlastica u odnosu na proračun koji je na snazi u gradskoj izgradnji)?

Na „selu“ vlasnik fabrike barem može da se nada da će postojanje stanova u blizini industrijskog centra vezati radnu snagu; može računati da će plodovi iz bašte dopunjavati niska primanja i da će poboljšanje životnih uslova (čiji deo sačinjavaju zdrav stan i zdrava ishrana) omogućiti njegovim radnicima da bolje rade, sa više žara, pošto će mu biti zahvalni zbog ovih podobnosti. Ovaj argument koji se neprestano ponavlja u teoriji fabričkih naselja odgovara opštoj temi filantropske propagande paviljonskog načina stanovanja: ako se smatra da je cena stanovanja niža na „selu“, to nije samo zbog toga što je „grad“ mesto ekonomske prisile i obaveznog poštovanja zakona tržišta a „selo“ područje pribavljanja prostora po niskoj ceni, nego i zbog toga što „selo“ svom žitelju obezbeđuje uslove kako psihološkog tako i fiziološkog prilagođavanja vlastitoj ulozi.

Prema tradicionalistima, korporacionistima i pobornicima saradnje klasa, stanovanje na „selu“ omogućava bogatima da siromašnima pruže pomoć koja ne košta mnogo a koju će im ovi vratiti kroz rad i privrženost.

2) *Moralni aspekt* apologije sela je, prema tome, tesno vezan za ekonomski aspekt. Postoji, u stvari, moralna suprotnost između grada i sela koja se izražava podelom na „zatvoreno“ i „otvoreno“, ili „kolektivno“, na svet pojedinca i njegove porodice i svet kolektivnih odnosa.

Sadržina ove suprotnosti istovremeno odražava združivanje tipa društvenog uključivanja i prihvatanja vrednosti koje mu odgovaraju i suprotstavljanje sveta regulisanog individualnog ponašanja i sveta neobuzdavane spontanosti u ponašanju, sveta u kome je zastranjenje moguće.

Postoji jedan „moralni“ i jedan „nemoralni“ prostor; prvi odgovara aktivnosti pojedinca u okviru porodice, a drugi svetu u pokretu, bez ikakvog okvira ili određenih pravila, gde izdvojena jedinka podleže mehaničkoj privlačnosti kretanja masa.

Prolazišta i javna mesta¹⁵⁾ (hodnici, stepeništa, dvorišta, ulice, kafane) mogu samo da podstiču odstupanje od higijenskih i moralnih kodeksa (alkoholizam, preljuba), jer jedinka nije više

¹⁵⁾ Opšta tema svih zainteresovanih za jevtine — narodne — stanove, zdravstvenih radnika, arhitekata i moralista, koju nalazimo u anketama koje su sačinila neka katolička udruženja *Ligue ouvrière chrétienne* na temu stanovanja između dva rata.

u okviru porodičnog nadzora i gubi kontrolu nad samom sobom. U takvoj sredini čovek može da pretrpi „loš uticaj”, kao dete koje se igra na ulici umesto u svom vrtu „pod budnim okom majke”, može da „ga povuče loše društvo” i da spontano zastrani (delikvencija) ili da bude nagovoren (subverzija). Zatvoreni — privatni prostori (kuća, vrt) su, naprotiv, mesta moralnosti, ne samo zato što solidarnost primarne grupe vlada i brani od zastranjivanja, već i zbog toga što su ta mesta ovaploćenje materijalne i simboličke pripadnosti, po kojima pojedinac procenjuje svoju društvenu ulogu; u posedovanju „malog dobra” i radu za svoju porodicu pronalazi se smisao i cilj i povinuje se društvenim institucijama.

Kada se kaže da kao vlasnik, kao otac porodice, pojedinac ponovo stiče svoje „dostojanstvo” ističe se psihološki smisao, o čemu ćemo kasnije govoriti, ali ta tvrdnja ima i moralni smisao, jer je to „dostojanstvo” zapravo dostojanstvo „uvaženog” čoveka. Nasuprot građaninu ili radniku koji je zastranio, ovaj uživa društvenu podršku, jer se saobrazio sa modelom ponašanja koji ceni vladajuća klasa. On je „uvažen” jer „uvažava” rad („radnik”, „zaslužan”) vlasništvo („pouzdan” „pošten”), i prihvata na taj način princip društvenoekonomske hijerarhije: posednik — radna snaga. On je „dostojanstven”, jer je daleko od pobune protiv društvene nejednakosti, nastoji da iz svoga rada izvuče za sebe i svoju porodicu što je moguće više („dalekovid”, „štedljiv”, „zaslužan”).

Ova terminologija je vladala tokom čitavog XIX veka sve do prvog svetskog rata. Ali ona, uglavnom, označava samo jedan model ponašanja, jedno neprikosnoveno pravilo društvene discipline, sročene da bi se približilo „nižim” klasama. Za većinu društvenih moralista, katolika ne-tomista, ortodoksnih liberala, a naročito orleanista, društvena hijerarhija ishodi iz stavova jedne immanentne pravde koja svakoga razvrstava prema njegovim zaslugama. Jedino razrešenje beznađa „nižih klasa” je u prinudnom suzbijanju onih njihovih zahteva koji prevazilaze nadanje u metafizičku utehu ili milosrđe „viših klasa”. Bez sumnje, neki katolici kao što su Arman d' Melin (Armand de Melun)¹⁶⁾ i Alber d'Men (Albert de Mun)¹⁷⁾, misle da bi trebalo povećati dobrotvorne priloge radi društvenog mira; ali korišćenje priloga ostaje klasično, vezano za ojačanje moralne zasnovanosti

¹⁶⁾ ¹⁷⁾ Prvi, osnivač Društva za ekonomiju milosrđa (Société d'Économie Charitable), se više bavio poboljšanjem životnih uslova radnika, drugi poboljšavanjem „radničkog mentaliteta” (uporedi naročito De Men, „La Question ouvrière”, *L'Association catholique*, februar 1877).

„siromaštva”, a grupi siromašnih se pridodaju i radnici. Noviji pristup, vezan za suprotnost selo-grad, — na koji skrećemo pažnju, je da se preko poseda i posedovanja obavlja moralno prevaspitanje, pa se tako siromašnom građaninu ili najamnom radniku usađuju „vrline malog seoskog posednika”.

Rasprostiranje vlasništva uspeva da spreči širenje „subverzivnih doktrina”¹⁸⁾. Sve više se oseća potreba da se oština „socijalne pravde” malo ublaži; tomizam dobija poene; biva posvećen deset godina kasnije enciklikom *Rerum novarum*, izvesni liberali čak prihvataju princip društvene intervencije kojom bi se „obespravljanim slojevima stanovništva” omogućilo sticanje malih poseda.¹⁹⁾ Ova nastojanja počela su da se ostvaruju 1890, osnivanjem Francuskog društva za jevtino stanovanje (*Société Française des Habitation à bon Marché — HBM*) i Društvenog muzeja, (*Musée Social*) koji su politički veoma raznorodni; oba imaju za cilj da obezbede „društveni mir” omogućujući „obespravljenima” da budu zadovoljni sopstvenim društvenim položajem i da ostvaruju sreću kroz vrlinu.

3) *Psihološko prilagođavanje* koje se sastoji u pretvaranju gradskog stanovnika, najamnog radnika, u „sitnog posednika” i nadasve „malog seoskog posednika” je, prema tome dvostruko. Sitni posrednik objedinjuje u sebi osobine društvene discipline nestale u toku „degradacije radničkog”, „modernog”, ili „gradskog” mentaliteta, pri čemu biva više „srećan nego pomiren”. Moralni i društveni zahtevi postali su hedonistički: pojedinac se uklopio u društvo. Kako mali posed (pod kojim se uvek podrazumeva posedovanje nekretnina i zemljišta) omogućava takav preobražaj?

Pre svega, zbog svog autarhičnog karaktera, što će reći u onoj meri u kojoj posed omogućava jedinki da se kroz „seoski način života” izdvoji iz urbanog sveta psihičke napetosti. Liberalno, industrijsko i urbano društvo je društvo gde je teško boriti se protiv anomije jer — u odnosu na feudalno društvo i korporaciju svojstvenu maloj ruralnoj zajednici — čovek u njemu ostaje „bez veza”. Gubitak ove solidarnosti koja štiti je veoma opasan, jer je praćen i nestankom ekonomske i društvene samostalnosti koje je mali posed obezbeđivao seljaku i činio ga manje

¹⁸⁾ Fovil, *Etudes sur la propriété foncière et le morallement*, 1885.

¹⁹⁾ To su „liberali socijalnog duha” koje opisuje A. Siegfried, u svojoj analizi grupe osnivača Socijalnog Muzeja (koji obuhvata i Francusko društvo za jevtine stanove); uporedi A. Siegfried, *Musée social* (3), 1945.

osetljivim na nedaće koje su proisticale iz njegovog „nižeg” položaja u pogledu prihoda i prestiža.

Ako je „zatvoreno” moralno, to je radi toga što ono predstavlja svet zaštite i kompenzacije (prema tome ne-iskušenja); „otvoreno” je nemoralno zbog toga što predstavlja svet napetosti i neposrednog suočenja (prema tome iskušenja i frustracije)²⁰).

Svet „grada” je „kolektivan” i ustvari svet suparništva a ne svet solidarnosti. Bez sumnje svet suparništva u rikardovskom smislu, jer i zakupac stana kao najamni radnik u njemu osećaju neposrednu suprotnost između ekonomskih situacija posednika i onoga bez poseda, kao i to da su odnosi moći koji otud proizlaze psihološki napeti zbog različitog značaja njihovih uloga. Ali, za protivnike „grada” činjenica da ove odnose procenjuju dva partnera proizlazi manje iz postojanja suprotnosti a više iz nedostatka slobodnih površina za gradnju i krute primene inače liberalnih pravila rentabiliteta u „gradu”, u sistemu nadnica i lokacije. Stvarni antagonizam, po njima, nije onaj kojim bi se moglo lako upravljati povratkom na feudalna, korporativna rešenja, nego onaj čije bi ukidanje značilo društveni poremećaj sa nepredvidivim posledicama. Postojanje vlasništva nad zemljom rađa brojne suprotnosti usled međuzavisnosti koje takva situacija rađa: to je antagonizam čija borba za zaposlenje (ili napredovanje) pretvara staru korporativnu solidarnost u osamu; to je antagonizam zakupaca stanova koji u traganju za „privremenim” boravištem — u sukobima koje rađa izražavanje njihove slobodne volje u društveno nedeljivom prostoru — gube veze komunalne i parohijalne solidarnosti. Postojanje solidarnosti omogućavalo je vlasniku nekretnina i zemljišta da igra određenu ulogu, da uživa u nezavisnosti svoje ekonomske situacije.

Štaviše — eksploatacija — odnosno moć vlasnika nad ekonomskom zavisnošću zakupca ide najčešće u pravcu lišavanja ovog poslednjeg jedinog načina „lokalnog uključenja” (po rečima L' Pleja) koji je ostao na raspolaganju nadničaru ili siromašnom stanovniku. Uskraćuje se pristup u gradske stanove mnogočlanim porodicama istovremeno kada je veoma teško izdržavati ih. Prema tome, ne postoji više veza između pojedinca i poimanja društvenih razlika, između pojedinca i poimanja društvenih sličnosti, jer su te veze konkurentne i rađaju konflikte.

²⁰) Ovde podvlačimo izuzetno idealizovanje sela. Do Revolucije selo je mesto pobune masa (Zakeri, Rat brašna pod Tirgoom) Vidi sada već klasične radove Rudea (Rudé) i Zorža Lefevra (Georges Lefebvre).

U stvari, čovek je svugde isti; on teži ka posedovanju zemljišta i ka nezavisnosti, što je društveno-ekonomska i psiho-sociološka projekcija individualizma. On ne može da zadovolji svoje težnje u okviru globalnog društva ukoliko ne izađe kao pobednik u igri društvene pokretljivosti. Među „obespravljenim slojevima populacije” sukobljavanje istovetnih težnji i frustracija može da odvede samo do razjarenosti usred ličnog neuspeha ili do odbacivanja pravila igre usled brojnosti onih koji gube. Tako je „kolektivno” samo mesto za „kavge” i za „loše uticaje”. Ali, ne postoje druga moguća pravila: kolektivni odnosi mogu da dovedu samo do „subverzije”, do „poremećaja”, jer je pomirenje istovetnih interesa nemoguće. To dokazuje primer kolektivne stambene zgrade; vlada opšta nezainteresovanost za zajedničko dobro: buka, oštećenje sanitarne instalacije, oronulost zgrade, „jer niko neće da se maltretira za druge”. Pošto je domen gde postoje sličnosti domen nepomirljivosti, potrebno ga je učiniti i domenom izolacije da bi postao psihološki podnošljiv.

Ova izdvojenost doživljava se kao oslobođenje od društvenoekonomske zavisnosti, tako da je najveći politički problem posredovanje u odnosima između posednika i neposednika, i idući prema drugom svetskom ratu, kao mogućnost oživljavanja različitosti nasuprot opštoj „banalizaciji” (borba protiv anonimnosti)²¹ ili, kako kaže Mišel Koline (Michel Colinet), „sumpornoj banji zajedničke svesti” (borba protiv solidarnosti zasnovane na sličnostima)²².

Svet „sela” je svet izolovanosti, u onoj meri u kojoj je istodobno svet porodičnog povezivanja, sredina u kojoj postoji mogućnost bezbednog odvajanja od rada, društvenoekonomske hijerarhije ili konkurencije. Porodica, naročito „ruralna” porodica, brojna, proširena („porodica” — pleme” po L’Pleju), je istovremeno sinonim komplementarne solidarnosti, dakle, analogna predstava — vaspitni obrazac — postojećeg društvenog sistema.

Zahvaljujući posedu pojedinac može da u „urbanjoj” sredini uspostavi „ruralni” način života. Izbegava napetosti, jer može da se oslobodi ekonomskih posledica konkurencije (poboljšanje prihoda zahvaljujući povrtnjaku, nadoknada za

²¹) Ova tema je naročito živa tokom višijevskog perioda (uporedi Couette, *Batir. A. chaque famille sa maison*, 1941); Debat, *A chacun sa maison et non plus à chacun sa voiture*, 1941 i nastavlja se kroz literaturu neoliberala i apologiju individualnog stanovanja posle 1945.

²²) Collinet, *Essai sur la condition ouvrière*, Paris, Ed. Ouvrières, 1952.

„nesigurnost” plate i stana, bolji stan) vlastitom inicijativom. Prostorna autonomija koju mu obezbeđuje posed oslobađa ga „integracije” koja dolazi od ekonomske zavisnosti: „sam je sebi gospodar”, on je na svom posedu „nezavisan”, njegova „sloboda” je „nepovrediva”. On kompenzuje svoje frustracije, „zaboravlja svoj posao”, „zaboravlja svoje brige” zahvaljujući kontinuitetu i „stabilnosti” svojih stvaralačkih mogućnosti, svojoj društvenoj ulozi koju afektivno valorizuju on sam i „njegovi” jer on koristi „sopstvene rezerve” i „gradi budućnost svoje porodice”. Bez pribegavanja javnom milosrđu, jedinka tako nalazi u porodici životni okvir ekonomski „siguran” i „bezbedan”, od rođenja pa do starosti (proširena porodica), sredstvo da se društveno nadživi (nasledstvo), zaklon u vremenu i prostoru za ličnost kojoj organizacija industrijskog rada i urbano stanovanje retko dopuštaju da se prepozna u okvirima globalnog društva. On dvojako čuva svoje „dostojanstvo”: i kao član društva i kao pojedinac.

Ali ovaj mehanizam prilagođavanja na konkurentsko društvo funkcioniše samo zahvaljujući vezama komplementarne solidarnosti: vezama porodice sa svojim članovima i vezama „pretpostavljenih” sa „potčinjenima”. Jedino je L' Plej razvio paralelu između očinskog autoriteta i autoriteta „bogoljudi” i tražio je da se produži vaspitna uloga porodice u dugom i bolnom naukovanju pre nego se dospe do vlasništva. Pri tome, vladajuće klase ne treba da ustupe „obecanu zemlju” dok ona ne bude procenjena prema svojoj pravoj vrednosti. Ali, ovakve ideje se sreću posvuda, bilo da je u pitanju konačno uspostavljanje feudalnih okova — L' Plej ili Kont Iver (Comte Yvert) iz Društva hrišćanskih posednika (Société des Propriétaires Chrétiens) — ili društvena saradnja tomističkog ili seńsimonovskog porekla — filantropi i zakonodavci.

Za filantropie i zakonodavce veza komplementarnosti je labavija od feudalne korporativne: to je veza između posednika i neposednika, a u XX veku između onih koji vladaju i onih kojima se vlada. Od teoretičara patronalizma iz XIX veka do zakonodavca u XX veku osnovna tema o integrišućem stereotipu prelazi iz oblasti ekonomije na oblast politike. „Stabilizacija radne snage” i „radni elan”, „zadovoljstvo najamnikom” zahvaljujući dopunskom „ruralnom” prihodu ostvarenom kroz korišćenje bašte i ekonomskog dvorišta omogućuju stabilizaciju i demografski razvoj stanovništva (hvatanje korena, lokalpatriotizam, pomoć pri porođaju kod mnogočlanih porodica, sve to povezano sa mogućnošću posedovanja fabričkog stana) političku

integraciju pojedinaca „odanih domovini”, i „braniocima svoje zemlje i svog ognjišta”.²³⁾ Razvijenošću društvenopolitičkog okvira mogu se objasniti razlike u stepenu ostvarene stabilizacije: učestale intervencije države zabrinjavaju „ruralizatore”, jer integrisanje u globalno društvo preči pojavom masovnog društva i anarhosocijalističkog internacionalizma, kao i „ideološkog feudalizma” („prijatelji Moskve”).²⁴⁾

Princip je uglavnom isti: učiniti da ciljeve jednog društvenoekonomskog sistema usvoje pojedinci koji su njegove glavne osobine ali ne i pokretači, i kanalisati učešće koje rezultira iz tako stvorenog ponašanja. Zapahnuvši „obespravljene slojeve društva” s malo „duha kapitalizma” i „nacionalne energije”, ideja o sticanju „seoskog poseda” dovela je do prihvatanja izvesnog oblika kolektivne solidarnosti koja nije počivala na sličnostima (radnici, neposednici) već na komplementarnostima funkcije („industrijalci”, nacionalna zajednica).

APOLOGIJA „KOLEKTIVNOG” I POLITIČKI STEREOTIPI

„Selo” otud izgleda kao svet protekcionizma²⁵⁾, „ruralizacija” kao lečenje disfunkcija društvenoekonomskog sistema i to ne putem opšte revizije njegovog funkcionisanja nego izolovanjem i posebnim lečenjem obolelih delova društvenog tela. Ako je „grad”, svojim protivnicima, istovremeno simbol oštre konkurencije i rentabiliteta kao i poprište političkih neprilika, on se ne pojavljuje nigde kao suštinski revolucionaran za one koji se pozivaju na revoluciju. To objašnjava zbog čega su se revolucionari više bavili suzbijanjem „seoskih” utopija nego propagiranjem jednog revolucionarnog urbanog modela. Bilo da se bave ekonomskim, moralnim ili psihološkim aspektima ovih reakcionarnih ili reformističkih utopija, revolucionari to čine kroz protivnapad: oni ne kritikuju život na selu već ideologiju koja ga uklapa u buržoasko društvo.

²³⁾ Ove teme su naročito jasne kod Riboa (Ribot) autora zakona o sitnom posedu 1908; Uporedi: *L'utilité des Caisses de Crédit immobilier* 1909, ali one se već nalaze u izveštaju Žirija o Radničkim stanovima na svetskoj izložbi iz 1889. (*Politika paviljonskog stanovanja*, str. 162, 204).

²⁴⁾ Suočenje između pristalica vlasništva i kolektivista odvija se delimično i pod stegom nacionalizma u vreme debata o zakonu Sarraut i debata o zakonu Loucheur (1928).

²⁵⁾ Privrženost Melina (Mélina) „selu” nije slučajna. Uporedi njegova dela: *Le retour à la terre* 1905, *Le salut de la terre* 1919. On je, takođe, bio član prvog upravnog odbora Socijalnog muzeja.

1) *Ekonomski aspekt* reforme putem ruralizacije izaziva najopterećenija mišljenja. U stvari, ako se pobornici „kolektivnog” i slažu sa pobornicima „individualnog” u pogledu društvene pogubnosti doslovnog primenjivanja sistema konkurentnosti i rentabiliteta, oni svoje mišljenje ne zasnivaju na analizi „grada” i „modernog društva”, nego na analizi „spekulacija” ili „kapitalističkog društva”. Za socijaliste utopiste kao i za marksiste, a takode i za anarhiste, problem plate na jednoj i problem stanovanja na drugoj strani nastaju iz istog uzroka: korišćenja viška vrednosti (industrijskog ili nekretninskog) od strane njegovog vlasnika, a na štetu eksploatisanih bez kojih kapital ne bi mogao ni da donosi profit. Trebalo bi ukinuti ovaj sistem a ne njegov uticaj na životne uslove iskorišćavanih, ali malo teoretičara ide tako daleko kao Marks i Engels koji potpuno odbacuju svako reformisanje tog sistema.

Istorijski gledano, ideja „ruralne” reforme životnih uslova i „kolektivna” reforma nastale su istovremeno. One imaju zajedničkih tačaka utoliko što se prvi pokušaji zajedništva, takode, zasnivaju na principima izdvajanja i diferenciranog lečenja zajednice pojedinaca, kao uostalom i sve stare „utopije”²⁶. Ali ovo izolovanje samo odražava materijalnu nemogućnost preobražaja globalnog društvenog i ekonomskog sistema, a ne volju da on bude poštovan. Furije je, međutim, predložio uređivanje sistema široke potrošnje u gradovima, koji bi posluzio kao alternativa individualnoj bašti²⁷; socijalisti, pobornici uređenja životnih uslova bez pribegavanja „dobroj volji” posednika biraju uvek kooperativno rešenje. Ova „dobra volja” je u stvari iluzorna, jer „po prirodi” posednik se podvrgava zakonu rentabiliteta. Među socijalistima utopistima, Furije pruža primer nepristrasnog posmatrača špekulacija zemljištem i nekretninama,²⁸ a Proudon analitičara uverenog u nužnost beneficirane marže poslodavca²⁹. Nije moguće sprečiti da porast plate utiče na porast cena. Kao pobornici „sela”, zadrugari su pobornici razdvajanja sveta posednika od sveta neposednika. U ovom drugom neposednici treba da se organizuju, bilo da bi reorganizovali

²⁶) Kao npr. *Grad sunca* Kampanele ili *Utopija Mora*.

²⁷) Radi se u stvari o furijeristički inspirisanim pokušajima: izloženim na centralnom kongresu za poljoprivredu. Vidi Gaumont „De l'utopisme phalanstérien à l'associationisme français de 1848”, *Etudes sur la tradition française de l'association ouvrière*, Paris, Ed. de Minuit, 1956.

²⁸) Fourier, *Cités Ouvrières*, 1849 (posthumna publikacija).

²⁹) Proudhon: *Le droit au travail et le droit à le droit à la propriété*, 1848, (*Politika paviljonskog stanovanja*, str. 34–35).

svoje društvene odnose ili da bi u oblasti potrošnje nadoknadili niske prihode sa područja proizvodnje. Ali svi ovi sistemi nadoknade zasnovani su od pojedinaca i za pojedince koji se nalaze u situaciji ekonomske zavisnosti u postojećem režimu. Izvesne reforme, za koje se zalažu Prudon sa idejom o Banci za razmenu (Banque Centrale d'Echange), ili sen-simonisti, više pozivaju na solidarnost između posednika i neposednika; a baš ta vrsta solidarnosti izgleda da iz društvene reorganizacije isključuje princip kolektivnog uređivanja nedeljivog ili podeljenog posedovanja. Prudonisti nisu pobornici „kolektivnog”. Zadružni sistemi ne predlažu globalnu reformu društvenoekonomskih struktura; zbog toga su i dobili podršku reformatora kao što je bio Napoleon III, a ne revolucionarnih teoretičara. „Kolektivno” se u stvari, odnosi na globalnu organizaciju prostora i društva; nije u pitanju povećanje udela neposednika, već izjednačavanje društvenih uslova. Anarhisti i marksisti su pobornici eksproprijacije svih vrsti „kapitala”: bilo industrijskog ili posedničkog. Ali, ako anarhisti podrobno opisuju „preuzimanje sredstava za rad” ili „stanova” od strane „onih kojima su potrebni i kojima služe oni ne ukazuju na njihovo zajedničko ponovno korišćenje.⁹⁰⁾ Odlika je anarhista da ostaju neprecizni u pogledu načina društvene reorganizacije, jednom kada se sruši postojeći sistem. Francuski socijalisti, a naročito Žores (Jaurés), često su bili pod udarom „buržoaske” ili marksističke kritike zbog nepreciznog lirizma u opisivanju budućnosti, a naročito u pogledu organizacije prostora. To će reći, da stavljanje na raspolaganje neposednicima industrijskog ili nekretninskog kapitala postavlja problem zamene jednog individualnog posednika — zadojenog duhom rentabiliteta — kolektivnim posednikom, o čijem se kvalitetu i principima upravljanja socijalisti ne slažu.

Postoje pobornici osnivanja male administrativne zajednice u kojoj bi samoupravljanje imalo manju ili veću ulogu: industrijski kapital preduzeća, opštinski kapital nekretnina. Ima i pobornika podruštvljavanja najvećeg broja svih mogućih izvora u najširim mogućim razmerama, za najveći mogući broj ljudi. Oni sebe nazivaju kolektivistima i pod tim izrazom podrazumevaju nastajanje razlike između posednika i neposednika, kao i kristalisanje veza po kojima jedna stvar pripada jednom biću, jednom mestu, jednoj funkciji. Ne radi se o ponovnom osnivanju „zajednica” koje bi novine imale samo

⁹⁰⁾Obaveštenje o anarhistima i socijalistima potiču iz istraživanja zakonske aktivnosti koja se odnosi na paviljonsku izgradnju u listovima: *La Révolte, Le Père Peinard, Le Citoyen, Le Cri du Peuple, Le Socialiste, l'Humanité, Le Populaire*.

homogeni karakter (zadruga, radnički gradovi, socijalističke organizacije), i ne bi postigle ništa drugo do materijalizovanje klasne suprotnosti. To može da bude jedna etapa a ne cilj; i dok se nalaze u prelaznoj fazi, neki od ovih oblika ne bi se možda ni koristili. Ne samo da bi u slučaju suočavanja posednika i neposednika investiranje u „radničke centre” i „radničke gradove” bilo olakšano, već i u normalnim okvirima života i rada „ukorenjivanje”, lokalno i porodično „buržoasko”, bilo bi zamenjeno kristalisanjem u društvenoj i profesionalnoj sredini koja ima istu manu u pogledu razvitka pojedinaca i njegovog dinamičkog učestvovanja u zajedništvu. I ovde je solidarnost zasnovana na sličnosti konačno odbačena u korist komplementarnosti ili, bolje rečeno, raznolikosti; ali radi se o komplementarnosti funkcija na jednakom nivou, o „otvaranju” prema različitim profesijama i interesima. O sistemu informisanja i uzajamnog pomaganja među „drugovima”. Da bi se ovi poslednji uslovi ispunili, potrebno je da pojedinac dobije u novcu (visoka plata) bilo u naturi (besplatno stanovanje)³¹ takvu nadoknadu za svoj rad da bude zadovoljan i da može da koristi „dokolicu” bilo da bi nastavio s obrazovanjem ili se bavio onim što želi: sport, školovanje, profesionalno usavršavanje i učestvovanje u životu zajednice.

Ali, to je ono što „ruralizacija” ne dozvoljava jer „fiksira” industrijskog radnika. Kao posednik kuće i bašte on se opteretio drugovima bilo materijalne (krediti) bilo moralne prirode (zahvalnost), koji ga vezuju za poslodavca, a u širem smislu i za posednike (buržoaska država). Ako je u pitanju patronalna veza, ona je očigledna, ali ona postoji i tamo gde je radniku potrebna plata da bi tek kupio nekretninu, koju može opet da preproda samo sa gubitkom u slučaju iznenadnog odlaska (otkaz) ili nekog opšteg sukoba između radnika i vlasnika. Platu radnika određuje poslodavac, koji se ne libi da je maksimalno smanji, računajući na prihode koje pruža bašta. Ali prihodi koje pruža bašta ne „padaju s neba”; oni proističu iz dodatnog rada radnika koji je postao zemlioradnik; ovi časovi „nadrada”, čak ako ih gazda ne obračunava kao nešto što proizvodi „nadmajminu”, koštaju manje nego što bi moralo da se plati stručnjaku za istovetan posao. Časovi provedeni na ovakvom radu moraju da se oduzmu od „pravog” slobodnog vremena, vremena namenjenog odmoru ili kulturi. Suštinska kritika ekonomskog poboljšanja koje donosi stanovanje u fabričkim stanovima je stalna: u prvo vreme teorijska, ona naročito kod gedista postaje kon-

³¹) Videti sistem koji je razradio Charnay „Le logement gratuit”. *La Revue socialiste*, februar, 1892.

kretnom u polemičkom arsenalu marksista: zahvaljujući primerima koje im je pružila praktična primena zakona o pribavljanju poseda i proširivanju parcela u predgrađu.³² Nepogodnost stanova, čije je uređenje ostalo parcijalno, naročito u pogledu pristupnih puteva, cene gradnje, i mogućnosti kupovine od strane radnika sa skromnim prihodom, izazvala je stećaje za druga i propast pojedinaca. Razmatrajući parlamentarne debate i komentare u štampi nazire se sličnost između skandala koji su izbili oko individualnog parcelisanja u periodu između dva rata i skandala u vezi s velikim novim „de luxe” naseljima iz poslednjih godina: rečnik je identičan, glavni optužitelji takođe isti. Može da se zaključi da nije u pitanju način individualnog stanovanja nego privatna proizvodnja i špekulacije pri izgradnji.

Urbanistička misao marksista je nejasna: oni manje nastoje da izgrade određeni model stanova, a više su zaokupljeni izradom velikog broja zdravih i jeftinih stanova. To čine da bi sačuvali „ekonomsku slobodu” radnika koji se bune protiv svake vrste „špekulativne” ili „individualne” gradnje iz jednostavnog razloga što im ona izgleda „skuplja”, pa se otud i smanjuje broj raspoloživih stanova. Izračunavajući cenu gradnje oni u nju uračunavaju, kao uostalom i L’Korbizje ili još skorije Alfandery (Alphandery), i društvene troškove koje povlači za sobom prostorno širenje gradova, umesto da poredi stavku po stavku cene troškova izgradnje.

Prema tome, može da se kaže da stereotipu „jeftinosti” „sela” odgovara stereotip „jeftinosti” „kolektivnog”; i u jednom i u drugom slučaju proračuni dodatnih društvenih troškova paviljonskog predgrađa ili novih gradova dozvolili bi da se razazna stvarna cena. Može se reći da kad je u pitanju ekonomski uticaj lokacije i tipa stanovanja na život pojedinca i zajednice deluje jedan sistem vrednosti koji preobraća analizu merljivih elemenata u moralnu investiciju društva.

2) *Moralni aspekti* apologije „kolektivnog” ispoljava se u novoj definiciji izraza korišćenih u apologiji „sela”: ova nova definicija nije inspirisana moralom pojedinca u društvu nego jedinstvenim moralom i društva i pojedinca. Moralni prostor nije više „zatvoren”, njegov okvir, porodica, je „kolektiv”. Definicija „dostojanstva” pojedinca je različita, kao i definicija „društvene pravde” ili „slobode”; sa oprav-

---

³² Videti posebno analizu urađenu tokom rasprave o zakonu Saro (Sarraut).

danja hijerarhije prelazi se na opravdanje egalitarizma.

„Društvena pravda” nije više statusna potvrda prirodnih nejednakosti već njihova kompenzacija u okviru redistributivne solidarnosti. Ali ova solidarnost, da još jednom podvučemo, istovremeno je satkana od sličnosti (savez proletara, drugovi) i komplementarnosti (radnik, seljak, činovnik, intelektualac). Ona se zasniva na principijelnoj jednakosti ljudi u radu i potrošnji; nasuprot personalističkoj povelji o ljudskom „dostojanstvu” kolektivistički zahtevaju za pojedinca pravo ne na „minimum”, već na pravedno nadoknađivanje njegovog ekonomskog doprinosa (viška vrednosti) i njegovog društvenog doprinosa (kreacija, realizacija). Besumnje modeli zajedništva nisu nikada poštovali doslovno izjednačavanje ugleda i plate. Neki su, kao Furije, jasno razlikovali vrednost „rada” i vrednost „talenta”; marksisti nastoje da pomešaju i sjedine manuelni i intelektualni rad, imajući u vidu manje ili više uspelo sovjetsko odnosno kinesko iskustvo. Ali, ideal kolektivizma je san o društvu gde bi svako „primao prema vlastitim potrebama”. Sve dok to ne bude bilo moguće, potrebno je pomoću nekih drugih metoda, uglavnom psiholoških, izvršiti revalorizaciju poslova koji se smatraju nezahvalnim, ali društveno neophodnim. Egalitarizam je vezan za ideju da je svaki društveni doprinos neophodan za funkcionisanje celine, i „dostojanstvo” pojedinca počiva baš na tom doprinosu, na njegovoj društvenoj korisnosti. Doprinos anonimnog radnika je tim veći što mu ni „kapitalističko” ni prelazno socijalističko društvo (društvo diktature proletarijata), ne nude nadoknadu za mehanički, anonimni karakter njegovog rada: on je „heroj” zajednice. Sve dok postojeće društvo ne dostigne „krajnji stadijum” kolektivizma, ovaj teži da deifikuje manuelni rad. Ova kompenzatorna mitologija odgovara mitologiji društvenog napredovanja u integrativnim modelima. Ali, dok je, prema konzervativnom moralu, jedan član „nižih klasa” mogao da se uzdigne do „dostojanstva” „viših klasa”, kolektivistički moral postulira „dostojanstvo radnika”; radnik treba da se izbori da dostojanstvo radnika bude priznato i da se ukine ponižavajuća društvena nejednakost za sve, jer je ona proizvod „eksploatacije čoveka čovekom”. Čak iako poboljša svoju situaciju (a to je dozvoljeno u okviru zajedničkih konvencija, u odgoju i obrazovanju) radnik ne sme da zaboravi da je on „sin naroda” i ne sme nikada da prihvati vrednosti i ponašanja posednika.

Promena referentne grupe, za onoga koji se zalaže za očuvanje hijerarhije, je iznad svega

znak napredovanja u društvu; za kolektiviste je to „društvena izdaja”. Izraz „buržoaziranje” uvek ima negativnu moralnu konotaciju, koja istodobno podrazumeva prezir prema izdajniku „stvari proletarijata” i ironiju prema navcu koji kupuje rog za sveću.

Politika širenja vlasništva može da izmeni moralnu situaciju radnika samo na gore: on gubi svoje „dostojanstvo” proletera ali time ne zadobija status „buržuja”. Iako vlasnik svog stana on ipak nije kapitalista, jer ga koristi za sebe; iako akcionar on ne upravlja preduzećem. Vlasništvo kao izvor moći ima svoje stepene; radniku—sitnom posedniku jedva je dozvoljeno da se uspne na najnižu stepenicu. Brz društveni uspon je redak, pošto pravni sistem sticanja i nasleđivanja pre olakšava prenošenje privilegija putem nasleđa nego što neposredno nagrađuje rad i zasluge.

„Dostojanstvo” radnika je tako manje stanje, a više borba protiv tog stanja stvari. Njegova „sloboda” nije individualna nego kolektivna i ekonomska: ona je u izjednačenosti prilika da se uspe, u jednakosti prava na potrošnju. Svako moralno razmatranje u kolektivizmu završava se pitanjem prisvajanja sredstava za rad i uopšte svih pravnih oblika (uključujući i *Propriété de rapport*), koji dopuštaju pojedincu da živi prisvajajući deo tuđeg rada. Dugo su teoretičari socijalizma osporavali proleteru „pravo na sreću”, dodeljujući mu revolucionarnu „herojsku” ulogu. Čak iako pristaju da poboljšaju njegove životne uslove na štetu revolucionarnog potencijala, oni ne prestaju da smatraju da su za njega „sreća” i „sloboda” samo iluzija sve dok borba za „oslobođenje” ili borba protiv „otuđenja” ne urode plodom.

3) *Psihološko prilagođavanje* čoveka postojećem društvu predstavlja samo borbenu poziciju s obraznu njegovom početnom stanju; u interesu je posednika da bude konzervativan, a u interesu proletera da bude revolucionaran. Prelazne kategorije stanja društvenog sistema bude podozrenje kolektivista na isti način kao i društvena saradnja čiji su oni simbol i zalog. Tu se združuju urbanistička tradicija „kolektivnog” i politička tradicija kolektivizma; i tu se ponovo nailazi na integrišući stereotip suprotnosti grad-selo. Za teoretičare urbanizma kao što je L’Korbizje i za teoretičare socijalizma kao što su Marks i Engels, „grad” jeste i mora da ostane mesto gde pojedinac može da se kreće i kojim pojedinac može da raspolaže: on je mesto dinamizma i kolektivne participacije, za koje je stanovanje ruralnog, paviljonskog tipa destruktivno. To su, koliko je nama poznato, tri najupečatljivija pri-

mera revolucionarnog stereotipa grada sa pozitivnim značenjima, pri čemu ideologija „kolektivnog“ odražava samo ideologiju „ekonomske slobode“.

L'Korbizje je kao i drugi brojni arhitekti smatrao da individualističko cepkanje urbanog pejzaža uništava život i koheziju društvenih odnosa zajednice koja ga nastanjuje; međutim, on svom razmišljanju daje potpuno politički pečat kada dodaje: „stvaraoci gradova — bašti i odgovorni za dezartikulaciju gradova koji su visokoparno proklamovali parolu, svakome mali vlastiti vrt, sopstvena kućica, sopstvena sloboda; potpuno su uništili svaku zajedničku snagu... Tako je samo produžen život egoističkom i parcijalističkom društvenom poretku“.³³

Podudaranje ovog teksta sa Engelsovim tekstom, nastalim pedesetak godina ranije, posvećenim *Stambenom pitanju*³⁴ veoma je značajno. Po Engelsu „suprotnost grad-selo i suprotnost proletarijat-kapitalističko društvo čine jedno. Urbano prestrojavanje proletarijata omogućava klasnu borbu koja vodi pobedi besklasnog društva... Eto zbog čega u svim zemljama vladajuće klase pokušavaju da favorizuju sitno zemljišno posedništvo i čine ga pristupačnim radnicima“. Evo ponovo zbrke koja može da se uporedi sa onom oko seoskog stereotipa između mesta stanovanja, profesije i političke akcije. I ovde ona može da se razjasni pozivanjem na istoriju: L'Korbizje govori o „tvorev'nama sa kraja XIX veka“, a Engels se poziva na primere u Francuskoj, Španiji i Austriji iz istog perioda. Međutim, politika o kojoj oni govore nastavila se, i mnogo posle rane urbanizacije i industrijskog kapitalizma, u ideologiji individualnog stanovanja, a „politika kolektivnog“ je bila odgovor na to. Ako ponovo razmotrimo neki od primera koje citira Engels, recimo primer Austrije, zapazićemo neke podudarnosti između političke orijentacije opštine i prirode društvene izgradnje koju ona odobrava. Pre drugog svetskog rata dok su socijalisti imali opštinski mandat na periferiji Beča i u njegovom prigradskom području nalazile su se individualne stambene zgrade čiju je umerenu kiriju diktirala opština. Grac, područje konzervativizma, ima predgrađe koje čine isključivo fabrički stanovi — paviljoni. Jedan novinar je oko 1870. predložio bečkom opštinskom veću da prihvati sistem izgradnje

³³) Le Corbusier, *Quand les cathédrales étaient blanches*, 1937. Obnovljeno izdanje, Gonthier, 1965.

³⁴) Engels: *Stambeno pitanje*, tri članka koji su se pojavili 1872. u *Volkstaat de Leipzig*, objavio je autor kao brošuru sa komentarima i jednim predgovorom. Obnovljeno izdanje na francuskom 1957.

malih radničkih kuća — što je omogućilo vrstu posedovanja koje je u Miluzu uveo Žan Dolfis (Jean Dollfus). Ta inicijativa bila je jedan od povoda koji je podstakao Engelsa da napiše niz članaka o socijalnom stanovanju. U Francuskoj, komunistička partija je uvek insistirala samo na zakupničkom kolektivnom stanovanju, dok se stav socijalista menjao. U govoru u Sen-Mandeu Miteran se izjasnio kao pobornik stvaranja mogućnosti za posedovanje. Izgradnja društvenih stanova koju su ostvarile neke socijalističke opštine — naročito poduhvat Andri Selijea (Henri Sellier) — pokazuje da socijalističke opštine nisu uvek bile protivne individualnom stanovanju. Politika radikalne partije obeležena je nešto drugačijim oklevanjima; izjava Mandes Fransa na kongresu radikalne partije 1955.³⁵⁾ može da posluži kao primer za to, jer se on zalagao za politiku kolektivnog stanovanja, priznajući uz to „blagodeti poseda“.

Kako nam to često pokazuju komunističke i socijalističke brošure predominaćija kolektivnog stanovanja pod zakup u društvenoj izgradnji vezana je za moć parlamentarnih predstavnika i ministara marksista.

Ipak, tu ne postoji „zajednički front“ „kolektivnog“, i skretanja ulevo možda imaju neki politički smisao: izgleda da se kod socijalista prihvatanje zakonskih akcija podudara s napuštanjem stava o apsolutnoj prednosti stanovanja pod zakup, a oklevanja radikala u pogledu društvenih stanova podsećaju na ona kojima su uvek bili podložni u pogledu društvene reforme. Nije li to zato što stan u zakup i kolektivna zgrada omogućavaju „pokretljivost“ radniku koji u borbi sa poslodavcem ili društvom — ne posedujući ništa — „ništa ne gubi, a dobija sve“. Kao i njihovi protivnici, kolektivisti veruju da se konzervativac stvara tako što mu se nešto daje na „čuvanje“, ali iz suprotnih razloga: porodica koju valja hraniti, nekretnine koje treba očuvati — sve to slabi pozicije radnika koji mora da bude u stanju da „sledi ponudu radnih mesta“, „strahovanje za svoje“ umanjuje njegovu neustrašivost u društvenoj borbi. Borac bi trebalo da bude samac, „bez pripadnosti“, „bez okova“. Odreći se ovih uslova revolucionarne bitke znači odreći se neprestane permanentne revolucionarne borbe; možda je to objašnjenje razvoja socijalističke urbane misli. U jednom poznatom tekstu³⁶⁾ Marks opisuje „podvajanje sela i gra-

³⁵⁾Mendes France: *Le Problème du logement*, Izveštaj na Kongresu radikala, novembra 1955.

³⁶⁾ Marks: *Nemačka ideologija*, 1 deo, Pariz, izdavačka kuća Sociales, 1963. str. 43, i str. 46—62. U prevodu Molitora stoji „komunizam“ svuda se u izdanju Sociales nalazi „zajednica“.

da" istovremeno kao „podvajanje duhovnog i materijalnog rada", suprotnost između koncentracije sredstava za proizvodnju i potrošnih dobara, a sa druge strane njihovo podvajanje i njihovu izdvojenost, „podvajanje kapitala i nekretninskog poseda". Kako to na drugom mestu objašnjava, sve je sadržano u istorijskom razvoju životnih uslova radnika u istoriji klasne borbe. Prva definicija bez sumnje cilja na istorijsko poistovećivanje podvojenosti mesta rada od mesta stanovanja i početke podele rada, koju su već uočili Platon i Aristotel, od trenutka kada čovek sebi stvori profesionalno okruženje različito od porodičnog, za njega se postavlja problem organizovanja kreativnog i izvođačkog. Nešto kasnije Marks dodaje i ideju o „industrijskoj savremenosti": u svetu podele rada specijalizacija je praćena koncentracijom pošto lakoća opštenja (gradsko i međugradsko) otvara šira tržišta, pa je rentabilnije proizvoditi manji broj tipova uz veći broj jedinica proizvoda. Nasuprot tome, svet zemljoposedničke autarhije ostaje nepromenjen; mali seoski posednik nastoji da kupuje što je moguće manje i tako se suprotstavlja svakom obliku industrije, svakoj koncentraciji u svetu poljoprivrede. Teorijski, prema tome, postoji jedan svet koncentracije, svet „grada" koji je, takođe, i svet industrijskog i trgovačkog kapitalizma i svet izdvojenosti.

U svetu koncentracije, znači, nastaje dihotomija između pronalazača i radnika koja je sve naglašenija zbog mehanizacije i parcelizacije poslova. U svetu koncentracije se dakle interes izvršioca, proletera, prenosi sa posla na zaradu, a zahvaljujući koncentraciji ljudstva u fabrici i gradu pojedinac postaje svestan istovetnosti interesa najamnih radnika, iz čega crpi snagu potrebnu za borbu koja vodi ostvarenju sopstvenih zahteva. U svetu izolovanosti i autarhije nema ni ekonomskih elemenata ni psiholoških uslova za nastajanje klasne svesti.

U *Nemačkoj ideologiji* grad se pojavljuje kao privilegovano mesto klasne svesti. Iz toga nije moguće izvući zaključak da su Marks ili marksisti na urbanizaciji i pojavi metropola temeljili posebnu taktiku revolucionarnog pokreta. Na ovoj tački političke taktike nema slaganja između konzervativaca i kolektivista. Međutim, osnovne osobenosti njihovog prikazivanja urbanog i ruralnog sveta međusobno su slične.

U oba slučaja nalazimo:

— suprotnost između dva tipa solidarnosti, jednog zasnovanog na pripadnosti ograničenoj grupi i njenoj hierarhiji, a drugog zasnovanog na sličnosti zajedničkih interesa;

— karakter rada, pojedinačnog i vezanog za prirodnu sredinu, kolektivnog i parcijalizovanog;

— eksplicitni ili latentni karakter sukoba i osveščivanje koje je u gradu posledica položaja radnika.

Otud je Marksova knjiga *Nemačka ideologija* jedina koja dozvoljava da smatramo da bi marksizam mogao da „igra na kartu” urbane koncentracije kao na objektivno oruđe ubrzavanja istorije.

Pokazali smo:

1) da je politika individualnog stanovanja vezana za strategiju koja u „ruralizaciji” vidi lek protiv klasne borbe;

2) da je stav marksista i kolektivista stav odbrane od reformističkih iluzija individualnog stanovanja;

3) da za te iste teoretičare ni grad ni kolektivno stanovanje nisu u osnovi revolucionarni. Za njih je odbrana kolektivnog stanovanja odbrane ekonomske slobode i prava na jeftino stanovanje. To je takođe odbrana od klopke individualizma. To znači da kolektivisti dele iluzije onih protiv kojih se bore.

U jednoj takvoj raspravi suprotnosti grad-selo pojavljuju se kao borba između dve utopije koje teže integrisanju. Ona dakle svoju vrednost izvlači iz čisto ideološkog stanovišta koje je čini osobenom.

Ova ideološka suprotnost pokazuje da se koncepcije u vezi sa stanovanjem odražavaju na političkom planu istovremeno kao slike nekog određenog načina života i kao predstave društvenog izvota.

(Prevod sa francuskog NIKE KARA-PEŠIĆ)

IVAN ROGIĆ

GRAD I TEHNIKA

1.

Odredenost grada tehnikom mi današnji držimo ekstremno samorazumljivom. Tragove te određenosti urbanolozi najradije nalaze u proizvodnom i komunikacijskom procesu, gdje je uporaba strojnih pomagala navlastito na djelu. Ali, ni drugi urbani procesi nisu ustegnuti pred njom. Ovaj stav opravdano je podastrijeti pod uvjetom da se razabere dvoje: ponajprije, da se uporaba tehničkih pomagala ne iscrpljuje u proizvodnom i komunikacijskom procesu, te, što je sudbonosno, da se određenost grada tehnikom jedva može prepoznati u zgotovnoj uporabi tehničkih sredstava, nego na jednoj razini položenoj dublje, gdje se obzor uporabe tehničkih pomagala ekstremno nadmašuje. Nestrpljivost goni dodati da se poglavito u odnosu spram određenosti grada tehnikom i očituje slijepost plana. Urbanolozi su zamijetili, i, držimo, dostatno uvjerljivo pokazali kako plan redovito napreduje onkraj svojih ciljeva, zapuštajući prvo one koji ciljaju nekoj razlici i autonomiji. Što uopće omogućuje to kretanje plana neovisno o njegovim ciljevima? Odgovor je moguće izraditi tek kada se prizna da plan na razini latentne strukture ne raspoređuje strategiju sukladno opisanim cilju, nego *samu određenost grada tehnikom*. Ono što se sabire u iskustvu viška opstanaka biva premješteno u neraspoređeni — pa zato lutajući — ostatak, koji se u gotovo svim razdobljima urbane konsolidacije prepoznavao i imenovao „demonom ulice”, ali mu se, za svaki slučaj, bliže nije prilazilo, osim kao predmetu koje, obično okašnjele, inventure retrospektivne svijesti, kakvu je građanski roman s kraja prošlog stoljeća razvio i usavršio u uzoritu metodu re-prezentacije (palog) subjekta. Ali, kako to da se grad pokazuje određen tehnikom? I u čemu se ta određenost očituje?

U instruktivnom eseju o biti tehnike Heidegger — koji, također, raspravu o biti tehnike premješta s onu stranu obzora gdje se tehnika razabire u zgotovnoj uporabi tehničkih sredstava — upozoruje kako biti tehnike pripada priprava

---

stanja raspoloživosti.¹⁾ Predmet je tehnikom određen ne s obzirom na svoju predmetnost, razliku nego s obzirom na stanje raspoloživosti. Prva razdioba već izbija: in-diferencija spram predmetne razlike. Ovaj proces in-diferiranja Derrida u raspravi o Nietzscheu nazivlje „aktivnom in-diferencijom“. Predmet se dovodi u stanje raspoloživosti nizom organiziranih operacija koje ciljaju predmet izručiti u materijal raspolaganja. Svođenje se osigurava tehno-logičkim procesom brisanja predmetne navlastitosti i izrukom materijalnog ostatka u raspolaganje materijalom. In-diferencija se, za zbilja, opravdano određuje aktivnom. Ona teži osiguranju svoga kretanja pa traži nacrt rasporeda izručenog materijala: plan. Planski nacrt, dakle, već pretpostavlja spomenute operacije, i ne može biti ništa drugo doli nacrt rasporeda aktivnom in-diferencijom opustošenog svijeta. Zbog toga moraju na obrubu plana pasti svi oni zahtjevi da se čovjek u polje važenja plana uvede navlastito, kao nesporena razlika, jer se, u tom slučaju ugrožava sam temelj plana, naime, da bude nacrt rasporeda raspoloživog materijala.

Na simboličkoj razini proces aktivne in-diferencije začimlje se kao jedan oblik predočivanja koji hoće apsolutnoj transparentiji svijeta. Sve što jest mora se u predodžbi i pojmu sabrati tako da jest po svojoj, logički izrađenoj, biti, koja omogućuje metodički zasnovanu likvidaciju razlike. Predmet, zato, ostaje lišen ostatka, u punoj rasvjeti i providnosti. Imati svijet jasnim u tehničkoj predodžbi znači: znati kako ga dovesti u stanje raspoloživosti. Prirodna znanost sve, ili uglavnom sve, duguje ovoj žudnji. Njome je već predmet znanosti određen, prije nego što se ona uopće otkrila znanošću. Ta spoznaj-

¹⁾ „Ono što biva ostvareno posvuda je ispostavljeno da stoji odmah pripravno, i to da stoji tako da bude samo ispostavljivo za neko daljnje ispostavljanje. To tako ispostavljeno ima svoju vlastitu stožnicu. Nazivljemo je stanje. Riječ kazuje ovdje više i bitnije negoli samo: „zaliha“. Riječ „stanje“ uzdiže se sada u stupanj nekog naslova. On ne označuje ništa manje nego način kako pribiva sve što biva pogodeno iz/zazivajućim raskrivanjem. Ono što jest u smislu stanja nije nam više nasuprot kao predmet“.

(...)

„Ako je čovjek na to iz/zazan ispostavljen, ne pripada li i on u stanje izvornije još negoli u ovo spada priroda? Za to govori optičajni govor o čovjekovu materijalu, o bolesničkom materijalu neke klinike. Lugar, koji u šumi premjerava drvo, po svojoj prilici na isti način kao njegov djed obilazi šumu, istim šumskim putovima, danas je ispostavljen od drvo-preradbene industrije, bilo da on to zna ili ne zna. On je ispostavljen za ispostavu celuloze koja je sa svoje strane iz/zazvana potrebom za papirom što se dostavlja glasilima i ilustriranim magazinima“.

Vidjeti: M. Heidegger: Pitanje o tehnici, u *Uvod u Heideggera*, Centar za društvene djelatnosti omladine, Zagreb, 1972., str. 102, 103.

na praksa odpuštena u potragu za providnošću svijeta poznata je u povijesti pod imenom prosvjetiteljstvo.

Još jedno pitanje hoće svomu: komu (i tko) pripada tehnika? Pitanje neće identifikaciji društvene skupine, jer se na razini međugrupne dinamike ne da odčitati njegov puni domašaj, nego smjera imenovanju onoga kojemu je tehnikom određen svijet njegov navlastiti svijet. Vlasnik (i vlasništvo) tehnike u povijesti je prisutan kao subjekt. Odredba „subjekt“ nije uvedena ciljajući na gramatičko, psihologijsko ili gnoseologijsko određenje subjekta. Radije se cilja jednoj vrsti *samoutemeljenja čovjeka u povijesti koje se, prepoznalo u gospodarenju i moći*. Imati svijet na raspolaganju, u materijalu, vrhunski je zahtjev, i fantazam, subjekta. Zato svijet i mora biti isposlovan u podređenosti pojmu. U protivnom, pojavio bi se trenutak otpora, nepremostiv i nenadmašiv, a subjekt bi zapao u ograničenost, i rascijepljenost, te ostao bez materijala na raspolaganju. Suvišno je, dakako, reći da je subjekt bez raspoloživog materijala ništa, jer se kroz praksu raspolaganja očituje da subjekt uopće jest.²⁾

Tako ovaj shematični opis odgovora na uvodno pitanje dovodi u iznenađujuću blizinu subjekta. Grad određen tehnikom pokazuje se određen subjektom i pravilima njegova raspolaganja svijetom, iliti, planom. Na povijesnoj razini nije to časovita zgoda, nego dugotrajni proces podređivanja i transformacije. On je sudbonosno odredio moderni grad, te, stoga, zasnovaniji odgovor na množinu pitanja o gradu, pa i na pitanje o gradu kao mjestu i mehanizmu takozvane kulturne transformacije, mora računati s evidencijom temeljnog procesa podređivanja grada subjektu. Kako se to, uopće, očituje?

2.

Eda bi posvojio grad subjekt prvotno mora pre-raditi i podrediti prostorno-vremenske uvjete. Poprijeki uvid upućuje da subjekt prihvaća vrijeme u mogućnosti beskonačnog, i u sebi homo-

²⁾ Instrukivan je slijedeći opis: „Prosvjetiteljstvo, nasuprot tomu. svezu, smisao, život u cjelini dodjeljuje subjektivitetu koji se u tom dodjeljivanju zapravo tek konstituirá. Um je tu kemijski agens koji u sebe upija vlastitu supstanciju stvari i čini da ispari u pukoj autonomiji samog uma. Da bi se oslobodilo praznovjernog straha prirode, prosvjetiteljstvo je objektivno djelovanje i oblike do kraja razotkrilo kao kaotični materijal i proklelo njegovo djelovanje na ljudsku instanciju kao ropstvo, sve dok subjekt po ideji nije postao jedini neograničeni, prazni autoritet. Sva je snaga prirode postala puk, bezlični otpor apstraktnoj moći subjekta.“ Horkheimer-Adorno: *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Logos, Sarajevo 1974., str. 101, 102.

genog, trajanja, koje se sabire u ideji kontinuiteta. Taj je kontinuitet ojačan baš naspram budućnosti, jer se buduće vrijeme hoće imati kao obzor beskonačnog reproduciranja narcisoidnosti subjekta. Nama današnjima kontinuiranje se predočuje u ideji napretka, osiguranog planom.

Prostor, pak, biva mogućnošću beskonačnog širenja. Riječ „širenje“ nije zasnovano očitati doslovno. Subjekt u prostoru *nije nigdje* ili *je svugdje*, jer se prostornim subjekt očituje tek posredno, zahvaljujući planu i raspolaganju. Prostornu praksu subjekta, sukladno tome, valja shvatiti kao posredovanje. Prostor je prazna protežnost za prijem plana; bjelina. To da je subjekt u prostoru nigdje i svugdje, istodobno, valja razumjeti da se njegovo posredovanje zbiva prostorno naprosto, osloncom na prostornu pustinju. Subjekt je a-lokalan jer se subjektom potvrđuje tek toliko koliko je uspio svoju strast raspolaganja i raspoređivanja razviti šire, neovisno o zadanom okolišu, bezuvjetno, i koliko je, svodeći prirodu na materijal raspolaganja, lokalni okoliš uspio dovesti u ovisnost o svojoj posredničkoj strasti. Realni prirodni prostor uključen je u strategiju subjekta prvotno kao dio predmetne datosti koja se mora reducirati na raspoloživu građu, a, potom, kao izrađena osnovica jedne strategije raspolaganja. Sudbina zatečenih mjesnih razlika, *topija* ne dijeli se od drugih: one su razlike za brisanje, jer je temeljni dugoročni zahtjev strategije subjekta da dovede prostor do stupnja transparentije gdje će biti, principijelno moguć, svaki oblik raspolaganja materijalom. Kada se, dakle, zatečeni prirodni prostor izloži radikalnom zahtjevu subjekta, on podliježe eksczesnoj transparentiji u kojoj se silovito brišu lokalne razdiobe, i postaje apstraktno providan: čist i bijel. U jednom bezazlenom razgovoru o planerskoj metodici opisana strategija subjekta izbila je kroz rečenice simpatične i, očito, ambiciozne, dame, inače takozvanog „samostalnog planera“. Ambiciozna jedna sugovornica reče otprilike: osnovno je poći od postojećeg stanja, a onda *ga zanemariti* i *raditi po svomu*. „Raditi po svomu“ i neovisno o postojećem može samo onaj tko hoće transparentnom i očišćenom prostoru, da ovaj može prihvatiti, principijelno svaki, oblik raspolaganja materijalom. T.S. Elliot je ovo prepoznao kao rast pustinje. A kako je prostorno in-diferentan, subjekt i nema organa s pomoću kojih bi zabilježio rast pustinje. *Njegova je žudnía usmjerena, ukupnosti proste protežnosti, (res extensa), gdje će se smjestiti svugdje, zato nigdje, ostajući ponad u raspolaganju, i posredovanju*. Ustupivši iz prostora, i oslobodivši sile prostorne homogenizacije da hrle krajnjim granicama mogućeg prostora, *subjekt, se povlači u vrijeme i tamo*

zasniva svoj domovinski temelj. Ali, već je upozoreno, taj proces smještanja ima zadaću osigurati reprodukciju kontinuiteta, iliti neprekidne prisutnosti-budnosti subjekta povrh prostora. Sve drugo iz vremena potiskuje u okružje sjene.

S ovakvim imperijalnim programom subjekt ulazi u grad i odpočimlje ga određivati. Tragovi te određenosti razabiru se na više razina urbane strukture, a slijedeći ih, moguće je evidentirati i osnovne faze podređivanja grada subjektu. Lokalna predznačenost grada izručuje mu se prva. Grad u svom netehničkom smještanju u okoliš, ma koliko inače bio drugom scenom, odvojen, opasan i drugačije zaposlen, ipak računa s ne-gradskim okružjem, i s njim se uzajamno dopunjuje, premda se nikako ne odriče ambicije da njime i regulativno ravna. Ali to regulativno poravnavanje još ne smjera rasti pustinje, nego, naprotiv, posvaja zemlju kao drugo grada, i na njoj tu drugotnost grada razvija, *kao plodnost koja ga osigurava.* Tamo gdje mu je uskraćena plodnost zemlje posvaja plodnost vode. Ali razlika je neznatna, jer je oslonjenost grada na svoje drugo još očita, i nepotisnuta. Pak, u času kada se grad odpočimlje određivati subjektom, i tehnikom, kao medijem posredovanja, ta uzajamna naslonjenost puca. Subjekt u okolišu razastire pustinju, apstraktnu homogenost, i osigurava je za raspolaganje materijalom. Prvotna mreža topija u okolišu zamire, te na taj način *grad gubi svoju drugotnost,* naspram koje se ogledavao, i kojom je ravnao. Ukinuvši drugotnost lokalnog ukida i *konkretni materijalni medij odnosa spram te drugotnosti.* Ali u zamjenu za to *usmjeruje svoju žudnju utopijskom idealitetu,* kroz kojega mu se, tek izdaleka, najavljuje drugotnost, ali već utopijski prerađena, kao neodređeni obzor povijesne otvorenosti. Grad zahvaćen subjektom odpočimlje marširati kako bi prisvojio zažudeni idealitet. Nije, zacijelo, zanemarljivo da je posvajanje urbanog idealiteta zadaća koja ne jenjava u gradu podređenom subjektu, ali pokretanje koje se nužno odlaže, jer je u biti idealiteta da se pokazuje odloženo, i u uzmaku. Već od Moora važe urbane utopije. Takozvani vrtni grad (okomiti i vodoravni) zaključnim je nacrtom toga niza. Nalazimo važnim da su zadnji nacrti prisvajanja urbanog idealiteta nastali u sklopu zaključne faze smještanja subjekta u grad: u funkcionalizmu. Zahvaljujući funkcionalističkoj sirovosti postalo je razvidno, ili, barem očitiije, dokle seže historijski slučaj grada podređenog subjektu. Teško da će, svjedočeći dovršavanje tog pokušaja urbanog samoutemeljenja, itko inteligentan posegnuti za daljnjim pustolovinama potrage za urbanim idealitetom. Ali izloženi subjektu kao da ni mi današnji ne možemo bez toga fantazma.

U sklopu likvidacije neposrednog okoliša, kao medija odnosa spram svoje drugotnosti, grad podređen subjektu osporava i doslovnu tjelesnost opstanka, htijući je imati u raspoloživosti materijala. Tijelo se, stoga, na urbanoj sceni grada podređena subjektu pojavljuje u obliku radne ili ratne snage, pribivajući u raspoloživom materijalu za dva još neiscrpljena pohoda u idealitet: rad i rat. *Osporavanje tjelesnosti i a-lokalnost dvije su obrazine istoga*. I tijelo i mjesto, topija, tek su posredno priznati, u metafori koja i sama hoće idealitetu, ali jedva da nadmašuje operetu, u metafori dobrobitka. Međutim, konzekvencija toga čina je dalekosežna. Urbana struktura oslobođena sile teže tjelesnosti odpočimlje nezadrživo pružati se, stavljajući se, neprekidno, samoj sebi na raspolaganje, i bivajući svoj vlastiti materijal. Na tragu Marxa ovaj moment transformacije Lefebvre je opisao kao dominaciju prometne vrijednosti u gradu, a gotovo potpuno zapuštanje uporabne. Grad je postao planetarnom točkom, ali još ne i mjestom. Što ga, međutim, u tomu položaju održava?

Zapuštanje mjesnosti, lokalnosti, i uključivanja u općenitu mrežu planetarnih točaka, očitovanih na tragu subjekta, održivo je tek toliko koliko je urbana struktura podvlašćena procesu koji, principijelno, smjera planetarnoj, i ni jednoj drugoj, granici: industrijskoj proizvodnji. Uzimajući u prerađu prethodno u raspolaganje izručen materijal, subjekt hoće višku (proizvodnog), kako bi, raspoređujući taj višak, osigurao osnovicu svoga kretanja homogeniziranim prostorom. Svaki ojačani lokalni sklop, s osloncom u mjesnoj topiji, mogućom je zaprekom nakanjenom putovanju suviška, pa već i stoga ne smije k sebi, nego nužno mora ostati posvojen, i potisnut. Zato, naprotiv, proizvodni pogon naglo prodire u urbanu strukturu. Velike rekonstrukcije evropskih gradova u posljednjoj četvrtini devetnaestog stoljeća ciljaju u dvoje: podrediti, što neposrednije, urbanu strukturu proizvodnom industrijskom pogonu, i obrisati, potpuno i radikalno, u unutrašnjosti grada, mjesnost, lokalnost. Iskustvo mjesnosti u ondašnjem gradu pribire onaj koji ne može otići, nikuda, gradski radnik. Zauzvrat, njegova je ulica i „demon ulice”. Ali s ulice ga potiskuje tehnička naprava, a mjesnu razdiobu briše proizvodni pogon. Ostavši bez referencijalnog okvira i pripadnog mu teritorijaliteta on nužno biva stavljen na raspolaganje organizacijskom i planskom pogonu subjekta, ili odbačen u transparentiju. To stanje shematično se dađe opisati kao ono u kojemu odbačeni ne zadržava za sebe nikakav ostatak opstanka, nego je neposredno providan i principijelno riješen, jer je pojašnjen i osiguran postupak njegove

tehno-logičke uporabe. Ovu temeljnu strategiju mora slijediti i ambijentalna strategija. Lefebvre upućuje da su spomenute rekonstrukcije u jednom naletu zbrisale višesmislenost radničkih naselja na rubu središta, i mjesta sjene, do tada nedostupna transparentiji, te prijeko njih provele široke ceste odmjerene širinom paradnog vojnog ešalona.

Ali ni višak proizvedenog ne prisvaja se neposredno, kao ukupnost predmeta predviđenih za uporabu, nego se taj višak posreduje, a cilj posredničke intervencije je *višak proizvedenog imati u obliku apstraktnog viška vrijednosti*. Ova se konverzija osigurava razmjenom i komunikacijom. U temelju je komunikacije oslobođenost na neki univerzalni model simboličke razmjenjivosti. Budući da subjekt žudi ukupnosti proste protežnosti, on već „u hodu” osigurava tu ukupnost sustavom općenite (samo)razumljivosti. I ambijentalne strategije slijede taj nagovor, a napose simbolički tragovi te strategije, raspoređeni po prostornom okružju. *Oni reprezentiraju žudnju subjekata spram ukupnosti prazne protežnosti pa se i sami pokazuju kao ta prazna protežnost, iliti čista i apstraktna prostorna raspoloživost*. Ona je nužna već i zbog toga što je vrijednost viška proizvedenog konvertirana u apstraktni višak vrijednosti, a, po definiciji, apstraktna vrijednost se ne može udomiti drugdje doli u prostorno okružje koje je i samo podređeno žudnji za ukupnošću proste protežnosti, dakle, u krajnjoj crti, žudnji koja je i sama u potjeri za apstrakcijom. *Apstraktni oblik viška vrijednosti smiruje se u apstraktnom obliku grada*. Ovaj odnos moguće je pročitati i sa suprotne strane. Stvarajući apstraktni oblik grada kao otisak svoje žudnje za ukupnošću proste protežnosti, subjekt je stvorio prostorne pretpostavke prihvata apstraktnog viška vrijednosti u grad. Ali, taj grad više nema mjesno, lokalno određenje, nego je bilo koja planetarna točka u univerzalnoj mreži, u kojoj se apstraktni višak vrijednosti zatočio na svom planetarnom kruženju kroz prostu protežnost. Današnje, (evropske i naše), gradove potresa sukob nastao sučeljavanjem ove urbane strategije, planetarne po horizontu, apstraktno reprezentaciji, sa strategijama koje ishode iz mjesne, lokalne određenosti urbane strukture. Sučeljavanje je napose dramatično kada se motre oprečne strategije centraliteta. Lefebvre inzistirira na centralitetu kao bezuvjetnom određenju grada.³⁾ Ali, s obzirom na utemeljenje toga centraliteta, razlike su dalekosežne.

³⁾ „Otkrili smo ono suštinsko urbanog fenomena u centralitetu. (. . .) On centralizuje ostvarenja. A ipak, on stvara sve. Ništa ne postoji bez razmjene, bez zbližavanja, bez blizine, to jest bez odnosa. On stvara jednu situaciju, urbanu situaciju, onu u kojoj se ra-

Grad koji se oslanja na svoju drugotnost, pokrajinu, i koji je prima u plodnosti, sabire se u višku baš te plodnosti. On se na nju oslanja i nju reprezentira. Naprotiv, u gradu određenom subjektom, centralitet se više ne ocrtava u ogledavanju spram svoje plodne drugotnosti, svjedočeći i sabirući, nego se samopostavlja u centralitet bez drugotnosti u čisti trag utopijskog idealiteta. Jasnije: predtehničko utemeljenje grada osigurano je centralitetom pokrajine, a subjektom određen grad centralitetom utopije. Biti apsolutno autonoman istodobno je i zadaća i zbilja prakse subjektom određene. Zadaća toliko koliko je uopće slika apsolutne neovisnosti o drugom bit utopijskog fantazma subjekta; zbilja toliko koliko je tehnologijski pogon sav okupljen na izradbi te neovisnosti. Stoga u srcu centraliteta grada određenog subjektom vlada ovaj simbolički rad koji ima posvjedočiti utopijsku neovisnost subjekta. Budući da se prirodni prostor, poglavito, daje subjektu u nekom otporu i inerciji, zakonu, a k njemu hoće i tijelo, reprezentacija utopijske neovisnosti subjekta cilja idealitetu u kojemu se svaka veza s prirodom i prirodnim ukida, pokrivena utopijskom bjelinom netjelesnosti, koja ima posvjedočiti da veze nikada nije ni bilo. Na taj način ukida i osnovica odnosa spram drugog uopće, a *centralitet izbija na vidjelo sa svojom autonomijom, kao centralitet sebe samoga*. Ali da to ne bi bila prazna tautologija subjekt upućuje na proizvodnju i komunikaciju. Centralitet sebe samoga centralizira višak proizvedenoga posredujući ga i sabirući u obliku apstraktnog viška vrijednosti, u kojemu se svaki trag uporabnosti, „prirodnosti“ te vrijednosti, zagubio, ostavljajući vrijednost naprosto, idealitet, koji je baš zbog toga univerzalno razmjenjiv. Na toj se točki, bespovratno, centralitet viška plodnosti dokida i dovršava u centralitetu utopijske artificijelnosti. Nacrt osiguranog posredovanja, plan, smjera reprodukciji ove narcisoidnosti, naime, da centralitet bude što potpunije centralitet samog se-

ključite stvari dogadaju jedne drugima i ne postoje odvojeno već prema razlikama (...) Otuda karakter prikrivenog nasilja koji je nerazdvajiva od urbanog. Ali isto tako i podjednako uznemirujući karakter praznika. Ogromne gomile se ujedinjuju na nepostojanoj granici između veselog i surovog ludila, u uživanju u igri i u transu.”

„Šta je to što najsilnije podseća na urbano? Izobilje svetlosti noću, naročito kada nadlećemo grad, bleštanje svetlosti, necnska svetla, osvetljene reklame, podsticaji svih vrsta-istovremeno nagomilavanje bogatstva i znakova. Ali u toku svog ostvarivanja koncentracija uvek popušta i puca. Potreban je drugi centar, periferija, drugo mesto. Jedno drugo i drugačije mesto.”

H. Lefebvre: „Urbana revolucija”, Nolit, Beograd 1974. str. 133, 134, 135. Vidjeti također: „Le droit a la ville”, ulomke o mjestu igre u urbanoj strukturi; također J. Raban: „Soft city”, analizu urbane krunke.

---

be. Na investicijskoj razini ta je razdioba redovito izbija u prvu frontu, ciljajući neobrazloženom širenju proizvodnog pogona. To kretanje subjekta tragom slike svojeg idealiteta nazvano je progresom. Grad mu, zaokružen narcisoidnošću, služi. U službi, odnoseći se isključivo spram sebe sama, urbana struktura izlazi u pokrajinu raspoložujući s njome kao s prostom protežnošću. Pri tomu se stvara mreža posredovanja i komunikacije koja ovo prividno rasprskavanje obdržava na okupu. Posredovanje i komunikacija, rečeno je, procesi su centraliteta upućeni na transformaciju i konverziju oblika vrijednosti u nacrtu dematerijalizacije vrijednosnog predmeta. Urbana struktura zahvaćena subjektom na tom putu „izlaska” iz sebe same može, dakle, još susresti samu sebe, doduše pod drugim imenom, *ali kao istu zbilju i istu oblikovanu strategiju*. Na taj se način pribire megalopolična konurbacija. Ista (opisana) razdioba proste protežnosti zatiče se u svim gradovima prožetim subjektom. Urbani put očituje se u planetarnom landranju kroz isto. Premda svagdašnje iskustvo pribire neki ostatak razlike s njima se ne računa. *Određenost grada tehnikom izbija u univerzalnu homogenost urbane strukture po mjeri apstraktne podređenosti života utopijskom fantazmu moći.*

3.

Pitanje kojemu se smjera tek je sada omogućeno. Kako je s kulturnom transformacijom u gradu određenom subjektom? Kakva je to transformacija, i kuda hoće? U većini tekućih rasprava o tomu nedvosmisleno se priznaje kako je grad i, općenito, urbanizacijski proces, odigrao veliku logu u kulturnoj promjeni „seoskog idiotizma” u građansku prosvijećenost. Ako se stvari uzmu tako kako su uzete tvrdnja je, nesumnjivo, istinita. Ali možda je korisno slijediti i preciznije naputke. Temeljni kulturni zahtjev jest *zahtjev za razlikom*; kulturni čin očituje se u razlikovanju. Nije riječ o logičkoj diferenciji kojom se premjerava udaljenost pojedinačnog pojma od njegove generičke biti, nego o samoj praksi samopostavljanja u razliku, koja se ne može reducirati na podmetnuti temelj, jer je to samopostavljanje apsolutno, osim ako se ne probije polje života, pa se usmrćivanje razlika pokaže, ujedno, i metodom njihove svodljivosti na temelj. *Razlika izbija iz viška opstanka*. Iz samoga opstanka teško da može, jer se na tlu opstanka svaki višak, obilje, „prekomjernost”, očituju kao pogreška, pa bi, sukladno tomu, i razlika bila *osporena kao pogreška*. Višak opstanka, međutim, pribira se drugdje, skupljajući ono što se ne da podvesti

doli na samo sebe. U razlici vlada momenat apsolutnog razloma.

Može li grad nas današnjih, dakle grad zahvaćen subjektom, udomiti samopostavljanje u razliku? Opisana strategija subjekta teško da će koga dovesti u zabunu; barem ne u prvi mah. Ipak, strategija subjekta hoće nekoj prosvijećenosti koja omekšava i olakšava spravljanje čovjeka u materiji raspoloživosti. Izvršava se, ponajprije bezuvjetno prožimanje pismom, koje se više ne može odbiti, te osiguravanje komunikacijskim krugom. S druge strane, čovjek se izručen u raspoloživost, čuva zahvaljujući mentalnoj higijeni proizvodnog rada. To je ujedno i zaključni domašaj tehno-logičke prosvijećenosti. Grad određen subjektom njome se, nedvojbeno, može pohvaliti. U tekućim analizama i opisima nerijetko se, još, govori i o takozvanoj „kulturi svakodnevnice“ i „kulturi rada“, koje upućuju na isto, na već opisanu prosvijećenost kojoj je stavljeno u zadaću olakšati dovođenje čovjeka u tehničku raspoloživost, ali i očuvati ga, kako bi raspolaganje bilo stvarno, a ne tek pomišljeno. Ta dvostruka zadaća urbane prosvijećenosti ostvaruje, također, i sve one zahtjeve subjekta očitovane prije svega u zahtjevima za a-lokalnošću i utopijskim idealitetom urbanog opstanka. Urbanitu, do juče zatvorenom u krug konkretne datosti lokalnog okružja, ovo dramatično podizanje razine, i otvaranje perspektive utopijskog idealiteta, kao njegove navlastite budućnosti, ne može ostati indiferentno. Grad zahvaćen subjektom, ma koliko bio apstraktan, zbog očitovanja zudnje subjekta za ukupnošću proste protežnosti, ipak, na još nerazvidan način, uravnotežuje egzistenciju i utopiju. Subjekt je voljen. Grad njime određen osigurava, ipak, jedan, fundamentalni pomak: urbanu njegu tijela kao egzistencijalnog viška. Pomak je omogućen jer subjekt zbog svoga samopostavljanja u idealitet utopije (u nigdje i nikada budućeg), tehničkim sklopom cilja u raspolaganje izručiti prvo onaj sloj opstanka koji i sam idealitetu sve duguje: rad duha. Izvršavajući tu nakanu implicitno određuje i mjesto tijelu: ono postaje dio ukupnog radnog okoliša. Ali, budući da rad duha ne smije biti tjelesno ometan, ni zamućen, sve se poduzimlje da se tijelo održi u nekoj, barem naspram rada duha, indiferentnoj autonomiji. Održavanje te autonomije ispostavlja se kao *održavanje tjelesne udobnosti* zbog radne efikasnosti. Tu i sustaje domašaj grada određena subjektom. On je, barem načelno, odbacio tijelo u tehno-logički suvišak, te, s voljom ili ne, otvorio putove njegova gibanja urbanom scenom. Nevolja je, međutim, s tijelom, što se ne može ispostaviti apstraktno, u idealitetu, nego tek u sklopu procesa uporabljivosti, i određenosti drugim. Na

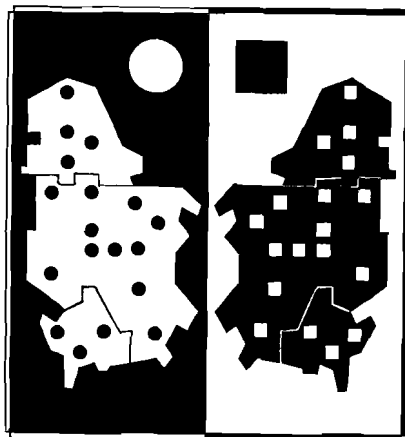
---

toj se točki zaoštrava pitanje o *uporabnoj vrijednosti grada*. Ono je, štoviše, legitimnije nego ranije, jer je grad određen subjektom već sabrao apstraktni višak vrijednosti u autonomiji svoga centraliteta, raspolažući njime u izgrađivanju samoreprezentacijskog okružja, koje još ne smjera višku uporabne vrijednosti, nego se naspram nje pokazuje zatvoreno i očuvano idealitetom utopije. Kako je momenat viška izvorište samopostavljanja u razliku, zahtjev za uporabnom vrijednošću grada, oslobođen na tijelo, pojavljuje se, prvotno, u obliku zahtjeva za sekulariziranom uporabom utopijske reprezentacije, još ne probijajući narcisoidni krug subjekta. To je onaj trenutak u planerskoj praksi kada se već legitimno priznaje mjesto korisnika u planerskom procesu, njegovo ograničeno teritorijalno iskustvo, ali kada se još utemeljenje samoga plana nije ozbiljno promislilo. Istodobno, međutim, u jednom rubnom kretanju, tjelesna praksa, odpuštena u suvišak, odpočinje neposredno nastojati oko viška opstanka. *Naspram scene prosvijećenosti, i paralelno s njom, razvijaje se, uporabna praksa grada izvan samoreprezentacijskog kruga subjekta, kao praksa ludičke uporabe urbane scene*. Ona se ponajprije oslanja na iskustvo onih društvenih skupina koje su, već po utemeljenju, tehno-logički suvišak, ali koje, upravo zbog toga, jedine mogu radikalno odmjeriti uporabnu vrijednost grada (omladina, djeca). Prvi zahtjev nastao u unutrašnjosti ove ludičke ambicije je zahtev za podređivanje ulice uporabnoj vrijednosti (naspram tekuće prometne vrijednosti). U „Pravu na grad” Lefebvre idealitet utopije nastao samopostavljanjem subjekta zamenjuje utopijom ludičke uporabnosti. U njezinu okružju razlika dolazi na svoje, sugrajući u obilju uporabne vrijednosti grada. Koliko je to još fantazam, već zamorenog subjekta, i pod vlašću samoreprezentacijskog kruga, a koliko već rezultat pribiranja uporabnog iskustva grada nastalog s druge strane subjektom određene urbane zbilje, još je nerazvidno, ali je sigurno da razlici, makar i idealno nabačenoj, nije osporeno njezino pravo na razlikovanje. Pitanje koje vlada može se formulirati na slijedeći način: može li se u obzoru utopije ludičke uporabe grada promisliti o višku opstanka kojega grad, probijajući samoreprezentacijski krug subjekta, mora udomiti? Po Lefebvru, to je moguće. Drugih istraživanja koje tomu smjeraju — nema. Castells sa svojom kritikom podmašuje. Nedvojbeno je: probijanje samoreprezentacijskog kruga subjekta, na razini kritike političke ekonomije, izvršava se kao intervencija i redistribucija apstraktnog viška vrijednosti, i njegovo konvertiranje u višak uporabne vrijednosti, ali je, također, ne-

dvojbena, da još nisu istražene mogućnosti mišljenja o višku te uporabnosti, što, povratno, otvara priliku redukcionističkoj intervenciji, koja može višak uporabnosti prihvatiti još uvijek pod dominacijom samoreprezentacije subjekta, te taj višak uporabnosti urbane strukture reducirati na višak potrošnje.

Urbanit, dakle, izložen prosvijećenosti brzo iscrpljuje njezine unutrašnje rezerve, i kreće u potragu za razlikom, zapuštajući grad podređen prostoj protežnosti i izlazeći u neko diferencirano okruženje, koje, ako već nije po mjeri ludičke uporabe urbane scene, ipak, obdržava tragove drugoga. U gradu prosvijećenosti urbanit je emigrant, ali mu se ipak vraća, i sve mu razvidnijim postaje da taj grad tek treba prepoznati kao zavičaj u kojemu će potvrditi svoju različitost. Grad je, uostalom još jedini civilizacijski instrument dorastao tomu programu. Treba urbanita smatrati sretnim.

Zatvorimo krug. Određenost grada tehnikom izazivlje u urbanoj strukturi one dalekosežne pomake koji oslobađaju sile ludičke uporabne urbane utopije, probijajući tako i same granice te određenosti. Aktualiziranje pitanja o odnosu kulture i grada, kao pitanja o razlici, tek u homogeno polje planske intervencije uvodi one razdiobe koje dopuštaju da na vidjelo izbije ukupna teorijska i metodologijska nespremnost koju pogon zauzet oko reprodukcije grada njeguje. Očito: odnos viška uporabne vrijednosti grada i plana još zadugo ostaje zadaćom mišljenja.

TRI PUTA DRUKCIJE

IVAN RATKOVIĆ

GRADOVI BEZ IMENA

„Umetnik budućnosti biće možda onaj koji će kroz večnu tišinu izražavati slikarstvo i koji neće biti sputavan bilo kakvom koncepcijom dimenzija” (Ives Klein)

1.

Pretpostavimo da priča o gradu koji nije nikada postojao može biti istinita, jer je ona deo priče o Čoveku, „jer su zidine oko Jerusalima one koje je David video”.¹⁾

2.

Mnogima koji ovog leta posete Akropolj može se desiti da sem gomile ruševina ne vide ništa drugo, jer Akropolj, simbol Grčke i zapadnoevropske civilizacije, fizički ne postoji. Oni koji dolaze da traže Akropolj na Akropolju, kojima je to obećano, prevareni su — ali ne mnogo. Ma koliko profana, današnja Atina, poznata po bezdušnim trgovcima, koja sva pliva u kiču, jednom zauvek je označena snagom tog sada apstraktnog simbola koji je svuda, makar u najbanalnijoj formi prisutan.

3.

Akropolj ne postoji, postoji mit o Akropolju koji se reprodukuje u tekstovima, slikama i arhitektonskim mimikrijama. Često mit prevazilazi stvarne izražajne mogućnosti, označenost ili simbolički napon jednog prostora. Stvarni ili izmišljeni događaj vezani za atinski Akropolj, ili neko drugo manje važno, istorijski označeno mesto, neodvojiv su deo značenja postojećih ruševina. Simboličko dejstvo jednog objekta ponekad je kroz literaturu tako izraženo da predstavlja autohtonu vrednost (koja

---

¹⁾ Lewis Mumford, *The Story of Utopias*, New York, 1974, str. 12.

ima nesumnjivo jako povratno dejstvo) mitske slike izražene rečima. U delima H.L. Borhesa Vavilonska biblioteka rečima je ozidana i čitalac je prihvata kao element simboličke građe, mita o postanku civilizacije: „Svet (koji drugi nazivaju bibliotekom) sastoji se od neodređenog i možda beskonačnog broja šestougaonih odaja, s prostranim bunarima za provetravanje u sredini, oivičenih veoma niskim ogradama sa stubovima”. (H.L. Borhes)

Da li je takva tvorevina ikada postojala? Ipak ona je deo današnjeg Vavilona, njegovih prljavih ulica i neregulirane kanalizacije. Ni vavilonska kula sigurno nije izgledala onako kako je mi zamišljamo (vidimo), a činjenica je da u svesti savremenog čoveka postoji prilično jasna slika ove kule, čije simboličko značenje potiče iz mnogo godina kasnije nastalih tekstova i slika (kod Breugela vavilonska kula predstavlja mikro-kosmos), pisaca i slikara koji najverovatnije ni ruševine vavilonske nisu videli. Očigledna je snaga i neuništivost mita o Vavilonskoj kuli, koji prevazilazi značaj faktografskih činjenica, neosporna je potreba održanja ovog mita koji se remodelira kroz epohe.

4.

Savremeni mitovi, poslužićemo se jednim analognim, ukoliko uopšte postoje, vezani su često za banalne primere. To je slučaj kule inženjera Eiffela koji nije ni slutio kakva će sve značenja njegova inženjerska konstrukcija kroz naredno stoleće da poprimi. Eiffel je bio pošten inženjer, graditelj mostova, koji se nije bavio nikakvim metafizičkim spekulacijama. On je jednostavno hteo da pokaže mogućnosti čelične konstrukcije na svetskoj izložbi 1889. Pariska kulturna javnost je burno reagovala protiv ovog objekta koji će za narednih sto godina snagom svoje jednostavnosti (i neupotrebljivosti) postati najjači i najbesmisleniji simbol „prestonice” kulture. Za većinu ljudi koji ga drže na privesku za ključeve, oko vrata ili u vitrini, dimenzije ovog tornja mogu biti potpuno nestvarne i najveće je razočaranje videti ga, jer se tada suočavamo sa konkretnom stvarnošću koja obelodanjuje jedan besmislen mit. Reklo bi se da imaginaciji nije potrebno mnogo i da se mitske slike vezuju za poneke građevine, i bez mnogo razloga i pravila. Ipak, većina objekata i gradova našeg savremenog neimarstva ostaje bez mita, priče, pa i imena. Vrlo je očigledna i zastrašujuće nedvosmislena poruka koju nose stambeni objekti nazvani *blokovima*. U ovakvoj situaciji eliminisali smo svaku mogućnost simboličke nadgradnje i jedino nam preostaje da

se preselimo u svet ideja — utopiju. „Ono što čini ovaj svet tolerantnim to je naša utopija: gradovi i stanovi o kojima ljudi sanjaju su oni u kojima žive”.²⁾

5.

Razvoj savremene arhitekture dostigao je kulminaciju u univerzalnom modelu napravljenom po meri svih ljudi, uzrasta, nacija i kultura. Mogućnost greške ne postoji, jer su sve situacije pojednostavljene i proverene. Ovakvu arhitekturu mogli bismo nazvati nepostojećom, ma koliko da je surova i proverljiva njena materijalnost. Ova arhitektura ne postoji u pamćenju i svesti ljudi. Da bi smo govorili kako je ona nastala morali bi smo imati više znanja i smelosti nego što smo do sada imali. Ipak, dalje ćemo prikazati jedan aspekt procesa, otuđenja ljudi od svog porekla i prava na imaginaciju.

6.

Nepostojeća arhitektura i bezimni urbanizam delimično su posledica, a svakako i saučesnik savremenog procesa otuđenja. „Arhitektura je svedena na ekonomski funkcionalizam koji predstavlja njenu vlastitu surovost kao estetsku vrlinu”, kaže Read, i mada se svakako radi o grubom uopštavanju, ovu svoju konstataciju on dalje razvija: „Postoje izuzeci od svih ovih uopštavanja ali nigde na svetu danas ne postoji umetnički stil koji spontano izvire iz temeljnih društvenih i ekonomskih stvarnosti našeg načina života”.³⁾ Slično konstatuje i Lefevre kada govori o nerazlikovanju između urbanističkog koncepta zapadnih i istočnih zemalja. Uzroci ovog stanja sagledljivi su ako skrenemo usredsređenu pažnju sa PREDMETA na STVARALACKI PROCES.

7.

Donekle je, u izvesnim slučajevima, opravdano što se istorijski kriterijum analize razvoja arhitekture uglavnom oslanja na arheološke dokaze, na čvrste materijalne dokaze, materijalne ostatke, naravno ukoliko je istoričar bio dovoljno skeptik da ga PREDMET ne zaseni i zavara. O čitavim civilizacijama (socijalnom kompleksu) mi sudimo isključivo na osnovu materijalnih ostataka, ali koliko uspešno? (Lepenski Vir je po prof. Srejoviću — naselje, po prof. Kovačeviću — groblje).

²⁾ Ibid., str. 24.

³⁾ H. Read, *Umetnost i Otudenje*, Zagreb, 1971, str. 22.

8.

Vulgarizacija ovog istorijskog kriterijuma (koji je ponekad opravdan kao jedino moguć) preneti je bez ikakvih opravdanja u savremenu arhitektonsku teoriju i kritiku. Ovakav stav javnosti i kritike podržava kult predmeta uz pomoć potrošačkog koncepta društvenog razvoja. Tako proizvedeni objekt-PREDMET postaje viši cilj zbog koga postoje i projektant i projekat. I tu se odigrava drama: pred fizičkom impresivnošću PREDMETA i arhitekta-crtičar i njegov papir gube, paradoksalno, svaki smisao.

9.

Ovakav primat predmeta i procenjivanje po fizičkim svojstvima — ostacima ideje (završnog predmeta ili grada) označavaju negiranje ili odstranjivanje bilo koje operativne ili ideološke snage koju unutar njihove profesije (dizajn, arhitektura) njihov koncept i ponašanje mogu da imaju na račun apriornog prihvatanja onog što može da se proizvede.

10.

Krajem šezdesetih godina, u razvijenim zemljama javlja se pojava — KRIZA PREDMETA — koja je po nekim autorima (Germano Gelant, Manfredo Tafuri, Filiberto Menna) označava reakciju na krizu arhitekture i dizajna, u ovom slučaju na primeru jedne „super dizajnerske” zemlje. Tim povodom Filiberto Menna kaže: „Tendencija je dobro poznata. Umetnikova pažnja skreće sa dela na procese njegovog formiranja. Sklonost ka procesu pre nego ka rezultatu može se smatrati kao poseban vid kompleksnijeg dijalektičkog odnosa između estetske intencije i njenog konkretnog ostvarivanja”.

11.

Nije slučajno što je baš Italija poprište „revolucionarnih” tendencija usmerenih na obaranje kulta PREDMETA. Uprkos činjenici da reskiraju primat na tržištu dizajna, Italijani, koji su našim dizajnerima „ugledni primer i dizajnerska Meka”, sami su sebe doveli u opasnost time što su načeli pitanje smisla dizajna. Navodno da filozofija dizajna ne može ugroziti industriju dokle god bude vernih potrošača, a zna se ko su najverniji...

12.

U takvoj situaciji italijanski dizajneri pribegavaju neposrednoj akciji, primenjuju metode kao što je „odbijanje da se učestvuje” ili „lateralno mišljenje”, proces koji koriste arhitekti grupe „Superstudio”, braneći svoje pravo da se suprotstavljaju jednosmernoj delotvornosti, „nefunkcionisanjem” i „pravljenjem grešaka”. „Arhitektura danas” — izavljaju oni — je ustaljena u svojoj samozadovoljnosti, preciznim kategorijama i tipovima, organizovana prema tehnološkim i umetničkim šablonima i uslovljena formalnom snagom strukture. Institucionalizovana arhitektura oponaša moć... Da bi se ovaj ritam poremetio i razbio lanac uzroko-posledica zahteva se diskvalifikovanje profesije odnosno nepridržavanje njenih pravila, pa prema tome, „nefunkcionisati” i „praviti greške”.

13.

Akcija grupe Superstudio predstavlja ekstremnu formu borbe protiv dominacije PREDMETA, ona deluje kao vapaj, ali je najpre treba shvatiti kao prelazni oblik ka reafirmaciji STVARALČKE LIČNOSTI. Izuzetna vrednost koja se pridaje gotovom predmetu ili zgradi, ugrožava stvaralačku ličnost kroz odnos u kome je „aktivnost” neutralisala bilo kakav pokušaj stvaranja filozofije o dizajnu i arhitekturi. Grupa Superstudio i njeni istomišljenici sigurno predstavljaju manjinu u odnosu na „vladajuću” proizvodnu praksu, koja integriše timove redizajnera i rearhitekata koji se bave ukrašavanjem i neoformalizacijom predmeta i zgrada,

UMESTO PRIRODOM I POSTOJANJEM SAME
ARHITEKTURE.

14.

Za sagledavanje porekla sukoba između dela-PREDMETA i stvaraoca, kroz društvene uslove za razvoj STVARALČKE LIČNOSTI koristili smo se studijom Jakoba Burckharda, „Kultura renesanse u Italiji”. Da bi smo se podsetili nekih zaključaka, diveći se idealu renesansnog čoveka, citiramo Burckharda: „Do kakve su to harmonije izjednačeni ponos čoveka i pesnika, ironija prema vlastitim užicima, natiranja poruga i najdublja dobronamernost”.⁴⁾ I Burckhardt smatra da je ovakva harmonija ličnosti bila uzor i podsticaj „snažnoj prirodi”

⁴⁾ Jacobo Burckhard, *Kulturna renesansa u Italiji*, Zagreb, 1956, str. 254.

za krajnje oblikovanje ličnosti. Renesansna ličnost se reinkarnira, imajući podsticaj u samoj sebi. Burckhardt ne poriče ulogu okoline, ali više kao duhovne klime i psihološkog uticaja nego kao materijalnu bazu.

15.

Ako nam dopusti naš graditeljski zamah, i ako nađemo vremena da istražimo istoriju simboličkih predstava o gradu, prisustvovaćemo gubljenju identiteta gradova i simboličkom osiromašenju. „Krizu simbola je na žalost samo vidljiva evokacija krize grada; ona je u domenu našeg sopstvenog mišljenja, izraz i posledica poremećenog hijerarhijskog niza: kosmos, priroda, grad-čovjek“.⁵⁾

Ova konstatacija znači pre svega pitanje: Kako bi izgledao hijerarhijski niz kojim je upravljena naša graditeljska praksa.

16.

Mnogo puta smo optuživali gradove za bezdušnost (kao da se mi nalazimo van njih) i takvi tekstovi su moda. Predložio bih jednu provokativnu pretpostavku, ako smemo u nju da poverujemo: da nismo možda ostali bez ideje o boljem gradu ili bar načina da tu ideju izrazimo. Sigurno je da kriza simbola o modernom gradu nije u domenu materijalizacije.

17.

Sa raznih nivoa, iz mnogobrojnih naučnih oblasti stižu dijagnoze o krizi gradske sredine. Ova najčešće empirijska saznanja (urbana naiva) na prvi pogled su optimistička jer se najčešće kreću na nivou uzročno-posledičnih veza. Sve nabrojane posledice vezane su za vidljive uzroke: ako zabranimo ulazak motornih vozila u gradski centar smanjićemo vazdušno zagađenje i buku, ulica će pripasti pešacima. U tom trenutku kao da se niko ne pita šta je sa tim istim automobilima čiji se broj sigurno ne smanjuje. Ako sa jednog mesta premostimo dimnjak na drugo time ne poboljšavamo životnu sredinu, površinu koju zauzimaju automobili u gradskom tkivu približna je površini gabarita zgrada, sa tim moramo računati. Kao i sa tim, da je automobil deo identiteta savremenog čoveka pa i grada.

---

⁵⁾ Bogdan Bogdanović, *Urbs & Logos*, Niš, 1976, str. 54.

18.

Kakav je to uostalom licemeran otpor prema automobilu koji za mnoge od nas pretstavlja smisao života. Mi optužujemo automobil zato što se stidimo njegovog simboličkog značenja jer mislimo da treba da budemo privrženi nekom drugom, dostojanstvenijem simbolu. Na isti način mi optužujemo naše gradove, one koje smo mi gradili jer mislimo da nam bolji, lepši i smisleniji pripadaju. Mi primećujemo prazninu novih naselja, nedostatak simbola, ali ko treba da ih stvori? Ako se to očekuje od arhitekata, od jednog poziva, onda je to besmisleno. Kritikujući naše gradove trebali bi najzad da se zapitamo: kako bi taj bolji grad mogao da izgleda sa svim našim inventarom koji unosimo, smatramo ga obaveznim, sa našim navikama, kulturnim nivoom, mentalitetom i fizionomijama. Zar je onda moguće da taj grad drukčije izgleda. Mi ne gradimo gradove za neke druge bolje od nas, da bi nas onda gradovi menjali — mi gradimo po našoj meri.

19.

Stvarno, sada kao da smo na početku: vratimo se našem (današnjem) gradu koji i nije više grad. To sigurno nije i ne može više biti slika kao ostrva civilizacije okruženog divljom prirodom jer su gradovi već davno okružili prirodu. Gradovi su toliko povezani među sobom da te veze liče na same gradove. Kao posledica procena totalnog povezivanja i uopštavanja javlja se URBANA STVARNOST koja postaje i uzrok i razlog. Složićemo se sa Lefevrom da je termin urbani fenomen pogodniji od reči grad koja kao da označava jedan određen i konačan objekt (nepostojeći). Gradove je teško pretvoriti u muzeje, a kako zaboraviti grad koji čuva svoju sliku, koga raspoznajemo na razglednicama koji ima svoj izraz ukus, miris. Ovo je još jedan prilog predhodnom da gradovi ostaju bez imena dok god ih ponovo ne objasnimo.

POTREBE I STAVOVI KORISNIKA GRADSKIH CENTARA*

Potrebe za istraživanjem

Gradski centar je mesto društvene i materijalne razmene u cilju zadovoljenja različitih potreba stanovnika grada ili delova grada koje opslužuje. U centru su smešteni objekti i sadržaji koji obezbeđuju prostorne uslove za raspodelu materijalnih dobara, usluga, kulturnih i estetskih vrednosti. Dakle, gradski centar pored materijalnih potreba zadovoljava i kulturne potrebe, omogućava i podstiče aktivnosti u slobodno vreme, društvene komunikacije i integraciju stanovnika, uz optimalnu reprodukciju trgovinskih, uslužnih i kulturnih organizacija koje i njemu pružaju usluge.

Usled intenzivnog rasta gradova javlja se potreba za formiranjem lokalnih centara periferijskih naselja. Za razliku od starog jezgra grada gde se centar formirao spontano decenijama, prema zahtevima života grada, novi lokalni centar se planira i gradi prema strogom planu jednog ili grupe autora u veoma kratkom roku.

Na početku procesa planiranja postavlja se pitanje: kako isplanirati lokalni centar koji će uspešno ostvariti sve očekivane funkcije; omogu-

*) Prilog sa savetovanja „Komunikacije '77 — gradski centri”, Centar za planiranje urbanog razvoja, Beograd.

čiti zadovoljenje materijalnih, socijalnih i kulturnih potreba stanovnika, podsticati integraciju stanovnika sa njihovim socijalnim i fizičkim okruženjem, i sve to sa potpunim iskorišćenjem svih kapaciteta i uz maksimalne efekte poslovnih organizacija u njemu? Tema ovog napisa jeste pokušaj odgovora na navedeno pitanje.

Prema našem uverenju, posebno važna faza procesa izgradnje centara jeste izrada programa — nomenklature sadržaja centra sa veličinama njihovih površina, brojem zaposlenih, prometom. Dosadašnja praksa planiranja nas u to ne uverava, već pre svedoči suprotno, ali nam posledice te prakse daju za pravo.

Najteži problemi u procesu korišćenja takvog „ad hoc” centra upravo proizlaze iz neprostudiranog programa i odsustva saradnje programera i projektanata. Prostorno oblikovanje gotovo proizvoljnog spiska sadržaja stvara projektantu ogromne teškoće i na kraju prouzrokuje neživotan centar. Nekoliko svežih primera (propadanje praznog objekta lokalnog centra zbog nezainteresovanosti poslovnih organizacija, uprkos velikih potreba stanovnika; neiskorišćeni delovi prostora centra, prazni lokali; neprivlačnost centra za boravak u njemu i van vremena neophodnog za snabdevanje, neadekvatne mikrolokacije pojedinih sadržaja...) očigledno potvrđuju da izrada programa mora dobiti svoju realnu ulogu i ne sme više biti uzgredni posao projektanta ili nekog člana projektantskog tima, već dužnost specijalizovanih timova koji mogu izraditi program i saradivati na njegovoj realizaciji, koji će sa velikom izvesnošću eliminisati navedene probleme.

Program lokalnog centra kod nas tradicionalno je proizvod urbanističkih normi. Uobičajeno je da se uniformni standardi primenjuju za različita područja grada i kvalitativno različite populacije korisnika. Uzima se u obzir najčešće samo broj stanovnika i određuju se sadržaji i njihova veličina (m² po glavi stanovnika). Normativi podrazumevaju tipske kombinacije sadržaja, a isključuju specifičnosti gradskih zona i njihovog okruženja, specifične potrebe, stavove i zahteve stanovnika, njihovu socijalnu, starosnu i ekonomsku strukturu. Nije moguće očekivati da će takav „normativni” program baš „pogoditi” optimalno rešenje.

Da bi uniformnost i nepouzdanost programa bila svedena na najmanju meru, a predloženi program bio što pouzdaniji, metodologija koju smo primenjivali za izradu programa centara bazira

se na istraživanjima i matematičkim proračunima, a ne na „normativnom postupku”.¹⁾ Izradi programa prethode studiozna upoznavanja konkretnih uslova okružja, utvrđivanje stavova i potreba stanovnika, društveno-političkih činilaca i poslovnih organizacija (vidi šemu procesa izrade urbanističkog programa u prilogu).

Ovde nećemo detaljno obrazlagati izloženu šemu procesa izrade urbanističkog programa centra, već ćemo se zadržati samo na problemima istraživanja potreba i stavova — prikupljanju tih ulaznih podataka za izradu programa. Pre nego nešto više kažemo o predmetu istraživanja, ciljevima, uzroku ispitanika, metodama, instrumentima i samom sprovođenju prikupljanja rezultata, obavezni smo da detaljnije obrazložimo svoj stav o neophodnosti istraživanja i ukažemo na prigovore koje ovaj koncept prate.

Opravdanost istraživanja

Kada se primenjuje normativni pristup izradi programa, potrebe i stavovi stanovnika, budućih korisnika, najčešće potpuno ostaju po strani, a glavni razlog postojanja centra upravo je zadovoljenje njihovih potreba. Jasno je da baza normativnog opredeljenja sadrži netačne premisses, da bi se donekle opravdao ovaj pristup istraživanju navode se razne primedbe:

- a) Ne postoje razlike među potrebama različitih grupa stanovnika;
- b) Potrebe su ionako rezultat ponude, ono što se u centru nade to će se i koristiti;
- c) Postojeći sadržaji u blizini budućeg centra ne utiču na potrebe i navike stanovnika, tj program budućeg centra direktno ne zavisi od postojećih sadržaja okružja;
- d) Stavovi stanovnika su toliko promenljivi da je pre štetno nego korisno oslanjati se na njih, pošto na stavove i potrebe možemo uticati i naknadno ih formirati;
- e) Građani su nekompetentni da odlučuju o budućem centru jer nemaju potrebna znanja;
- f) Stanovnici su nezainteresovani i ne žele da učestvuju u izradi programa;
- g) Utrošak vremena i novca za istraživanje nije proporcionalan njegovom doprinosu;

¹⁾ Pod „Normativnim pristupom” podrazumevamo čestu praksu primene normativa, bez detaljnog upoznavanja konkretne situacije. Tada smernice postaju metodološko sredstvo, a takvo korišćenje smatramo štetnim i vrlo nepodobnim za izradu programa.

h) Potreba za centrom je najčešće veoma urgentna pa se proces izgradnje mora izvesti za vrlo kratko vreme, tako da hitnost izrade programa ne dozvoljava gubljenje vremena na istraživanja — normativni postupak je upravo pogodan jer se lako i brzo dobija program;

i) Ne može se na sadašnjim potrebama sadašnjih stanovnika bazirati program, dakle budući centar;

j) Dobijene rezultate planer i onako koristi prema svom nahodanju, štимуje ih i primenjuje tako da opravda svoj koncept;

k) Normativi imaju uniformnu primenu i sprečavaju neravnomeran i neravnopravan tretman (favorizovanje ili osiromašenje) pojedinih delova grada;

Normativni pristup je pravičniji jer isključuje pristrasnost planera, pošto svodi njegovu ulogu samo na tehnički jednostavno izračunavanje nomenklaturne tabele;

l) Rezultati istraživanja su najčešće vrlo malo indikativni. Kako upotrebiti rezultat opredeljenja kada je 50% za, a 50% protiv predviđanja određenog sadržaja? Kada je rezultat i 52% prema 48%, ili 30% prema 70%, sa kojim pravom se manjini oduzima zahtevani sadržaj u ime neznatne ili nešto brojnije većine? Stručni zadatak kao što je izrada programa ne sme biti prepušten na milost nadglasavanja, tj. trenutnim željama tadašnjih stanovnika;

m) Istraživanje služi samo za „foliranje“ građana (da se i oni osećaju važnim) i naručioca (da stekne utisak velikog angažovanja i „naučnosti“ procesa izrade programa);

Pokušaj odgovara na navedene tvrdnje, aksiome zagovornika normativnog pristupa, poslužiće nam da obrazložimo motive našeg opredeljenja za savremen koncept izrade programa za gradske ili lokalne centre.

a) Jedino rezultati istraživanja potreba mogu argumentovano potvrditi da se potrebe za određenim sadržajima i nemanje potreba za drugim veoma razlikuju od jednog do drugog dela grada. (U Sarajevu na Čengić vili neophodna je pijaca, a na Grbavici je više onih koji se izjašnjavaju da im pijaca nije potrebna.)

b) Ukoliko prihvatimo da su potrebe rezultat ponude, složili smo se sa konceptom potrošačkog društva. Lako ćemo povećati otuđenje čoveka i od sebe sama ako ga nateramo da troši ono što smo mu pripremili i nametnuli bez kon-

sultovanja njegove volje (tada smo samo korak od tvrdnje da čovek i nema svest o svojim potrebama). Može se braniti i takav koncept ljudskog bića, ali treba imati na umu da je to u srži suprotno humanom samoupravljačkom društvu.

c) Pošto normativi nemaju „kolonu” po kojoj se uzimaju u obzir uslovi okruženja, da bi opravdali njihov nedostatak (i primenu uprkos tome) morali bi izmisliti apsurdnu odbranu — okruženje nije ni bitno za program budućeg centra, on je namenjen određenoj populaciji za koju smo ga normativima obračunali i zato će on služiti njima, a oni će samo u njemu zadovoljavati svoje potrebe i trošiti višak vrednosti pribavljen radom.

d) Diktatorski koncept nije stran pojedinim ličnostima određene strukture, ali na svu sreću je suprotan konceptu našeg društva. Istina o promenljivosti potreba i stavova pre nalaže obavezu da ih detaljno upoznamo nego da se o njih oglašujemo sa predumišljajem da ćemo ih svojim programom i centrom formirati.

Ova osobina potreba, želja i stavova nalaže da istraživanjem pratimo njihov razvoj i da sa njim usklađujemo program, a kasnije i već izgrađen centar.

e) Kada se tvrdi da su građani nekompetentni da učestvuju u planiranju ili programiranju, zaboravlja se da je edukativna funkcija programskog i planerskog tima obavezna pri svakom zadatku. Kako će građani biti sposobni da koriste centar, da u njemu zadovoljavaju svoje potrebe da mu se raduju i da ga vole (i to je potrebno, sa ili bez normativa) ako im odričemo pravo i sprečavamo ih da učestvuju u njegovom formiranju, da daju svoj doprinos i da od početka zauzmu aktivan stav prema tom delu svog okruženja.

Jasno je da takav koncept vodi još jednom otuđenju, već banalnoj temi rasprava, ali tragičnoj činjenici življenja. Naša iskustva svedoče da građani mnogo više znaju nego što stručnjaci očekuju i žele da priznaju, i da u svakom naselju ima dovoljno onih koji tačno znaju šta je centar, šta može i treba da im pruži. U tom raskoraku znanja iz kabineta i života leži razlog česte neživotnosti normativnih programa.

f) Nezainteresovanost stanovnika za svoje životno okruženje, za mogućnosti rešenja njihovih stvarnih problema, najčešće je smišljen izgovor ili „stručna” fikcija stručnjaka. Takav stav koji prema našem istraživačkom iskustvu ne odgovara istini, javlja se otuda što planeri ili programeri greše u predmetu svojih istraživanja,

poistovećujući svoj problem sa problemima ispitanika. Dok je problem istraživača u tome kako da sačini dovoljno dobar program, problem ispitanika je kako da nabavi olovku za svog osnovca, a da ne putuje automobilom nekoliko kilometara. Kada planer traži da mu ispitanik sačini program centra jasno je da ga gnjavi za njega nepostojećim problemom, i da za takvu „saradnju” stanovnici nisu zainteresovani. Kada se od ispitanika traži da nam saopšti svoje potrebe i, možda, predloži način njihovog rešavanja pa mu se uz to pružaju uverenja i dokazi da pri tome ne radi uzaludan posao već da će tako sebi pomoći, ispitanik ne samo da zna da je sposoban da učestvuje, nego je i životno zainteresovan da to vrlo savesno obavi. Ostaje problem za nespremno istraživača kako da zauzme takav stav, kako da formuliše problem, konstruiše instrumente, organizuje terenski rad i ostvari prislan kontakt i saradnju sa ispitanikom. Zato je uvek lakše bacati krivicu na ispitanike, poveravati svoje zadatke uniformnim normativima, nego rešavati složene životne probleme onih za koje se radi.

g) Samo ukoliko razmatranje troškova izrade programa ne uzima u obzir i prihode ili gubitke centra u procesu eksploatacije (a koji su zavisni od kvaliteta programa), može se tvrditi da je utrošak vremena i novca za istraživanje prevelik ili nepotreban kada se program može dobiti obračunom preko normativa. Ušteda u fazi programiranja najčešće proizvodi neizvesnosti i štete zbog nepouzdanosti programa u fazi eksploatacije centra.

h) Pravdanje „normativnog pristupa” hitnošću izrade programa i izgradnje centra nije dovoljno ozbiljno da bismo uvažavali takve razloge i odustali od potrebnih istraživanja. Brzina primene normativa podrazumeva nedovoljno upoznavanje područja, potreba i stavova stanovnika, dakle nedovoljno zasnovan i pouzdan program, u fazi eksploatacije.

i) Utvrđivanje sadašnjih potreba i stavova može da predstavlja fiksiranje budućnosti samo kada bi se rezultati istraživanja direktno uključivali u program. Pošto se dobijeni podaci o potrebama i stavovima interpretiraju s obzirom na rezultate drugih istraživanja i analiza, znanja o kretanjima razvoja konkretnog područja grada i njegovih stanovnika, kao i opštih zakonitosti ekonomskog i društvenog razvoja. Tako obogaćeni rezultati, interpretirani u svetlu društveno-ekonomskih odnosa, samo su jedan od ulaza za izradu programa pa ih, isključivo, ne možemo optuživati za konzervativnost programa. Smatramo da se istraživanjem doprinosi

povezivanju programa sa realnošću koja već predstavlja polazište i osnovu budućnosti.

j) Prigovor da rezultate istraživanja planer interpretira po svom nahodjenju i manipuliše njima je „argument” protiv istraživanja koliko i navođenje ličnog nepoštenja lekara protiv podvrgavanja operaciji ili ulaganja u borbu protiv raka — „oni su to izmislili da bi sebi obezbedili plate”. Potpuni apsurd.

k) Glavni cilj istraživanja za potrebe programiranja jeste objektivizacija, zasnivanje programa na specifičnostima okruženja i korisnika kojima će služiti. Samo kada se ulazni podaci koriste nestručno i pristrasno moguće su deformacije, ali ne zbog samog istraživanja, tj. njegovih karakteristika po sebi, već zbog rdavih interpretacija.

l) Svođenje korišćenja rezultata istraživanja na slepu poslušnost većini i direktno unošenje procenata opredeljenja u program vodi sužavanju smisla i načina upotrebe na bukvalnu primenu golih podataka. Da li „poslušati” one kojih je 51% za određeni sadržaj centra, što sa onima koji u 49% slučajeva zahtevaju neki drugi sadržaj? Takve dileme u praksi istraživanja se ne javljaju jer su takvi rezultati zanemarljivo retki, a zavise od formulacije pitanja. Najvažnije je da rezultate ne smemo smatrati isključivo kvantitativnim pokazateljima i direktno uključivati procentualne iznose u proces izrade programa. Od istraživanja se ne može očekivati više nego što ono može da pruži, niti ga treba odbacivati zbog njegovih ograničenja — dobijeni rezultati istraživanja potreba i stavova su JEDAN OD POTREBNIH ULAZA bez čega se pouzdan program ne može sačiniti, ali se ne može ni bazirati samo na njima. Procenti opredeljenja koji su problem kada se posmatraju izolovano, dobijaju pun smisao i postaju vrlo instruktivni pokazatelji u kontekstu svih podataka i ciljeva programiranja.

m) Što je stručno i lično angažovanje za određenu metodu od veće važnosti, primedbe na nesolidnost istraživača češće se prenose na metodologiju kao takvu. Zamerke koje se tiču stručnog poštenja programera, projektuju se na sam istraživački pristup izradi programa. Obrazlažući motive našeg uverenja da je istraživanje stavova i potreba neophodno za izradu programa centra, istakli smo da je njegova svrha, razlog postojanja, što potpunije uključivanje građana — tekućih korisnika centra.

Taj princip mora biti poštovan od momenta odluke da se pristupi istraživanju, pri defini-

sanju problema, izradi instrumenata, odabiranjuzorka, posebno kroz terenski rad, obradu i interpretaciju rezultata. Izneverenjem ovog cilja istraživanje gubi svaki smisao, fasciniranje građana i naručioca samo nanosi štetu građanima, naručiocu, „stručnjacima” i, najviše, njihovoj struci, drastično je kompromitujući.

Navođenje argumenata kojima obrazlažemo neophodnost istraživanja potreba i stavova korisnika centra nije dovoljno instruktivno za samo pristupanje istraživanju. Pokušaćemo da nešto više kažemo o samom postupku i nekim fazama istraživanja, koristeći se stečenim iskustvom na tom polju.

Postupak istraživanja

Ovde ne bismo izlagali faze procesa istraživanja pošto su one detaljno obrađene u svim udžbenicima metodologije istraživanja. Ne postoje specifičnosti istraživanja za potrebe programiranja, koje bi zasluživale našu pažnju i posebnu obradu tog postupka. Šema operacije i komunikacije u toku istraživanja za programiranje (data u grafičkom prilogu) modifikovana je više po učesnicima i nazivima nekih operacija nego po redosledu faza, pravcima komunikacija i specifičnim operacijama istraživanja.

PREDMET istraživanja, tj. njegovo definisanje, je najvažniji korak u procesu istraživanja. Od toga zavisi ispravnost celog postupka i pouzdanost rezultata. Propusti pri definisanju predmeta najčešće su uzroci istraživanja. Često je predmet preširoko određen, tako da je fenomen samo površno upoznat, pa su rezultati neupotrebljivi ili je toliko usko definisan da su ostali neobuhvaćeni mnogi važni aspekti problema, tako da su dobijeni rezultati nerazumljivi i nedovoljno indikativni, jer se tiču samo dela problema koji smo želeli upoznati da bismo ga rešavali. Da bismo odredili pravi obim predmeta, obuhvaćenog istraživanjem, moramo ga dobro poznavati, a nekada, u podmakloj fazi istraživanja, pošto smo ga upoznali valja izvršiti njegovo redefinisavanje. Iskustvo istraživača presudno je u ovoj fazi istraživanja.

Zavisno od konkretnog zadatka, pri određivanju predmeta istraživanja za potrebe izrade programa gradskih centara teme za izbor najčešće su sledeće:

— problemi snabdevanja i uloga kulturno-zabavnog života, rekreacije;

- potrebe stanovnika koje se tiču centra (pojedina i domaćinstava);
- stavovi stanovnika prema rasporedu centralnih sadržaja po gradu;
- navike stanovnika vezane za lokalni ili gradski centar (koje potrebe, gde i koliko često zadovoljavaju, tj. vrsta, mesto i učestalost obavljanja aktivnosti vezanih za centar);
- opredeljenja stanovnika za sadržaje i grupe sadržaja, kao i njihovog centra;
- ekonomski pokazatelji — prihodi, rashodi, potencijali stanovnika;
- struktura stanovnika, budućih korisnika centra;
  - pravci i načini kretanja stanovnika;
- preferencije stanovnika za različite tipove prostora, ambijenta centra;
- ponašanje stanovnika u postojećem delu budućeg centra ili u obližnjem centru;
- planovi i ciljevi razvoja celog grada i njegovog određenog dela;
- potrebe društveno-političkog života i organizacija;
- planovi razvoja i prostorne potrebe postojećih ili potencijalnih poslovnih organizacija centra;
- specifični zahtevi poslovanja organizacija koje će biti locirane u centru.

CILJEVI istraživanja su direktno vezani za predmet i njime su definisani. Postaje nam jasno koji su specifični ciljevi istraživanja ako ispred navedenih tema u okviru mogućeg predmeta istraživanja napišemo „utvrditi” ili „saznati” (npr.: utvrditi probleme snabdevanja i usluga... saznati preferencije stanovnika za...)

Ovakvim konkretnim ciljevima istraživanja ostvaruju se i dva opšta, najvažnija cilja istraživačkog koncepta programiranja:

- uključivanje svih zainteresovanih činilaca u proces izrade programa, tj. primena koncepta samoupravnog planiranja, i
- zasnivanje programa centra na konkretnim podacima (svim informacijama relevantnim za njegovo buduće postojanje), povezivanje centra

sa uslovima okruţja, potrebama stanovnika i zahtevima poslovnih organizacija.

UZORAK ispitanika za ovakva istraţivanja treba da ima tri podgrupe koje se razlikuju po veliĉini, naĉinu izbora, predmetu istraţivanja, instrumentima i cilju ukljuĉivanja. Već se iz navoĉenja mogućih tema za predmet istraţivanja moglo naslutiti da se teme tiĉu tri grupe ispitanika:

- stanovnici dela grada ĉiji se centar programira;
- predstavnici poslovnih organizacija koje će biti locirane u centru kao davaoci usluga;
- predstavnici društveno-politiĉkih organizacija grada, opštine, mesne zajednice.

Napominjemo da i ove osnovne grupe populacije, iz kojih biramo uzorak, takoĉe nisu monolitne celine već se ĉesto iz njih biraju specifiĉni uzorci posebnih podgrupa (uzorak starih, dece, domaćica... iz odgovarajućih podgrupa grupe stanovnika; trgovaĉke organizacije, zanatlije, ugostitelji iz grupe poslovnih organizacija; predstavnici socijalistiĉkog saveza, predstavnici kućnih saveta ili omladinske organizacije... iz grupe društveno-politiĉkih organizacija).

Govoreći o ciljevima funkcionisanja i same izrade programa, navodili smo razloge istraţivanja potreba i stavova sve tri grupe direktno zainteresovanih za budući centar. Podsetimo da centar sluţi zadovoljenju materijalnih, socijalnih i kulturnih potreba gradana (moramo ih utvrditi i analizirati da bismo programom predvideli mogućnost njihovog zadovoljenja), uz ostvarenje pune reprodukcije poslovnih organizacija (ĉije uslove uspešnog poslovanja i potrebe moramo upoznati da program ne bi bio uzrok njihove nezainteresovanosti ili gubitaka) i uklapanje u ekonomski, društveni i politički ţivot i pravce razvoja šire zajednice (što ćemo saznati konsultovanjem predstavnika društveno-politiĉkih organizacija, kreatora i nosilaca tog razvoja).

U tradicionalnim metodologijama reprezentativnosti uzorka se poklanja velika paţnja: postoje teorije uzorka, detaljna uputstva kako se izabira odreĉena vrsta uzorka da bi predstavljao „kopiju smanjenog formata”, ili „minijaturnu repliku populacije”. Naše iskustvo, u skladu sa savremenim teorijama o reprezentativnosti uzorka, navodi nas na zakljuĉak da nisu potrebna, ispravna, niti korisna takva stroga ograniĉenja tradicionalnih zakonitosti izbora

uzorka. Sloboda za koju se zalažemo nije improvizacija niti puka slučajnost, ona takođe ima svoje zakonitosti, ali je način izbora drugačiji a pouzdanost rezultata veća.

METODI istraživanja potreba i stavova budućih korisnika centra treba da omogućе što prisniji kontakt ispitanika i ispitivača da ostave punu slobodu ispitanicima kako bi doslovce saopštili baš svoje mišljenje, potrebe i stavove, bez nametanja i ograničenja. Pri odlučivanju za određenu tehniku i izradu instrumenta, treba voditi računa da navedena dva zahteva budu zadovoljena. Zato u ovoj vrsti istraživanja nije poželjno koristiti metodu posmatranja bez učešća, anketiranje sa upitnicima čija su pitanja zatvorenog tipa ili intervjuisanje sa precizno određenim pitanjima i njihovim redosledom, bez mogućnosti promena i uvođenja novih pitanja u toku intervjua.

U praksi se često javljaju nesporazumi usled pridavanja različitog značenja terminima: METODA, TEHNIKA i INSTRUMENT. Pokušaćemo da pojasnimo razlike između ovih naziva navođenjem metoda, tehnika i instrumenata koji se mogu koristiti (tj. koje smo koristili) u istraživanjima ove vrste.

Pošto metoda označava različite pristupe predmetu istraživanja (potrebama, stavovima i ponašanju ispitanika), ovde ćemo razlikovati smo dve metode:

- metoda posmatranja i
- metoda intervjuisanja

Svaka od ovih metoda ima svoje tehnike, tj. načine prikupljanja podataka koji bliže određuju samu metodu i njen odnos prema objektima istraživanja.

Tehnika se primenjuju putem instrumenata koji predstavljaju operacionalizaciju metoda, tj. tehnika istraživanja, i služe za direktni kontakt sa ispitanicima, kao srodstvo prikupljanja podataka.

TEHNIKE koje ovde predlažemo koristili smo za prikupljanje podataka od stanovnika, predstavnika poslovnih organizacija i društveno-političkih radnika.

Tehnika metode posmatranja koju primenjujemo za ova istraživanja je: posmatranje sa učešćem za analizu aktivnosti korisnika centra.

Klasifikacija tehnika metode intervjua je vrlo kompleksna, moguće je navoditi ih po nekoliko kriterijuma:

- Prema obliku komuniciranja sa ispitanikom:
- intervju (direktno verbalno komuniciranje, razgovor);
- anketa²⁾ pismeno se dobijaju podaci bez posredstva razgovora;
- Prema strukturisanosti, određenosti pitanja (i odgovora):
- slobodni intervju (pitanja su samo skicirana), njihov redosled nije fiksiran, nema ponuđenih odgovora),
- strukturirani intervju ili „usmena anketa” (sadržaj i redosled pitanja su određeni, ponuđeni su odgovori, pa ispitanik odgovara biraajući neki od odgovora);
- Prema mestu odvijanja intervjua (s obzirom na mesto odvijanja proučavane pojave):
  - kućni intervju ili anketa
  - terenski intervju (tj. na mestu događaja, u našem slučaju u obližnjem centru ili postojećem delu centra).

Ovde ćemo navesti i neke specifične tehnike metode intervjua, koje neki autori zbog njihovih karakteristika i relativno male sličnosti sa intervjuiima, smatraju posebnim metodama, a ne tehnikama metoda intervjua. Mi smo se odlučili za ovakvu klasifikaciju, pošto sve ove tehnike sadrže bitno svojstvo intervjua — verbalni, direktni kontakt sa ispitanicima uz korišćenje specifičnih instrumenata.

Delfi tehnika (koju često nazivaju i metodom) je specifična vrsta ankete sa pripremljenim skalama procene. Koristi se najčešće za intervjuisanje stručnjaka za pojedine grane privrede ili uslužnih delatnosti, da bi se što zasnovanije prognozirale mogućnosti ekonomičnog poslovanja pojedinih sadržaja i njihovih kapaciteta u centru, sa što preciznijim određenjem u vremenu.

Sistematsko provociranje ideja je nešto modifikovana tehnika kliničke psihologije (brainstorming), koja po našem iskustvu mnogo doprinosi pri izradi programa. Moguće ju je koristiti na samom početku istraživanja, ali i namerno izabrani uzorak (oko desetak osoba) podvrgava se ovom specifično vodenom intervjuu. Intervjuer podstiče sve prisutne da

²⁾ U svakodnevnom govoru često se istraživanje poistovećuje sa anketom, samo jednom tehnikom istraživanja.

slobodno navode što više problema u vezi sa temom koja se razmatra. Posebnom tehnikom vrednovanja utvrđuje se nekoliko najvažnijih problema, pa se prelazi na nabacivanje što većeg broja (mogućih i nemogućih) rešenja tih problema. U daljem toku vrši se izbor najoptimalnijih rešenja i donosi rezime cele sesije, da bi se mogao uspešno koristiti u daljem procesu istraživanja.

Foto-test preferencija različitih tipova prostora koristi se najčešće za pribavljanje ulaznih informacija za projektovanje centra. Ovi podaci o reagovanjima stanovnika i drugih korisnika budućeg centra, dobijeni dubinskim intervjuom o fotografijama — primetima raznih centara, umnogome pomažu projektantu u definisanju polaznog koncepta objekta centra.

Semantički diferencijal je modifikovana tehnika socijalne psihologije, korišćena za merenje značenja pojmova. Mi je koristimo za opis ispitanikovog doživljaja određenog prostora ili stanja, pomoću višestepenih skala na čijim polovima su pridevi suprotnog značenja. Dobijeni rezultati ukazuju na karakteristike fizičkog okruženja koje utiču da se prostor doživljava kao ugodan, privlačan ili neprijatan.

Sistematski obilazak sa posmatračem je prilagođena tehnika Kevina Linča, koja takođe daje podatke o reagovanju ispitanika na različite prostore, potrebne projektantu budućeg centra.

Za razliku od američke verzije ove tehnike (gde se samo registruju slobodne asocijacije ispitanika) mi pri obilasku prostora vodimo polustrukturirani intervju sa ispitanikom i tako dobijamo obilje korisnih informacija.

INSTRUMENTI istraživanja su operativni posrednici određene tehnike, koji se direktno koriste u kontaktu sa ispitanicima. Pošto bi nam za razmatranje problema izrade instrumenata trebalo više prostora nego što zaprema ceo ovaj tekst, ostavićemo to za neki od sledećih napisa, a ovde ćemo samo nabrojati instrumente prema navedenim tehnikama (da bismo pojasnili značenje termina INSTRUMENT kakvo mu mi pridajemo).

- Obrazac za upisivanje opservacija
- Podsetnik sa skiciranim temama
- Anketni list sa pitanjima zatvorenog ili otvorenog tipa na koja ispitanik odgovara pismeno
- Skale procene sa strukturiranim upitnikom

- Scenario odvijanja grupnog intervjua i liste za upisivanje provociranih ideja
- Fotografije primera tipova prostora centara sa podsetnikom za dubinski intervju
- Višestepene skale prideva suprotnog značenja
- Scenario obilaska i podsetnik za pitanja ispitanika u toku obilaska.

Sprovođenje samog istraživanja, tj. korišćenje sačinjenih instrumenata, je izuzetno važna faza za koju ćemo ovde navesti samo jedan bitan uslov čije nepoštovanje može da učini uzaludnim prethodni trud.

Iskustvo nam govori da se mora ostvariti puno jedinstvo planiranja istraživanja (definisanja predmeta, izbora metoda i tehnika i izrade instrumenata) sa njegovim terenskim sprovođenjem:

— istraživač mora lično učestvovati u prikupljanju podataka i u direktnom kontaktu sa ispitanicima testirati svoj koncept, instrumente...

On ne sme „zamisliti“ istraživanje, obući anketare, pustiti ih na teren i u kabinetu čekati popunjene instrumente. Nije dovoljno da u toku istraživanja održava stalni kontakt sa ispitivcima — istraživač i sam mora ispitivati stanovnike;

— svi ispitivači („anketari“) koji će prikupljati podatke na terenu moraju biti članovi istraživačkog tima i učestvovati, prema svojim mogućnostima, u svim fazama — od definisanja problema do izrade instrumenata i izbora uzorka. Njihovi doprinosi tom radu su poželjni, ali je učešće i informisanost o svemu obavezna. To se *ne može* postići obukom pred izlazak na teren.³⁾

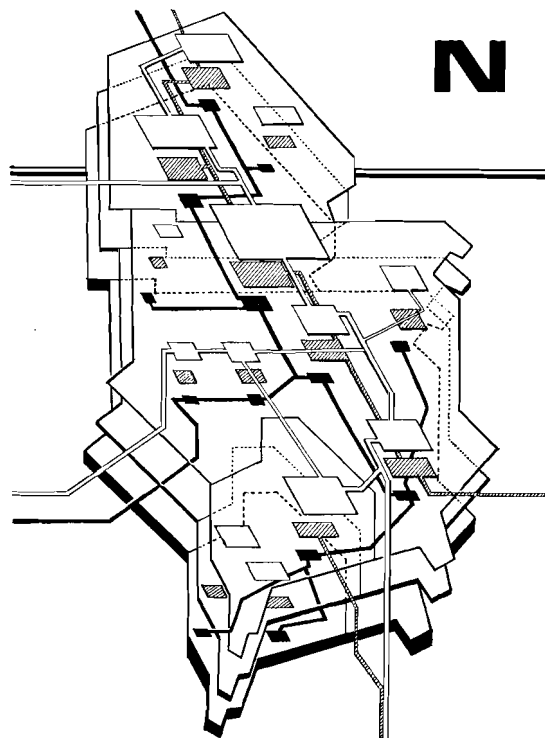
Umesto zaključka pokušaćemo da rezimiramo — odgovorimo na glavno pitanje: kako raditi programe centara ako je normativni pristup krut, uniforman i neživotan, a istraživački koncept nepovoljan jer je istraživanje skupo, dugo traje, nepouzdan, (zbog neznanja i nezainteresovanosti ispitanika) i neindikativno (kako buduće zasnivati na promenljivom sadašnjem)...?

Dalje usavršavanje normativa i obavezno uzimanje u obzir konkretnih uslova područja za

³⁾ Ako se koštanje navodi kao argument protiv, podsećamo lole Iskustnog istraživača na broj neupotrebljivih popunjenih instrumenata i na teškoće u obradi „neumesnih“ odgovora, haos u kompjuterskim tabelama zbog mnogih grešaka otkrivenih logičkom kontrolom.

koje se prognozira, svakako bi koristilo posebno onim institucijama koje nemaju dovoljno stručnog kadra i novca za angažovanje specijalizovanih timova za istraživanje. Međutim, i pod tim uslovima istraživačkom konceptu dajemo prednost.

Pravi put za dobijanje kvalitetnih i pouzdanih programa centara jeste dalje usavršavanje istraživanja, obuka istraživačkog kadra, edukacija svih ispitanika — budućih korisnika i što doslednija primena samoupravnog planiranja i programiranja.

STRATIGRAFIJA — NIVOI

ARNOLD TOJNBI

U SUSRET SVETSKOM GRADU*

U prethodnim poglavljima ove knjige letimično smo se osvrnuli na više različitih tipova gradova, ali svi ti različiti tipovi, koji su se pojavili pre nastanka mehanizovanog grada imali bi jednu zajedničku karakteristiku — svi su bili manje-više statični. Gradovi podignuti tokom prvih pet hiljada godina istorije naselja gotovo uvek su bili dovoljno malih razmera da bi pešaci mogli u njima udobno živeti i raditi, pa je, u ovoj kategoriji, uočljiva sličnost između grada Ura, iz trećeg milenijuma stare, i Vajmara, iz osamnaestog veka nove ere. Glavni gradovi predstavljali su izuzetak, kako po svojoj srazmernoj retkosti tako i po svojoj srazmernoj prostornosti, ali i ova je kategorija ostala statična, u njoj svojstvenim razmerama, posle pojave njenih prvih predstavnika. Uočljiva je, na primer, sličnost između Nabukodonosorovog Vavilona i Čin-lungovog Pekinga, iako ih razdvaja dvadeset i tri stoleća.

Rađanje mehanizovanih gradova donelo je najveću promenu u prirodi grada koja ga je zadesila još od njegovog nastanka. Mehanizovani gradovi ne miruju; oni se dinamično kreću, pa je danas, 1969. godine, već očigledno da izrastaju u nov tip. Koagulišu se u megalopolise, koji su nova pojava, a izrazit primer te nove pojave u 1969. godini jeste konurbacija koja se pruža od Bostona, preko Njujorka, Filadelfije i Baltimora, do Vašingtona, duž severoistočne obale Sjedinjenih Američkih Država. U međuvremenu, i sami megalopolisi počinju da srastaju. U Severnoj Americi, na primer, Istočni megalopolis i Megalopolis Velikih jezera već jedan prema drugom pružaju pipke, čiji krajevi počinju da se prepliću. Ova pojava u Severnoj Americi deo je svetskog procesa. Na svim kontinentima megalopolisi se spajaju da bi obrazovali Ekumenopolis, nov tip grada koji bi mogao da se razvija samo na

*) Deseto poglavlje knjige Arnolda Tojnbija *Gradovi u pokretu* (Oxford University Press, London, 1970). — Tekst se objavljuje uz izvesna skraćivanja.

---

jedan način, jer Ekumenopolis će, kao što to njegov naziv najavljuje, obuhvatiti kopnenu površinu Zemlje jednom jedinom konurbacijom.

Otvoreno pitanje nije da li će Ekumenopolis postati stvarnost, već da li će njegov tvorac — čovečanstvo — zagospodariti njime ili biti njegova žrtva. Hoćemo li uspeti da od neizbežnog Ekumenopolisa načinimo snošljivu životnu sredinu za ljudska bića? Odgovor na ovo pitanje zavisi od toga da li će se čovečanstvo dovoljno rano i dovoljno delotvorno latiti uobličavanja Ekumenopolisa prema ljudskim željama i potrebama, pre no što ono nasumce pusti korenje i potpuno se uobliči. Ako želimo da ostvarimo taj cilj, ne smemo gubiti vreme. Za poslednjih trideset hiljada godina čovečanstvo se sve brže razvija, a to ubrzanje sada je dostiglo stupanj na kojem smo izloženi stalnoj opasnosti da nas iznenade neželjeni i nepoželjni događaji. Od politike koju bude — ili ne bude — vodilo današnje pokoljenje zavisi sreća, pa možda i opstanak ljudske rase. Pitanje glasi da li ćemo se sada latiti očovečavanju svetskog grada, u kojem će naša deca i deca naše dece svakako morti da žive, bez obzira na podnošljivost životnih uslova u Ekumenopolisu (...)

(...) Priraštaj gradskog stanovništva potiče u isti mah iz tri izvora: od eksplozije stanovništva u siromašnijem i zaostalijem delu gradskog žiteljstva; od viška seoskog življa nastalog istodobnom eksplozijom stanovništva u odgovarajućem društvenom sloju na selu; i od smanjenja seoskog življa iz različitih razloga. Spreg ovih triju kretanja zajedno daje eksploziji stanovništva oblik eksplozije grada. Gradsko stanovništvo raste brže i od ukupnog svetskog stanovništva, jer se stanovništvo neurbanog područja naseljenog dela planete pretače u gradove. Otud je nastanak svetskog grada neizbežan; ali iz toga takođe sledi da svetski grad neće prekriti čitavu površinu Zemljinog šara. Svetski će biti u smislu što će svi postojeći lokalni megalopolisi usled širenja svojih stambenih i, isto tako, industrijskih područja — srasti u jedan jedini grad svetskih razmera.

U celini uzev, združeno područje mehanizovanih gradova u srastanju — Ekumenopolis — svakako će biti neizmerno veće od ukupnog područja koje su ranije zauzimali sićušni, gusto naseljeni gradovi iz doba pre industrijske revolucije. Taj ogromni budući porast ukupnog opsega urbanizovane površine naše planete biće proizvod dva uzroka. Prvo, povećaće se ukupna zapremina zgrada. Drugo, prosečna visina zgrada biće isto tako mala kao što je bila u gradovima tradicionalnog tipa, a možda i ma-

nja. Ovo, isprva, može izgledati paradoksalno s obzirom da je mehanizaciju gradova pratilo podizanje zgrada besprimerne visine. Međutim, pratilo ju je i množenje stambenih predgrađa, koja se sastoje od niskih, vrtovima okruženih kuća, pa pri izračunavanju celokupne prosečne visine zgrada u budućem Ekumenopolisu moramo uzet u obzir ne samo njegove „obla-kodere” nego i njegove vile i bungalove (...)

(...) Pa ipak, u poređenju s gustinom naseljenosti starovremenskih gradova, prosečna gustina u Ekumenopolisu biće znatno manja, kao što je to već slučaj u svakom od megalopolisa koji sada jedan drugom hitaju u zagrljaj. A biće manja zato što će se urbanizovana površina naše planete srazmerno brže povećavati od njenog gradskog stanovništva.

Otud izgleda verovatno da će odnos između srazmerne gustine naseljenosti gradova i sela naše planete ostati maltene isti. Gradsko stanovništvo biće, u proseku, rastureno na širem prostoru (mada će se, u tom pogledu, javljati upadljive razlike — između skupina s različitim prihodima, na primer). Ravnoteže radi, i seoski živalj raširiće se i prorediti.

S druge strane, govoreći u apsolutnim brojkama, postojeći raspored stanovništva biće preokrenut. Od vremena pronalaska poljoprivrede, na početku neolitskog doba, pa sve do izbijanja industrijske revolucije pre nekih dve stotine godina, ogromna većina svetskog stanovništva živela je na selu, a neznatna i izuzetna manjina u gradu. U bliskoj budućnosti, pak, ljudsko biće normalno će živeti u gradu; maltene čitavo čovečanstvo stanovaće u svetskom gradu, koji će zauzimati tek delić površine naše planete. Izuzetnu manjinu sačinjavaće stanovnici gradova i varoši izvan Ekumenopolisa, kao i proizvođači hrane; mada će se njihov broj dalje osipati, proizvođači hrane će biti sve manje izuzetni po načinu života. Težiće da postanu ono što preostali ratari u Ajovi već behu ostvarili 1963. godine. Pretvaraće se u industrijske radnike koji koriste najsavremeniju tehnologiju — radnike čija je industrijska grana slučajno prehrambena proizvodnja, pa stoga obavljaju posao na neizgrađenim područjima. Drugim rečima, prehrambena proizvodnja će se urbanizovati. Predgrađu, tobožnjem *rus in urbe*, odgovaraće istinski *urbe in rure* na onim delovima velikih otvorenih prostora koje će ljudska bića i dalje koristiti u ekonomske svrhe. U tom budućem poglavlju priče o urbanizmu, grad — ne više tek London ili Njujork, već svetski grad — „izlazi iz varoši”, ne radi pustošenja sela, već radi podizanja njegove

produktivnosti na viši stepen nego ikad ranije (...)

(...) Možda ćemo konfiguraciju budućeg svetskog grada moći jasnije predočiti ako je na brzinu razmotrimo u svetskim razmerama. Naravno, izvan Ekumenopolisa još će postojati drugi gradovi, a neki od njih, iako prema njemu patuljci, biće i veliki i mnogoljudni.

Već smo pomenuli da je postojeća konurbacija duž severoistočne obale Sjedinjenih Američkih Država počela da srasta s jednom drugom konurbacijom, koja se uobličuje oko Velikih jezera u Severnoj Americi. Prva se uobličila bostonsko-vašingtonska konurbacija, ne samo u Sjedinjenim Američkim Državama nego i u čitavom novom svetu. Međutim, izgleda verovatno da će u budućem svetskom gradu ona predstavljati manje važnu sastavnicu od velikojezerske konurbacije, i to iz dva razloga: Megalopolis Velikih jezera imaće više manevarskih prostora i obilniju zalihu slatke vode.

Bostonsko-vašingtonski megalopolis ograničen je u širenju time što je smešten na srazmerno uskom pojasu nizije između obale i planina (Aligenskih i Apalačkih); Megalopolis Velikih jezera može da se gotovo neograničeno širi u basenima reka Sent Lorenc i Misisipi, razdvojeni jedva приметnom vododelnicom. Bostonsko-vašingtonski megalopolis raspolaže po uobičajenim mestima dovoljnom zalihom vode, iz gornjeg sliva reka što se s planina spuštaju do Atlantika, ali baš u tom megalopolisu potražnja vode je neumerena, pa se gradske vlasti već nadmeću za kontrolu nad onim njima dostupnim zalihama vode koje još nisu ni u čijem posedu. Nasuprot tome, megalopolis Velikih jezera raspolaže gotovo neograničenom zalihom slatke vode u samim jezerima.

Jedna od mnogih odlika mehanizovanog grada, koji se tokom poslednjih dve stotine godina stalno raste, jeste golem porast dnevne potrošnje slatke vode po glavi stanovnika u poređenju s potrebama gradova svih ranijih vrsta. I Amida (Dijarbakir), u gornjem basenu reke Tigar, i Akroborint u Grčkoj, i Kirena u Libiji živeli su od jednog jedinog izvora, s kojeg su se gradske žene snabdevale vodom noseći je u čupovima na glavi. Danas je slatka voda potrebna u kući ne samo radi utoljavanja žeđi već i radi kupanja, a i industrijsko korišćenje vode neizmerno je opteretilo zalihe (...)

(...) Sastavni delovi svetskog grada neće se nadovezivati jedan na drugi. To je nemoguće stoga što je veći deo površine naše planete prekriven morem, a i stoga što se, kao što smo

već zapazili, povećava opseg kopnene površine koju ljudska bića ne mogu korisno upotrebiti. Sastavnice svetskog grada biće međusobno povezane daljinskim železničkim prugama i autostradama, po morskim i vazdušnim putevima, telegrafskim i telefonskim linijama, dok će radio-vezu održavati preko stratosfere.

Kako stižemo od Megalopolisa Velikih jezera u Severnoj Americi do Megalopolisa Velikih jezera u Africi, pošto klivlendsko-detroitisku konurbaciju spojimo s bostonsko-vašingtonskom? Puka traka suvozemnih saobraćajnica povećava ovu severoistočnu dvostruku konurbaciju u Severnoj Americi s manjom konurbacijom koja će se pružati južno od oblasti Zaliva (San Francisko) u centralnoj Kaliforniji prema Los Andelesu, a daleko duži pomorski i vazdušni koridori povezaće severoameričke delove Ekumenopolisa s njegovim azijskim delovima: s japanskim megalopolisom, koji će se pružati od Tokija do Osake; s priobalnim kineskim megalopolisom oko Šangaja i Hangčoua; s većim kineskim megalopolisom u unutrašnjosti, koji će se prostirati na sever i jug između Pekinga i Kantona; i s indo-pakistanskim megalopolisom, koji će se protezati uz basen reke Gang, a zatim, preko Pandžaba, od Kalkute do Islamabada. U Evropi će se nalaziti samo jedan deo svetskog grada, koji će se pružati zapadno od Donjeckog basena, preko gornje Šlezije, Saksonske i Rurskog basena, do Rajne kod Dizeldorfa.

Evropska konurbacija račvaće se u toj tački na Rajni. Jedan ogranak produžiće na zapad, preko Belgije i severne Francuske — najvećeg i najnastanjenijeg čvora evropskog megalopolisa — da bi zatim skrenuo na severozapad i, uzlazeći u Britaniju, dospeo do Glazgova. Drugi ogranak penjaće se uz Rajnu i spuštati niz Po, do vrha Jadrana. Odatle će nastavljati na jugoistok, preskočiti Sredozemlje i korito Belog Nila — koristeći pri tom Egipat kao odskočnu dasku — da bi se povezao s konurbacijom oko Velikih jezera u Africi, dok će se severozapadni ogranak evropskog dela svetskog grada prekookeanskim i vazdušnim koridorima preko Atlantika spojiti sa severoistočnim ogranakom u Severnoj Americi. Istočni završetak evropske konurbacije već je spojen železničkim i vazdušnim prugama s pekinško-kantonskom konurbacijom u Kini. S indo-pakistanskom konurbacijom brzo će ga spojiti vazdušne i drumske saobraćajnice.

Najudaljenija sastavnica svetskog grada biće južnoamerička. Ona će počinjati u Bilemu, na najjužnijem ogranaku plimnskog ušća Amazona, i ići na jug — opasujući svojom mrežom celu

„grbu” Brazila — preko Brazilije, Sao Paola, Rio de Žaneira, Montevidea i Buenos Ajresa, a odatle na zapad do Santjaga de Čilea.

Naravno, ova skica buduće geografske konfiguracije svetskog grada samo je uslovna; mada se neke njene tačke već mogu sa sigurnošću predvideti, druga predviđanja bez sumnje neće biti potvrđena stvarnim tokom njegovog razvoja. Uzimajući u obzir ovu neizvesnost, neke opšte crte budućeg svetskog grada ipak možemo jasno razaznati. Na primer, izvesno je da će svetski grad prevladati istorijske i prirodne prepreke i pružiti se preko istorijskih i političkih granica.

Možda Ekumenopolis neće imati prilike da „ukine Pirineje” — Luj XIV bio je u zabludi verujući da je ostvario taj podvig političke tehnike. Ali svakako će „ukinuti” Alpe, Stenovite planine, Aligene i Ande; La Manš, Atlantik i Pacifik; a francusko-belgijski čvor evropskog megalopolisa već odavno je, u ekonomske svrhe, ukinuo granicu između Francuske i habzburške Nizozemske (današnje Belgije) — granicu koju je Luj XIV zbilja uspeo da pomeri, u korist Francuske, po cenu ogromnih gubitaka u ljudstvu i novcu.

Drugu predvidljivu crtu Ekumenopolisa već smo pomenuli. U njoj će prosečna gustina naseljenosti biti manja od one u zidinama opasanim gradovima iz prošlosti; ova prosečna brojka neće ništa govoriti, a možda će biti i varljiva, jer će se stepen stvarne gustine naseljenosti veoma razlikovati, od kraja do kraja, na izgrađenim područjima raznih vrsta i u različna doba dana i noći. Ta neravnomerna raspodela prosečne gustine naseljenosti po sebi je problem, a stvara još jedan — problem obima međumjesnog saobraćaja onih koji putuju, dvaput dnevno, između obitavališta i radnog mesta. Već smo kazali da sirotinjske četvrti i zagušenja saobraćaja predstavljaju dve glavne napasti lokalnih mehanizovanih gradova, koji se sada sve više stapaju rađajući svetski grad. U svakom od još manje-više zasebnih megalopolisa iz 1969. godine ta dva zla su isto toliko opasna koliko i teško savladiva. A mogu postati neprevladiva i ubitačna ako dopustimo da se iz postojećih megalopolisa, kojima je suđeno da budu u sastavu budućeg Ekumenopolisa, prenesu u nju samu.

Ne moramo razglabati o zlu koje se zove zagušenje saobraćaja, jer ono iz dana u dan zadaje muke svakom onom — pešaku, korisniku javnog prevoza ili vlasniku-vozaču automobila — ko živi i radi, pa se, otuđ, nužno i kreće, u ma kojem današnjem megalopolisu sveta.

Prizori kojima se može prisustvovati u vreme najveće gužve na mostovima što spajaju Manhatansko ostrvo s kopnom mogu se videti i u Carigradu, na Bejoglu — strani Zlatnog roga, u strmim i uskim ulicama koje se penju od obale do Đenovskog tornja.

Zlo koje se zove sirotinjska četvrt možda je manje poznato povlašćenoj manjini sadašnjeg gradskog življa sveta koja još nije osuđena da u njima živi. Današnje sirotinjske četvrti u svetu — koje će preći u nasleđstvo budućem svetskom gradu — mogu se podeliti na četiri različne vrste. Jednu čini „geto” u prvobitnoj stambenoj oblasti mehanizovanog grada koji još nije započeo da ocepljuje stambena predgrada. Kuće ili stambene kule u getu su od početka biti namenjene za smeštaj siromašnih, pa stoga izgrađene bez unutrašnjih uređaja neophodnih prema merilima srednje klase. A te zgrade mogle su i biti izgrađene za bogate i prvobitno nastanjene njima, pa su se u njih smestili siromašni po odseljenju bogatih u nove stambene oblasti u predgrađima. U oba slučaja, stambene zgrade u getu po svoj će prilici biti u jadnom materijalnom stanju, prenastanjene i bez modernih vodovodnih instalacija, ili, bar, bez dovoljne vodovodne mreže za zadovoljavanje potreba svih onih kojima te sirotinjske četvrti danas pružaju utočište. Treća vrsta sirotinjske četvrti je divlje naselje, umetnuto u pukotine između imućnijih delova prvobitnog srca grada. Četvrta vrsta je divlje naselje na periferiji. Kolibe koje čine divlje naselje napravljene su od otpadaka: starih dasaka, starih komada talasastog lima, ispravljenih benzinskih kanti, pa čak i od kartona, u podnebljima gde je kiša retka ili neznatna. Divlje naselje po svoj prilici neće imati kanalizaciju, vodovod i ulično osvetljenje (neće imati ni pravih ulica).

U gradovima prepunim sirotinjskih četvrti, bilo koje ili svake od ove četiri vrste između stanovnika sirotinjskih četvrti i imućnije manjine gradskog življa vodi se hladni rat koji ponekad prerasta i u fizičko nasilje. — Poput mnogih ratova u konvencionalnom smislu reči, i ovaj ima za cilj za posedovanje teritorije. Ne samo u okviru prvobitnih gradskih granica nego i na periferiji mehanizovanog grada koji raste, buržoazija pokušava da zadrži proletarijat van stambenih oblasti, u grdu ili predgrađu, koje su dosad bile rezervati za porodice iz srednje klase, dok se proleter i očajnički bore da za svoje porodice i sebe nađu nekakvo sklonište — ma koliko ono bilo prljavo, nezdravo i neudobno.

U ovom klasnom ratu, čiji su cilj stambene zone, siromašni imaju preimućstvo nad bur-

žujima. Njihov položaj je beznadniji, pa su stoga aktivniji, odlučniji i uporniji, dok će buržuji lakše odstupiti, jer im veća sredstva pružaju širi izbor. Ako stanuju u gradskoj stambenoj oblasti u koju nadiru siromašni, mogu se odseliti u predgrađe; ako siromašni pođu za njima, mogu se ponovo odseliti u drugo predgrađe, još udaljenije od trgovačkih i industrijskih četvrti grada, gde i bogati i siromašni obavljaju svoj posao i zaraduju za život. Bogati mogu sebi dopustiti da se povuku, jer su u stanju da svakodnevno putuju na rastojanjima koja prevazilaze mogućnosti siromašnih.

Na području svakog mehanizovanog grada koji raste mogu se naći geta koja čine zgrade prvobitno izgrađene za sirotinju ili su ih ispraznili bogataši. Opšte je poznato da, u takvim gradovima, unutrašnju stambenu oblast obično naseljavaju porodice sa sve nižim prihodom, pa otud, *pari passu*, njena oronulost obično biva sve veća. Divlja naselja, u gradu i predgrađu, nisu baš tako raširena pojava (...)

(...) Grad mami seljaka, čak i u sve ređim slučajevima kada ovaj ima perspektivu u rodnom selu, a ostaje bez ikakvih izgleda u gradu kamo se doselio (...)

(...) Ako se dopusti da svetski grad nastane nasumce, svi novi stanovnici sveta, iznad današnjeg broja, skupa s rastućim delom sadašnjeg seoskog življa u svetu koji napušta selo, zaglibiće se u gradskim sirotinjskim četvrtima ove ili one od četiri vrste koje smo razlučili u ovom poglavlju. U stvari, *laisser-faire* će imati za ishod to što će daleko najveći deo područja svetskog grada činiti sirotinjske četvrti, u kojima će stanovati većina njegovog stanovništva — a to će biti i većina stanovništva samog sveta. U ovoj gomili sirotinjskih četvrti nailaziće se, tu i tamo, na pojase drukčijeg ustrojstva, ali oni će biti tako uski i tako retki kao što to behu gradovi opasani zidinama u doba pre izbijanja industrijske revolucije. Pomenuti pojasi biće dvojaki. Neki će se sastojati od nizova tvornica i poslovnih ureda, a drugi od prigradskih privatnih kuća pripadnika srednje klase. Ova će predgrađa isto toliko strahovati da ih ne progutaju okolne sirotinjske četvrti kao što su zidinama opasani gradovi iz davnina strahovali da ih ne progutaju okolna sela. Možda će se, zbilja, svako predgrađe vratiti na drevnu praksu i izolovati prstenom utvrđenja. Savremeni ekvivalent zida-zavese, ojačanog kulama, predstavlja naelektrisana ograda od bodljikave žice, na čijih se svakih nekoliko stotina metara dižu

maltene Ajfelove kule koje će zaposesti strażari.

Predgrađa današnjih megalopolisa nastanjena srednjom klasom, još se nisu vojnički izolovala. Međutim, izolovala su se u pravnom i finansijskom pogledu. Poslednjih godina se u Sjedinjenim Američkim Državama stambena predgrađa srednje klase jedna za drugim organizuju kao pravna lica odvojeno od grada gde njihovi stanovnici zarađuju za život. Porez na vrednost svojih kuća ti stanovnici su plaćali gradskoj opštini odvojeno organizovanoj kao pravno lice. Naravno, hranilac porodice koji svakodnevno putuje između predgrađa organizovanog kao pravno lice plaćaće — i to po većoj stopi negoli na stambenu svojinu u predgrađu — porez na uredski prostor u gradu gde obavlja posao i zarađuje za život porodice. Plaćaće ga neposredno ukoliko je poslodavac, a posredno ukoliko je nameštenik. Međutim, iznos poreza kojim se može opteretiti stambeni deo izgrađenog područja grada, unutar njegovih administrativnih granica, znatno će opasti: jer, kada se bivši stanari, pripadnici srednje klase, počnu sve više seliti u predgrađa s novostečenim statusom pravnog lica, njihove ispražnjene kuće useljavaće novi stanari, s nižim prihodima, pa će poreska procena tih imanja opasti. Tamo gde su, kao u Riju i Rozariju, divlja naselja u srcu grada, njihovi stanovnici ne plaćaju baš nikakav gradski porez. Od svog sve manjeg prihoda, ipak, grad još mora da plaća niz komunalnih službi — za održavanje puteva, kanalizacije, plinske i električne mreže, te za policiju — a stanovnici predgrađa odvojeno organizovanih kao pravna lica još u punoj meri koriste gradske komunalne službe, kao i kada su gradu plaćali porez na stambeni i poslovni posed (...)

(...) Pri susretu bogatih i siromašnih, čak i pod najmanje mogućim nepovoljnim okolnostima, obavezno se javlja izvesno trvenje, srazmerno širini jaza između dva platna razreda. Ako je jaz širok, siromašni će biti ozlojeđeni na bogate, dok će bogati, sa svoje strane, težiti da izbegnu dodir sa siromašnima. To dolazi otuda što je razlika u platnom razredu obično praćena razlikom u stupnju obrazovanja — u širokom smislu ove reči, kada ona označava ne samo sticanje intelektualnog znanja nego i vaspitanje i odgoj. Upravo ta nesrećna kulturna posledica nemaštine nagoni bogate da se klone društva siromašnih; a nemaština i nepotpun odgoj idu jedno drugom naruku, tvoreći začaran krug. Siromašni nisu u stanju da priušte svojoj deci onako valjano obrazovanje kao bogati, pa su ona usled toga hendikepirana u borbi protiv nemaštine. Na

ovu podudarnost između nižeg prihoda i nižeg obrazovanja u Sjedinjenim Američkim Državama verovatno ćemo naići u prosečnog gradskog doseljenika, bilo da on dolazi iz prekomorskih zemalja ili iz domaćeg američkog sela (kao što je slučaj s promašenim ratarom iz Ajove).

Ako nemaštinu prati niži stupanj odgoja, što je verovatno, i ako se ovaj par uzajamno povezanih otežavajućih okolnosti podudara i sa razlikom u fizičkom izgledu, koja upadljivo podvlači razliku u prihodu — to nagomilavanje podudarnih razlika između dveju skupina ljudskih bića može dotle da pojača njihovu uzajamnu antipatiju da se hladni rat među njima izmetne u obračune. Poslednjih godina se to zbiva u nekim većim gradovima severoistočnog dela Sjedinjenih Američkih Država, gde ratuju američki građani afričkog i evropskog porekla. Slična uzajamna antipatija, povezana s razlikom u boji kože odnedavno se ispoljava u Engleskoj između domaćeg stanovništva i doseljenika.

Rasna antipatija najviše rastužuje i obeshrabruje u slučajevima kada ne iščezava ni pošto strana koja je njena žrtva prevlada njene uobičajene početne pratioce — nemaštinu i manjkav odgoj (...)

(...) Očigledno da zajednički život ljudi različitih prihoda, različitog ponašanja i običaja, kao i različite spoljašnosti izaziva mučnija psihološka dejstva u gradskoj negoli u seoskoj sredini. U gradu je život napetiji negoli na selu, pa se živci više naprežu. Ako ovo važi za svaki grad, onda *a fortiori* važi za megalopolis, a u budućem svetskom gradu taj sve veći psihološki pritisak može dovesti do neke katastrofe ukoliko se blagovremeno ne pristupi njenom uspešnom perdupredivanju i otklanjanju. Zagušenjem saobraćaja, koje predstavlja drugo glavno zlo mehanizovanog grada, takođe se valja temeljito pozabaviti pre no što nastanak svetskog grada, koji nam sada brzo približava, pogorša i to zlo dotle da i za nj možda više ne bude leka.

Očigledne su katastrofe koje možemo sebi priznaćti, ali one predstavljaju jedino mogućnost, ne i neumitnu kob. Da li ćemo se tim mogućnim katastrofama izložiti ili ih sprečiti zavisíce od toga šta danas preduzimamo da bismo ih unapred otklonili, pre no što im damo vremena da postanu konačne. A koje to glavne mere društvene i tehnološke preventive treba sada istražiti i primeniti?

Jednu od neophodnih preventivnih mera očito čini sprovođenje niza promena u strukturi svet-

---

ske javne uprave. Gradski život je složeniji od seoskog; društveni odnosi u gradskoj sredini su škakljiviji; a delotvorna tehnologija je neophodniji uslov čovekove dobrobiti u gradu. Drugim rečima, gradu — iznad svega, jednom svetskom gradu — treba vešta i moćna uprava; a uprava jednog svetskog grada samo je drugi naziv za svetsku vladu. Nijedna država čije su geografske razmere manje od svetskih ne može obuhvatiti svetski grad i upravljati njime, jer će se on, po definiciji, granati širom sveta. Nastanak svetskog grada je izvesna stvar, ali stvaranje svetske vlade nije; ako, stoga, dopustimo da nas pojava svetskog grada zatekne bez već obrazovane svetske vlade koja je potrebna da bi se njime upravljalo, sigurno će nas snaći katastrofa. Zato moramo nešto preduzeti pre nego što se suočimo sa zastrašujućom perspektivom rađanja svetskog grada dok traje administrativna zbrka.

To, pre svega, znači da će se 125 suverenih nezavisnih država koje sada postoje na našoj planeti morati da pomire s ulaskom u jednu svetsku federaciju. Neke postojeće države i same su federalne po unutrašnjoj strukturi, a nastale su dobrovoljnim samopodređivanjem svojih današnjih činioca, koje su nekada, svaka za sebe, predstavljale suverene i nezavisne države. Činjenica da je federacija već ostvarena u razmerama manjim od svetskih uverljivo svedoči da se ona može ostvariti i u svetskim razmerama ako čovečanstvo uvidi potrebu za tim daljim korakom napred i napregne se da ga učini. Sjedinjene Američke Države ponikle su iz dobrovoljnog saveza trinaest država koje je pre toga politički spajala jedino posredna karika potpadanja pod suverenitet britanske krune. Duh koji je u osamnaestom veku podstakao tih trinaest država na obrazovanje federacije mogao bi, isto tako, podstaći Sjedinjene Američke Države i ostale 124 suverene države današnjeg sveta da obrazuju svoju federaciju.

Nastankom svetskog grada federacija sačinjena od svih danas postojećih suverenih država, postaće nužan uslov za opstanak čovečanstva; no iako je to nužna mera, njome se neće rešiti svi problemi koje pojava svetskog grada bude donela. Govoreći o skici geografske konfiguracije budućeg svetskog grada, na ranijem mestu u ovom poglavlju, izneli smo zapažanje da neke najznačajnije konurbacije koje će ući u njegov sastav već danas prelaze državne granice (primer za to je francusko-belgijska konurbacija), kao i da će, uporedo s njegovim uobličavanjem, nepodudaranje istorijskih administrativno-teritorijalnih jedinica i novih gradskih

teritorijalnih jedinica postajati opštija, upadljivija i tugaljivija pojava.

Kako razrešiti taj administrativni problem? Novi svetski grad iziskivaće nova administrativna područja i strukture vlasti podobne novoj konfiguraciji ljudskih naselja na površini naše planete. Ova neophodna nova područja i nove strukture vlasti verovatno se neće podudarati s teritorijama i vladama današnjih 125 suverenih država sveta; no te postojeće države ne mogu se izbrisati s karte; njihovi pravni koreni sežu odviše duboko i, što je još presudnije, njihova moće nad emocijama građana odviše je velika. Možda se ovi mogu ubediti da ih podrede novoj federalnoj svetskoj državi; ali pokušaj da se one izbrišu s političke karte, kao što je bila izbrisana Pruska, i da se ta karta preradi *in toto* ne bi predstavljao praktično političko rešenje (...)

(...) Očito da će se stari poredak žilavo opirati zahtevu novog za pravednom deobom državnih prihoda. Taj će se otpor morati da savlada; jer novi poredak neće biti mogućan bez potrebnih finansijskih sredstava, a njegovo uspešno uspostavljanje, naporedo sa starim, predstavlja neodložan zadatak. Hitno ga nalažu novi raspored i novi način života svetskog stanovništva. Stoga je još značajnija pravedna raspodela prihoda koje ostvaruju administrativni organi svetskog grada; ovaj zahtev, opet, iziskuje izradu pravične karte administrativnih jedinica svetskog grada; a to znači da se trpeljivost koja će biti nužna kada je u pitanju administrativni *ancien régime* ne sme proširiti na nezdrave teritorijalne i administrativne nuzproizvode samoog svetskog grada, kao da su i oni tobože neprikosnoveni. Od njih su najnepoželjniji nova predgrada samostalno organizovana kao pravna lica, gde stanuju imućni građani koji su se iselili iz srca mehanizovanih gradova, a ovi čine lokalne zametke i tačke rasta svetskog grada. Taj novi administrativni izum iscrpljuje životnu snagu gradova. Za razliku od starih lokalnih država, ove prigradske opštine koje niču poput pečurki nisu ni svete ni poštovanja dostojne, pa otud ni nepovredive. Za njih nema političkog, ekonomskog ni finansijskog opravdanja, a nije ga nikad ni bilo. One ne označavaju ništa drugo do prepedenu kolektivnu sebičnost jedne preterano povlašćene manjine. Pored toga što stoje u geografskoj nesrazmeri s teritorijalnom strukturom svetskog grada, štetne su po društveni interes čovečanstva. Stoga ih treba likvidirati, a njihova područja priključiti gradovima koje njihovi stanovnici nezakonito iskorišćavaju. Ova unutrašnja administrativna i

finansijska reforma predstavlja čin pravde koje je odavno trebalo izvršiti. Po sebi, ona neće biti dovoljna za rešavanje finansijskih problema svetskog grada, ali će bar ublažiti.

Sem posebne nove uprave usaglašene s strukturom i novim potrebama, te opskrbljene odgovarajućim finansijskim sredstvima — svetski grad će iziskivati različite vrste opreme i uređaja: na primer, zgrade, prevozna sredstva i raznovrsne saobraćajnice, za obavljanje saobraćaja raznih tipova. Starajući se unpred o zadovoljavanju materijalnih zahteva svetskog grada, profesionalni planeri i tehničari treba vazda da imaju na umu jednu jednostavnu stvar koja je očigledna čak i za laike. Stanovništvo sveta uvećava se brzinom bez presedana i ustaliće se — ako čovečanstvo uspe da ga ustali — na broju koji će svakako biti nekoliko, a možda i mnogo puta veći od njegove današnje veličine. Shodno tome, ukazaće se potreba da deci sadašnjeg pokolenja, a možda i mlađim godištim samog ovog pokolenja, svet pruži neizmerno više materijalnih uređaja i opreme.

Iz ovog bez sumnje sleduje da nam valja pokazati smotrenost pri odbacivanju ma čega što spada u opremu i uređaje koje danas posedujemo, ma koliko deo te opreme i uređaja bio nepodesan ili izandao. Ozbiljno bismo pogrešili kada bismo zamišljali da možemo bacati stvari u staro gvožđe, pošto nam je napredak tehnologije povećao proizvodnost. Treba da maksimalno proizvodimo, ali i da maksimalno čuvamo. Ovo vredi istaći, jer danas i među stručnjacima preovlađuje sklonost ka odbacivanju korisnih stvari koje u ovom trenutku ne donose finansijsku dobit, pa čak i ka odbacivanju korisnih stvari koje su još u očuvanom stanju ali slučajno izišle iz mode — na primer, prošlogodišnjeg modela ove ili one marke automobila, ili voza, osnovnog sredstva veze u prošlom veku, zarad današnjeg miljenika — a to je, naravno, mehanizovano drumsko vozilo.

Današnja moda u oblasti prevoznih sredstava isto je tako iracionalna i proizvoljna kao što je to moda u odevanju oduvek bila; no bezobzirno praćenje mode u oblasti prevoza može nas uvaliti u nevolju možda strašnije od ekstravagantnih kostima pariskih *merveilleuses* po završetku razdoblja terora. Svota koju tračimo na praćenje mode u oblačenju marginalnog je značaja, pa se nje ne možemo lišiti bez nekih većih posledica. S druge strane, mi tražimo đavola kada bacamo u staro gvožđe postojeće uređaje za prevoz i opremu zato što su postale staromodni, mada nisu izgubili delotvornost i mada, isto tako, predstavljaju ogroman kapital uloženi u prošlosti koji se, kada jednom propadne, nikad više

ne može povratiti. Prepuštajući se ovoj ludosti, mi gotovo svesno dolazimo u opasnost da svoje naslednike — a možda i sebe, što se odnosi na one među nama koji su danas, 1969. godine, još mladi — dovedemo u nezavidnu situaciju u trenutku kada velik broj ljudi neće više moći da putuje. Nije presudno što danas većina železnica u svetu posluje s gubitkom. Taj finansijski gubitak je privremena posledica mode putovanja automobilom ili avionom; no svaka moda je prolazna, pa će i ovu prinudno okončati dalja eksplozija automobila, ukoliko ta dva nezbežna i neodložna događaja ne budu imala za posledicu dobrovoljno odustajanje od nje. Očuvati postojeću železničku mrežu sveta koristeći je, čak i uz velik finansijski gubitak, tokom narednih dvadeset ili trideset godina, pa i pola veka, znači, gledano dugoročno, unosno uložiti sadašnje uštedevine čovečanstva. Ulažući ih sada, obezbedićemo ljudima da ubuduće budu u stanju da putuju.

Druga korisna stvar koju smo skloni da odbacimo a koju treba sačuvati jesu naše sirotinjske četvrti. Ne možemo se odreći ni sirotinjskih četvrti ni železnice, ma koliko sirotinjske četvrti bile grozne, a železnice staromodne. Krov koji prokišnjava bolji je nego nikakav krov, a putovati vozom bolje je nego nemati čime putovati.

Jer u budućnosti, koliko je zasad možemo sagledati, ukupne mogućnosti građevinske industrije čovečanstva treba isključivo koristiti u proizvodne svrhe. Mi treba da gradimo nove kuće i obnavljamo stare, a ne da se namerno lišavamo najvećeg mogućnog broja stanova usmeravajući ma i najmanji deo naših sredstava na izopačenu delatnost rušenja postojećih zgrada — osobito ako rušimo kuće u kojima stanuje sirotinja da bismo raščistili zemljište i podigli još kuća za bogataše. Velelepnije nove kuće na starim placevima doneće, naravno, veći prihod od stanarina i poreza, ali ubogi stanari izbačeni iz svojih kuća možda neće imati kuda da se denu jer neće moći da nađu drugi smeštaj koji odgovara njihovim oskudnim finansijskim mogućnostima. Rušenje treba odobriti jedino ako se dokaže da je otpisana kuća u tako nehi-gijenskom stanju da predstavlja istinsku i neposrednu opasnost po narodno zdravlje; trošnu kuću valja popraviti pre no što toliko propadne da bude za otpisivanje; međutim, izuzimajući nedostupan spasilački poduhvat ove vrste, čak i obnova treba da bude drugo bolje rešenje od podizanja nove zgrade — pa i u slučajevima obnovljene kuće zahtevaju rehabilitaciju i adaptaciju, ne radi toga da bi se bogatima povećao izbor smeštaja, već opet radi smeštaja siromašnih, uz istovremeno poboljšavanje njihovih ma-

terijalnih uslova života. Upotrebljivi stanovi takvi kakvi su predstavljaju dragocenost, ma koliko lošeg kvaliteta bili, dokle god još ima ljudi koji su u opasnosti da ostanu bez ikakvog skloništa.

Dabogme, sirotinjske četvrti bez sumnje su žalosne pojave. Pored toga što su leglo fizičke bolesti, njihova prenatrpanost i lišenost osnovnih materijalnih pogodnosti za život mogu delovati obeshrabrujuće. Uklanjanje sirotinjskih četvrti širom sveta u najskorije pogodno vreme treba da budu jedan od prvenstvenih zadataka čovečanstva u njegovim ekonomskom programu; ali najskorije pogodno vreme neće nastupiti sve dok se svetsko stanovništvo, koje danas doživljuje eksploziju, dovoljno ne približi stupnju ponovne stabilizacije, kako bi demografi mogli da približno procene stalan broj kuća potrebnih u svetu čije će stanovništvo — bez obzira koliko tada bude iznosilo — ostati brojčano postojano zahvaljujući sveopštem planiranju porodice. Pošto budemo izgradili onoliko novih kuća koliko će biti potrebno za smeštaj datog broja porodica, i to izgradili prema merilu koje će, u pomenuto buduće vreme, biti smatrano obavezanim minimumom udobnosti — tada možemo, i tada treba, da pristupimo uklapanju sirotinjskih četvrti svake vrste i na svakom mestu; a onda ćemo moći da ih zamenimo ne novim kućama za bogataše, već hramovima poput Partenona i mauzolejima poput Tadž-Mahala na raščišćenim područjima u centrima naših gradova, odnosno vrtovima kao što je Boboli i šumama kao što je Bulonjska na raščišćenom zemljištu današnjeg spoljašnjeg prstena divljih naselja.

Ovaj golemi program građevinskih radova mogao bi se, naravno, sprovesti brže i bolje (to jest, prema višim merilima) kada bi čovečanstvo nateralo svoje suverene lokalne vlade današnjeg doba da novac od poreza namene stambenoj izgradnji, pa najzad i uklanjanju sirotinjskih četvrti, a ne da ga troše, kao što danas čine, na fatanistično skupu utakmicu u naoružavanju, koja predstavlja pretnju za opstanak čovečanstva, i na fatanistično skupe podvige iz astronautske veštine, koji ničim ne doprinose ljudskom blagostanju ni sreći.

... Bolni materijalni kontrast između sirotinjskih četvrti i stambenih oblasti za pripadnike srednje klase sadrži, čini se, psihološku kompenzaciju kojom se iskupljuje. Što je prihod veći i što su krov i vodovod bolji, to je norma dobrosusedstva niža. Poznato je da siromašni ukazuju jedni drugima daleko spontaniju besplatnu pomoć no što to čine bogati. Bez visoke norme dobrosusedstva, u stvari, teškoće i ne-

daće života u sirotinjskim četvrtima bile bi nesavladive. Sto je sirotinjska četvrt bednija, to je norma dobrosusedstva obično viša. U današnjem svetu, godine 1969, dobrosusedstvo je verovatno dostiglo vrhunac u *Javeas* na području Kija. Ono iziskuje truda, ali se i isplati. Nagrađuje nas druželjubivošću i životnim poletom koji ona uiva. Međutim, nad ovom aktivnom stavkom bilansa života u sirotinjskim četvrtima očito da kudikamo preteže ogromni zbir svih užasnih pasivnih stavki. One, kao što smo već rekli, nisu samo materijalne, već i duhovne; stoga sadašnje stanovnike sirotinjskih četvrti u svetu moramo što pre preseliti u pristojne nove stanove, čak i uz duhovni rizik da bivši stanovnici sirotinjskih četvrti postanu nedruželjubivi, poput pripadnika srednje klase, kada se nađu u novoj materijalnoj sredini kakva je ona u kojoj ovi žive.

Ako na dosad neiskorišćenom zemljištu namestavamo da gradimo nove stanove za žitelje sirotinjskih četvrti sveta, valja ih graditi izvan zone u kojoj su već podignuta predgrađa za srednju klasu. To znači da će radnici koji sada žive srazmerno blizu svojih preduzeća — bilo u centru grada ili u divljim naseljima na njegovoj neposrednoj periferiji — morati da putuju na posao. Tako će se sadašnja vojska putnika na posao iz redova srednje klase više puta uvećati, a ta nova većina moraće da, uz manje prihode, prevljuje do radnog mesta veće razdaljine. Obezbeđivanje najjeftinijih mogućih prevoznih sredstava u najvećem mogućnom broju dobija u ovoj perspektivi izvanredan značaj, a to ukazuje da će železnički saobraćaj povratiti prvenstvo koje je imao gotovo stotinu godina, a izgubio pre manje od pola veka.

Sve veće mehanizovanje života od izbijanja industrijske revolucije naovamo zadalo je muke čovečanstvu, ali mu je donelo i koristi, među kojima se posebno ističe pronalazak voza, koji se kreće po pruži pomoću nežive pogonske snage — pare, električne energije, ili nafte — a ne pomoću mišićne snage ljudskih bića i pripitomljenih životinja...

... Pogledajte kroz prozor hotela „Imperijal“ u Tokiju s kojeg pod sobom možete videti osam naporednih železničkih koloseka. Osmotrite kako se putnički vozovi na mehaničku vuču — svaki dugačak oko četvrt milje, i svaki prepun putnika — brzo kreću, gotovo se sustižu u oba pravca, a da nijedan od osam koloseka ne ostaje prazan duže od minut-dva — pa ćete uvideti šta je pronalazak vozova na mehaničku vuču učinio za putnički saobraćaj. Zastanite na levoj obali Rajne u Bad Godesbergu; osmotrite kako teretni vozovi (još duži od japanskih putničkih)

prolaze — takođe, gotovo se sustižući — železničkom prugom na suprotnoj obali reke; i imajte u vidu da postoji još jedna železnica, možda podjednako prometna, odmah iza vaših leđa, na onoj strani Rajne na kojoj vi stojite — pa ćete uvideti šta je pronalazak vozova na mehaničku vuču značio za robni promet.

Da ovog pronalaska nije bilo, gradovi sveta, koji u prvih pet hiljada godina svoje istorije behu statični, nikad se ne bi mogli pokrenuti. Od vremena pronalaska izgradnje železnice gradovi se međusobno spajaju, obrazujući grozdaste skupine koje smo označili kao „megalopolise”, a u naše vreme megalopolisi sveta sraštaju u jedan jedini svetski grad.

Za svetski grad čovečanstvo se opredelilo primenjujući nauku na medicinsku i poljoprivrednu tehnologiju — na dva tehnološka dostignuća koja su izazvala sadašnju eksploziju stanovništva i istovremenu seobu iz sela u svetski grad. Mi se ne možemo vratiti na način života koji je prethodio mehanizaciji. To bismo mogli učiniti jedino po cenu genocida; jer prepotopski sistem privrede omogućio bi održanje tek deliću onog broja ljudskih bića koji će živeti na ovoj planeti u vreme kada se njeno stanovništvo bude ponovo ustalilo. U ovoj situaciji, iz koje — sviđalo nam se to ili ne — nema izlaza, odreći se železnica, pronalaska koji je pružio mogućnosti za nastanak već postojećih megalopolisa i budućeg svetskog grada, ravno je samoubistvu. Dabome, opravadno je što do krajnjih granica razvijamo i noviji pronalazak mehanizovanih vozila koja se kreću po drumu; no ona ne zamenjuju, nego dopunjuju vozove, a već se pokazuje da će ih samo uzgredno dopunjavati.

Mehanizovana drumska vozila poseduju očevide ne draži. Ona su u dvostrukoj prednosti nad železnicom. Putnički automobil ili kamion može ići od kuće do kuće; to nije slučaj s kompozicijom putničkih ili teretnih vagona, jer se ona mora kretati tračnicama. Vozač automobila ili kamiona može da započne putovanje kada mu drago, a može i da se zaustavi, da skrene s puta, takođe po svojoj volji, na svakom mestu i u svakom trenutku. Korisnik železnice, poput korisnika bilo kojeg drugog oblika javnog prevoza, mora da se upravlja prema redu vožnje, koji nije utvrdio on, nego uprava železnice, i koji važi kako za prevoz putnika, tako i za prevoz robe, pa se ukrcavanje i iskrcavanje, utovar i istovar, mogu vršiti jedino na putničkoj stanici ili stovarištu. Upravo zahvaljujući privlačnosti pomenutih dveju prednosti, uzetih zajedno, mehanizovani drumski prevoz postao je popularan, a železnički staromodan.

Međutim, prvi od ova dva nedostataka železničkog prevoza delimično je otklonjen — u robnom, ali ne i u putničkom saobraćaju — nedavnim pronalaskom kontejnera, koji se ne mogu prenositi, bez pretovara na stanici, od železničkog do drumskog teretnjaka ili broda. Upotreba kontejnera omogućuje udruživanje prednosti koju ima drumski saobraćaj — podizanje i isporuka robe od kuće do kuće — s prednostima železničkog prevoza — primenom mehanizovane vuče na kompoziciji vozila, nasuprot mehanizovanom drumskom prevozu, nužno ograničenom na pojedinačna vozila, kojima se u najboljem slučaju, pridodaje po jedna prikolica — što je ravno železničkoj kompoziciji sastavljenoj od samo dve jedinice, uključujući tu i lokomotivu...

...Prednost železnice nad drumom bez tračnica — koja se sastoji u mogućnosti vuče kompozicija, a ne samo pojedinačnih vozila — pre svega je značajna za budućnost, kada će broj stanovnika sveta biti mnogo puta veći od današnjeg. U oblasti tehnologije prevoza, voz je s neba poslan odgovor na izazov eksplozije stanovništva u blasti demografije. Vizuelan dokaz za to nalazi se u prizoru, viđenom s hotelskog prozora u Tokiju, koji smo već opisali. Ova prednost voza nad mehanizovanim drumskim vozilom je stalna prednost, a postajaće sve dragocenija s povećanjem broja stanovnika u svetu, s rađanjem svetskog grada i s urbanizovanjem sve većeg postotka svetskog življa. Nasuprot tome, prednost mehanizovanog drumskog vozila nad vozom je prolazna prednost. Ono predstavlja rasipno preimućstvo, jer je suštinski samoobezvređujuće; a već je blizu vreme kada će izneveriti vlastitu namenu.

Voz koji se kreće prugom logično je oruđe punog ubiranja plodova što ih je doneo tehnološki podvig korišćenja moćnih fizičkih snaga nežive prirode. S druge strane, mehanizovano drumsko vozilo — koje je pozna dopuna i koje, u ovom trenutku, ima privremenu nadmoć, označava nelogičan povratak na najdelotvorniji mogući oblik vozila u doba mišićne vuče, ali oblik koji je anahroničan još od vremena mehanizacije kopnenog prevoza. U poređenju s vozom, mehanizovano drumsko vozilo je rasipno oruđe, kako u pogledu utroška pogonske snage tako i u pogledu zapremanja drumskog prostora. Motor gotovo svakog mehanizovanog vozila na drumu bio bi u stanju da vuče mnogo veći teret kada bi se mogao ugraditi u lokomotivu; a pošto ova planeta raspolaže tek ograničenom količinom benzina ili drugih prirodnih goriva za pogon mehanizovanog drumskog vozila, ta nepotrebno prekomerna potrošnja go-

riva je ogrešenje današnjeg rasipničkog pokolenja o njegove još nerođene naslednike. Međutim, nedostatak mehanizovanog drumskog vozila koji će se u bližoj budućnosti okrenuti protiv njega jeste traćenje kolovoznog prostora.

Najprostraniji omnibus za prevoz putnika ili kamion za prevoz tereta traće kolovozni prostor u poređenju s vozom; automobil, namenjen ličnoj upotrebi, traći prostor još u većoj meri, a danas, 1969. godine, takvi automobil daleko su popularniji i brojniji od druge dve vrste mehanizovanih drumskih vozila. Automobil normalne veličine može da primi najviše pet ili šest osoba, uključujući vozača. Drugim rečima, njegova nosivost nije veća od nosivosti njegovog prethodnika — konjskih kola. Automobili koje danas možemo sresti na drumovima retko su, međutim, iskorišćeni do krajnjih granica nosivosti — nosivosti nesrazmerne snazi njihovih motora. O vikendu, privatni automobil može da primi čitavu porodičnu družinu, ali radnim danom njime će se najčešće voziti samo jedna osoba — putnik koji je, u isti mah, i vozač; u toku većeg dela dana taj automobil biće parkiran, pa tako opet zaprema prostor. Ako porodica može sebi da priušti još jedna kola, i njima će se, verovatno, služiti jedan putnik-vozač — naime, voziće ih supruga i majka pri odlasku u kupovinu. Kada se kolovozni prostor tako rasipa, nije nikakvo čudo što drumski saobraćaj sveta postaje sve beznadnije zagušen, uprkos mahnitim naporima nadležnih za autoputeve da održe korak s njegovim porastom proširujući postojeće drumove i gradeći nove.

Danas, godine 1969, već je jasno da će automobil biti kratkog veka i da je već prešao svoj zenit. Dostigao ga je nekoliko godina pre izbijanja drugog svetskog rata i prešao, posle zabrane privatnog korišćenja automobila koja je važila dok je ovaj trajao, u roku od nekoliko godina po njegovom završetku.

Doba procvata automobila nije moglo započeti sve dok ovaj nije dobio odgovarajuće drumove, kao što se nije moglo produžiti kada je proširivanje i umnožavanje drumova izgradilo korak s porastom obima automobilskog saobraćaja. Čak ni u Sjedinjenim Američkim Državama automobili su sve u znatnijem broju počeli pojavljivati na drumovima tek posle prvog svetskog rata. U međuvremenu drumovi su bili prepušteni propadanju — pošto u zapadnim zemljama najpre behu obnovljeni, u jeku poštanskih kola, gotovo prema rimskim normama — već maltene stotinu godina od vremena pronalaska voza koji je iznenada izbacio

iz upotrebe poštanska kola. I sâm sam učio da vozim bicikl krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka, na deonici druma Dover—London između Dovera i Kenterberija. Učio sam se na greškama, padajući s bicikla i stalno se iznova penjući na nj. Zahvajujući debljini jastuka od prašine na drumu, moji padovi behu bezbolni, a nisam se izlagao ni opasnosti da me obore i pregaze seljačka kola i čeze, koji su povremeno prolazili i, uz moj bicikl, bili jedina druga vozila s točkovima na toj glavnoj saobraćajnici. U Britaniji su drumovi predstavljali raj za privatne automobiliste jedino tokom dva kratka vremenska raspona, neposredno pre i neposredno posle drugog svetskog rata: tada su već bili dovoljno obnovljeni da vožnja po njima bude prijatna, a proizvodnja automobila još nije bila dostigla onaj stupanj na kojem je automobilski saobraćaj stao da sam sebe onemogućuje zagušenjem, koje danas, 1969. godine, i dalje raste.

Perspektivu automobila, odnosno vozova, u budućem svetskom gradu jasno je, van svake sumnje, prikazalo svedočanstvo koje je Udruženje američkih prevoznika podnelo na presesima u Zajedničkom odboru za probleme vašingtonske metropole održanim tokom maja i juna 1951.¹⁾ To svedočanstvo je dato u obliku procena nosivosti jedne kolovozne površine u različitim vidovima prevoza, a nosivost je izražena brojem putnika koji se mogu prevesti za jedan čas. Evo tih brojki:

Vrsta prevoznog sredstva	Broj putnika
automobili na ulici	1,575
automobili na autoputu	2,625
autobusi na ulici	9,000
tramvaji	13,500
podzemni „tramvaji“	20,000
lokalna podzemna železnica	40,000
ekspresna podzemna železnica	60,000

Ove brojke govore za sebe, a presuda koju one izriču je neopoziva. Na osnovu njih saznajemo da će u poslednjim decenijama dvadesetog veka — kada će se stanovništvo sveta bar udvostručiti ili utrostručiti i kada će svetski grad postati svršena stvar — vozovi, kao prevozna sredstva, povratiti prvenstvo koje su imali u stoleću čiji završetak pada dvadesetih godina ovog veka, kada su automobili počeli

¹⁾ Iz knjige profesora Zana Gotmana *Megalopolis — urbanizovana severoistočna obala SAD* New York, Twentieth, Century Fund, 1962. Isto kazuju i brojke iznesene u delu profesora Čarlsa Ebramsa *Grad je granica* (Harper Colophon Books: Njujork, Evanston, i London, 1967, Harper and Row), str. 331, beleška 29.

da im otimaju prvo mesto, zadobivši prevagu koja beše senzacionalna dok je trajala, ali koja se sada pokazuje prolaznom.

Danas, godine 1969, ne može biti daleko dan kada će svaki deo svetskog grada morati da usvoji praksu Venecije, praksu prinudnog zastavljanja i garažiranja mehanizovanih drumskih vozila na prilazu gradu. Zabranjujući mehanizovanim vozilima ulazak u grad, Venecija, u stvari, obavlja prionirsku misiju u zapadnom svetu, jer je njena unutrašnjost oduvek neprohodna, čak i za kola na mišićnu vuču. Kanali su joj glavne saobraćajne arterije, a uskim sokacima, s čestim stalno zasvođenim mostovima, mogu da prelaze jedino pešaci. Kada se ovo venecijansko pravilo proširi na sve delove svetskog grada, u unutrašnjosti te svetske konurbacije postaće mogućan javni prevoz, autobusima i taksijima, koji će biti čest, redovan, brz, jevtin, a u isti mah i unosan.

Jedini drugi automobili kojima će se dozvoliti da u svako doba saobraćaju unutar svetskog grada biće vatrogasna kola, kola za hitnu pomoć, lekarska i policijska kola. Trgovačka vozila moći će da vrše isporuku i podizanje robe jedino u određeno vreme — ne u najprometnije sate, a po mogućstvu ni u toku čitavog dana. U vreme koje im bude stavljeno na raspolaganje, trgovačka vozila nužno će dobiti dozvolu da čekaju na utovar i istovar; ali će, izuzev kada su na zadatku, morati da, poput putničkih vozila u privatnoj svojini, budu garažirana na prilazima svetskom gradu. U Rimu iz carskog doba danju se nije dozvoljavao nikakav kolski saobraćaj, sem u nekoliko naročitih prilika. Za ovu blagodat njegovi stanovnici su plaćali nespavanje preko noći zbog buke koju su dizala kola tandrčući po kaldrmi i od topota kopita. Beše to nedaća, ali i manje zlo (...)

(...) Današnji svet iziskivaće regulaciju prometa privatnih putničkih automobila na nadzemnim autostradama van granica svetskog grada ili na autostradama ispod njegovog urbanizovanog područja. Zabrana tog daljinskog saobraćaja biće nepotrebna, ali će njegovo ograničenje biti nužno. Svak ko namerava da krene na takav put moraće izdržati proveru koja se vršila tokom drugog svetskog rata pitanjem „Je li to putovanje stvarno neophodno?” Ovo uvodno pitanje postavljaće, najpre, mogućni putnik samom sebi, pa se čini verovatnim da će njegov dragovoljan odgovor najčešće biti odrečan. To izgleda verovatno zato što će, s daljim uporednim porastom broja ljudi koji istovremeno žive u svetu i postotka koji otpada na vozače-vlasnike automobila,

vožnja postajati sve manje rasonoda i zadovoljstvo, a sve više mučenje i ispaštanje. Nadata se da će, u tim povoljnim okolnostima, nužno ograničenje saobraćaja na autostradama sveta uglavnom biti posledica dragovoljnog samoodricanja. Možda će se, međutim, pokazati da to, po sebi, nije dovoljno radi zadržavanja obima ovog saobraćaja u podnošljivim granicama. Možda će ljudi naći za shodno da donesu zakon po kojem će svaki onaj ko želi da koristi autostradu u privatne svrhe morati da navede zašto mu treba izdati posebnu dozvolu, pre no što dobije odobrenje *ad hoc*.

Iako ova predložena ograničavanja privatne upotrebe ulica i drumova svetskog grada od strane vozača-vlasnika mehanizovanih putničkih vozila mogu zvučati surovo, a automobilistima čak i okrutno — ona neće dovesti do ukidanja upotrebe privatnog automobila kao prevoznog sredstva. Dovešće jedino do toga da njegova upotreba ostane upravo u okviru koji omogućuje dalje odvijanje automobilske saobraćaja na onim kolovozima na kojima će se on još dopuštati u ograničenom obimu. Privatni automobil neće biti izbačen iz upotrebe, a naravno da i ne treba da bude; jer, ma koliko bila zamašna obnova našeg železničkog saobraćaja, postojaće potreba i za maksimalnim mogućim obimom drumskog saobraćaja, s obzirom na predstojeći ogroman porast broja stanovnika u svetu. Baš kao što će biti potrebno da, u doglednoj budućnosti, sačuvamo postojeće sirotinjske četvrti, istovremeno ulažući krajnje napore u izgradnju dovoljnog broja novih stanova za siromašnu većinu čovečanstva, tako će biti potrebno i da sačuvamo mehanizovano drumsko vozilo — uprks regresivnosti njegovog pronalazača — istovremeno ulažući krajnje napore u obnovu naših železnica, koje u kopnenom prevozu očigledno predstavljaju „budućnost“.

Sudbina koja će zadesiti automobil zadesiće, bez sumnje, i avion — drugi novi oblik prevoza koji je u modi i koji danas privremeno odvraća putnike od železnica.

Glavno preimućstvo avijacije je brzina, neporedivo veća od brzine ma kojeg oblika površinskog prevoza bilo kopnom ili vodom. Ako putnik makar i sporog aviona baci pogled naniže, kroz prozor, na automobil, voz ili brod koji se pod njim kreću, prevozno sredstvo vezano za površinu zemlje izgledaće mu kao da puzi sporo poput stonoge po katranu. Drugo značajno preimućstvo avijacije sastoji se u tome što avion može da „grabi ponad kopna i okeana bez zastanka“, u vlastitom trodimenzionalnom elementu, dok putnik u prevoznim

sredstvima vezanim za površinu zemlje mora da menja točkove za kobilicu, ili obratno, pri prelasku svake granice između kopna i vode. Stanovnik kakvog malog ostrva — na primer Irske ili Engleske — koji je počeo da putuje pre no što je nastupilo vazdušno doba osobito je svestan potonjeg i sledstvenog uprošćenja i olakšanja puta iz Dablina ili Londona u Njujork, Pariz ili Nju Delhi.

Jedna od odgovarajućih mana avijacije jeste manja bezbednost. Vozilo koje se kreće u tro-dimenzionalnom elementu ne može u njemu da miruje. Voz ili automobil mogu stojati nepokretni na *terra firma*, a čamac na vodi, ne zapadajući pri tom u nevolju; ali avion će se, kada mu zakažu motori, verovatno srušiti na zemlju, što će po svoj prilici imati kobne posledice za posadu i putnike. Druga mana putovanja vazduhom ispoljava se pri letenju po geografskoj širini. Pošto putnik poput taneta preleti nekoliko uzastopnih vremenskih zona, njegov fiziološki i psihološki ritam se remeti, pa mu za oporavak treba vremena i napora. Treća mana avijacije je nemogućnost zajamčenog pridržavanja reda letenja. Avijacija bespomoćnije zavisi od čudi vremenskih prilika negoli mornarica, a u ovom pogledu železnica je ne samo daleko iznad vazduha i vode nego i iznad drumova.

Međutim, u doba kada se čitavo stanovništvo planete sjedinjuje u jedno jedino društvo, mogućnost brzog putovanja od ma koje tačke u svetskom gradu do ma koje druge tačke koju pruža avijacija, kudikamo bi preteгла nad svim manama putovanja vazduhom kada mu, kao i putovanju drumom, ne bi sada pretila opasnost da zamre i postane neizvodljivo usled zagušenja saobraćaja. Danas, godine 1969, obim vazdušnog saobraćaja u svetu već raste brže od broja i veličine svetskih aerodroma; a sve veću prosečnu brzinu aviona poništava sve veće gubljenje vremena pri čekanju na red za uzletanje s piste ili pri višekratnom kruženju nad aerodromom dok ne dođe red za sletanje na nju. Ovo početno zagušenje saobraćaja na svetskim aerodromima i nad njima nagoveštava da će se obim vazdušnog saobraćaja, poput drumskog, morati temeljito da ograniči. U tom će slučaju voz, koji se kreće poput kornjače, izići, paradoksalno, kao pobednik u trci s avionom, koji leti poput jaстреba, a i u trci s automobilom, koji juri poput zeca.

Zabrana prometa privatnih putničkih automobila u unutrašnjosti svetskog grada doprinela bi, skupa s konačnim uklanjanjem sirotinjskih četvrti, obnovi zapuštenih centara nekadašnjih

lokalnih gradova — prvobitnih tačaka rasta svetskog grada. Otkako su se mehanizovali i, shodno tome, počeli da šire — gradovima smeta konfiguracija koja je predstavljala standardan obrazac tokom prvih pet hiljada statičnih godina njihove istorije. Grad tradicionalne veličine i oblika dizao se oko tržnice, koja je bila njegov glavni društveni, mada ne uvek i pravi topografski centar. To središno sastajalište prvobitno je služilo za sve — kako za trgovanje, tako i za političke skupove, sudske poslove i verske svečanosti — iako je trgovina bila prvobitna i neophodna funkcija tržnice, pošto čak i najmanji i najprimitivniji grad mora da kupuje hranu prodajom preradevine i usluga.

Usredsređivanje delatnosti grada na jedan jedini poslovni centar neizbežno izlaže tu središnu tačku izvesnom pritisku, i fizičkom i psihološkom; ali, u gradu u kojem je tržnica bila udaljena najviše deset minuta hoda od svake gradske kapije unutar gradskih zidina, razlika u stepenu pritiska na tržnicu i pod zidinama nikad se nije žestoko osećala — ni u radno vreme običnih dana, ni u pijačne dane, kada je pritisak na centar dostizao vrhunac. Zahvaljujući nevelikoj površini i nebrojnom stanovništvu tradicionalnog grada, pritisak na centar nije premašio stupanj na kojem ga ljudska priroda može bez teškoća izdržati.

Tradicionalno urbanističko rešenje, koje je bilo prirodno i podesno tokom ovog prvog poglavlja gradske istorije, pretvorilo se u zamku kada je mehanizovani, pa otud ekspanzivni grad počeo da raste. Svi ekspanzivni mehanizovani gradovi, koji su se međusobno stopili da bi obrazovali megalopolise što danas srastaju u svetski grad, u početku su bili urbanistički rešeni prema tradicionalnom planu. Čak i u onim slučajevima kada to behu novi gradovi, podignuti na istaknutom zemljištu, njihovo urbanističko rešenje ipak ih je usmeravalo na poslovni centar, jer je, u prošlosti, gradska konfiguracija uvek bila takva, i jer tvorci mehanizovanog grada nisu predvideli da će njihov revolucionaran preobražaj prirode grada iziskivati korenitu promenu njegove fizičke strukture. Shodno tome, širenje mehanizovanih gradova, koje je označavalo jednu od njihovih novih crta, odvijalo se u vidu koncentričnih krugova koji su mu uzastopno pridodavani — onako, zapravo, kako u prirodi deblja stablo drveta u rastu. U veštačkoj gradskoj sredini čovečanstva, koju je ono samo izgradilo, ovo koncentrično fizičko širenje mehanizovanih gradova donelo je srazmeran progresivan porast pritiska na centar (...)

(..) Pritisak na centre ekspanzivnih gradova naglo je, u stvari, postao nepodnošljiv, i upravo je stoga početnom širenju mehanizovanih gradova ubrzo usledio odlazak najpre imućnijih stanovnika, a onda i industrijskih pogona. Najsporije su se iseljavali poslovni uredi, jer svi oni nameštenici raznih profila koji su zaposleni u njima treba da stalno budu u ličnom dodiru radi obavljanja poslova — bilo da su u pitanju trgovci, bankari, trgovački posrednici, advokati ili pripadnici neke druge profesije koje skupa obrazuju poslovnu zajednicu. I oni, međutim, osećaju sve veću cenu daljeg poslovanja u centru: gubljenje vremena i trošenje telesne energije nametnute praksom putovanja na posao, kao i pomanjkanje fizičkog prostora za proširivanje ureda, čak i ako postoje mogućnosti i volja da se za svaku kubnu stopu plati fantastična cena na ime kupovine ili najamnine. Staviše, tehnološki napredak — pre svega, pronalazak telefona, stalno usavršavanje njegove delatnosti, te širenje telefonske mreže u svetskim razmerama — počeo je da omogućuje decentralizaciju poslovanja, koja je već izvršena u prerađivačkoj industriji i stambenoj izgradnji za potrebe imućnih.

Otud danas propadaju prvobitna područja gradova koja čine istorijska jezgra svetskog grada. Gradske stambene četvrti u kojima su ranije živeli pripadnici srednje klase izmeću se u sirotinjske male; velik, možda najveći, broj radnika iz te klase preselio se u nova predgrađa i počeo da putuje na posao; industrija se rastura na razne strane; pa čak i samo uredsko poslovanje sada spremno očekuje istu sudbinu. Pre no što je mehanizacija porodila ekspanziju, konfiguracija tipičnog grada — naime grada u čijem središtu stajaše tržnica i koji beše opasan zidovima — ličila je na konfiguraciju punog drvenog točka primitivnih volovskih kola, s osovinom u središtu i gvozdanim obručem koji ga čvrsto steže. Danas tipična konfiguracija postaje ne pun kotur, već šupalj prsten — kakav oblik ima automobilska guma kada se skine s točka.

Ako hoćemo da sprečimo propadanje centara u istorijskim jezgrima svetskog grada i vratimo ih u prvašnje stanje, neće biti dovoljno da ta područja zatvorimo za saobraćaj privatnih automobila i da sirotinjske četvrti u njima zamenimo javnim spomenicima i nalickanim parkovima. Moraćemo, isto tako, ograničiti, i što je moguće više smanjiti, veličinu gradskog područja i gradskog stanovništva koja pritiska na svaki poslovni centar; a to možemo postići jedino stvaranjem novih poslovnih

centara, pogodnijih za stanovnike novih delova rastućeg svetskog grada (...)

(...) Podizanje novih trgovačkih centara — koji, u stvari, predstavljaju centre novih gradskih delova jednog megalopolisa — zabeležilo je veći napredak u Sjedinjenim Američkim Državama, što možda dolazi otuda što nijedan tamošnji grad još nije dovoljno star što je slučaj s gradovima zapadne Evrope.

Dr Konstantin Dorksijadis izneo je geometrijskim jezikom — koji rasvetljuje stvari, jer je jednostavan i jasan — šta nam valja činiti da bismo ovaj pritisak ublažili raspoređujući ga. Zatvoreni grad usmeren na jednu središnu tačku ne predstavlja više ostvarljivu konfiguraciju čak ni za pojedinačni grad, pošto se ovaj sada mehanizovao i, usled toga, počeo da širi. *A fortiori*, zatvoreni grad ne može opstati u doba kada su gradovi već srasli u megalopolise i kada ovi, opet, srastaju u svetski grad. A svetski grad sa jednom jedinom središnom tačkom nemoguće je zamisliti. U središnjoj tački konurbacije koja obuhvata maltene čitavo čovečanstvo, i to dvaput ili triput brojnije od sadašnjeg, pritisak ljudskih aktivnosti na nezamislivu središnu tačku Ekumenopolisa bio bi isto toliko neizmeran koliko i pritisak vode na najdubljim mestima okeanskog dna.

Po rečima dr Doksijadisa, zatvoreni grad mora se sada zameniti otvorenim gradom. Pritisak na određen gradski centar mora se umanjiti, mnogo ranije no što postane nepodnošljiv, prebacivanjem njegovog priraštaja na kakav drugi centar — a zatim na treći, pa četvrti, u nizu koji se neprestano produžuje s daljim porastom stanovništva, izgradnje, proizvodnje i saobraćaja. Pošto je ne samo mislilac nego i čovek od dela, dr Doksijadis je ovo svoje pravilo već primenio pri projektovanju ljudskih naseobina u raznim krajevima sveta.

Ova revolucija u konfiguraciji gradskih naselja ograničiće pritisak pod kojim se posluje u svetu; ali čovek-radnik, za razliku od pčele ili mrava, koji rade kao roboti, pre svega je ličnost, a tek uzgred radnik. „Neće živjeti čovjek o samom ljebu”.²⁾ On nije brojka, uputni broj, računarska kartica — nego živa duša. Nužno je obezbediti mu podnošljive radne uslove, a postići to znači postići mnogo, ali ne i dovoljno. Čovek ne može živeti u stanju duhovne beskorenosti; iskorenjenost preti da mu pomuti um ili da ga podstakne na zločin, a ta pretnja lebdi nad svim onim stotinama

---

²⁾ Jevandelje po Lucii, IV:4.

miliona ljudskih bića koji sada hrle (dolazeći sa selâ gde su njihovi preci obitavali od pronalaska poljoprivrede pre nekih osam, pa možda i deset hiljada godina) u sirotinjske četvrti i divlja naselja nastajućeg svetskog grada.

Bivši seoski, a sada gradski radnik mora imati mogućnosti da u nepoznatoj i stravičnoj novoj sredini, u gradu, i dalje živi kao ljudsko biće. To znači da i dalje mora održavati dobrosusedske lične veze s dovoljno malom skupinom bližnjih da bi njihovi uzajamni odnosi bili bliski i prisni. To, opet, znači da opseg neposrednog društvenog okvira stanovnika Ekumenopolisa ne sme biti veći od opsega sela — naseobine čiji su stanovnici susedi koji održavaju lične međusobne odnose. U gradskoj zajednici seoskih razmera beskućnik, izgubljen u „usamljenoj gomili” svetskog grada, imaće priliku da ponovo postane član neke zajednice, na šta stiće pravo samim rođenjem, jer čovek je po prirodi društveno biće. Zbog svoje društvene funkcije, ova sastavnica svetskog grada po veličini ravna selu biće i važnija od svih drugih, a ipak samo najmanja sastavnica u hijerarhiji društvenih i upravnih jedinica koja, na uzlaznoj veličinskoj lestvici, dopire do ekumenskih razmera samog svetskog grada. U toj hijerarhiji će stambene jedinice predstavljati odeljke gradskih centara — neposrednih činilaca svetskog grada „bez granica”, pa ako ne želimo da humanizacija života koja se vrši na razini odeljaka izostane na razini gradskog centra, svaki takav centar mora sačuvati dimenzije nekadašnjeg grada standardne veličine — recimo Ura iz trećeg milenijuma stare ere ili Vajmara iz poznog osamnaestog veka nove. Drugim rečima, sastavne ćelije budućeg svetskog grada moraju biti naseobine razmera tradicionalnog lokalnog grada. Svetski grad će obuhvatiti stotine hiljada tih jedinica, koje će biti postavljene jedna kraj druge u neprekidnom mozaiku, a ne retko raštrkane po nekoj pretežno seoskoj *Oikoumenê*. No u tom novom okviru svaka jedinica mora težiti da bude Vajmar ili Ur *rediviva*.

Ova potreba za humanizovanjem života u Ekumenopolisu jeste jedan od bitnih postulata Konstantina Doksijadisa; bez obzira smatra li on ili ne da je lokacija Brazilije bila dobro odabrana, taj smeli eksperiment podizanja novog glavnog grada u divljini pružio je priliku, koja je iskorišćena, da se pomenuto Doksijadisovo pravilo pokuša primeniti u osnovnim minimalnim razmerama, čiji je značaj prevashodan. Stambeni delovi Brazilije urbanistički su rešeni u obliku *quadroa* (to jest, kvadratnih stambenih zajednica), a svaki *quadro* projek-

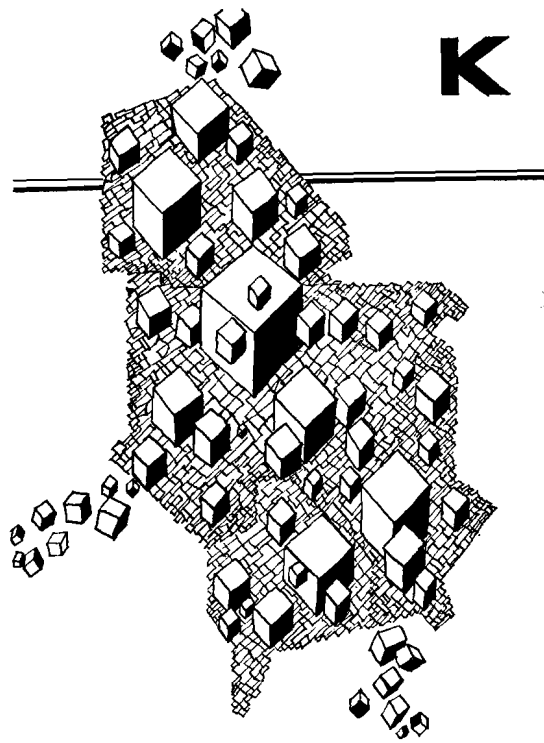
tovan je tako da bude što samostalniji i da mu razmere budu dovoljno male za međusobno lično upoznavanje njegovih stanovnika. Između četiri strane *quadroa* nema ulica otvorenih za mehanizovan saobraćaj. U njemu su jedino stambene zgrade, škole, prodavnice, centri zajednice, tramvaji, vrtovi i staze za pešake, koje povezuje sve ove sastavne delove *quadroa*. Supruge i majke mogu da obave kupovinu i odnesu rublje na pranje u vlastitom *quadrotu*, a deca da odu u školu ne izlažući se opasnosti da padnu pod točkove. Ovaj obrazac stambene naseobine u Braziliji predstavlja jednu dosta izdašniju reprodukciju onog čiji je tvorac bio dr Doksijadis u svom urbanističkom rešenju novih naselja, u okolini Karačija, za muslimanske izbeglice koje su se sjatile u Karači posle podele bivšeg britanskog Indijskog carstva između Pakistana i Indije.

Opštu temu ovog poglavlja, kojim zaključujem knjigu, predstavljalo je istraživanje puteva i načina da se naglo rastućoj masi ljudi, koja živi na selu i ishranjuje se poljoprivredom i stočarstvom, olakša današnji preobražaj u urbane industrijske i kancelarijske radnike nastanjene u jednom svetskom gradu — novom obliku ljudskog naselja za koji nema primera u minuloj istoriji čovečanstva. Da li će ljudska priroda biti kadra da podnese jednu tako temeljitu i naglu revoluciju u načinu života čovečanstva? Ova knjiga dovodi upravo do tog pitanja. Odgovor nam nije poznat. Obelodaniće se tek tokom te revolucije, a dotle nam jedino ostaje da nagađamo kakav će biti.

Svojstvo ljudske prirode u koje moramo polagati nade jeste njena dokazana prilagodljivost. Ona se upečatljivo ispoljila prilikom probe na koju su je stavili apokaliptični događaji, čiji je uzročnik samo čovečanstvo, za životnog veka ljudi, još uvek živih, koji su, poput mene, prevalili osamdesetu. Ljudsku prilagodljivost takođe je obelodanila jedna ranija tehnološka, ekonomska, društvena, kulturna i duhovna revolucija koju su naši preci uspeli da prežive, iako je bila još temeljnija od revolucije koja je nas, njihove potomke, danas zadesila. Pre nekih osam ili, možda, deset hiljada godina naši preci — lutajući skupljači hrane, lovci i ribolovci — pretvorili su se u sedilačke obrađivače zemlje, odgajivače stoke i čobane. Činjenica što su preživeli taj raniji tegobni preobražaj predstavlja presedan koji nam daje razloga za nadu da ćemo možda i mi preživeti svoje teško iskušenje. Iskustvo nam je bolno, ali svest o mukama naših predaka govori nam da su one bile još ljuće od naših. Pošto nam

se preci pokazase na visini zadatka, mi, njihovi potomci, po svoj smo prilici kadri za ogledanje s njima ispoljimo li onu hrabrost, vidovitost i domišljatost koje našim precima donesoše izbavljenje.

(Prevod s engleskog SLOBODAN ĐORĐEVIĆ)

DELOSKA DEKLARACIJA*

Ovde u Delosu, pre pet godina, rekli smo: „Grad je kroz istoriju uvek bio kolevka ljudske civilizacije i napretka. Danas se grad nalazi u središtu najdublje i najobuhvatnije revolucije koja je ikada zahvatila čovečanstvo”. Našu izjavu završili smo sledećim stavom: „Mi smo građani svetskog grada, zastrašeni njegovim besomućnim širenjem, i naša briga i obaveza je samo čovek”.

Danas je nevolja sa kojom smo se tada suočili još veća i jasnija, i deo je opštih svetskih problema kao što su: traženje takvog svetskog poretka kojim bi se, isključio rat, potrebe da se zaustavi eksplozija stanovništva, obezbeđenje hrane kako bi se sprečilo gladovanje, zaustavljanje zagađenja sredine preduzimanjem mera u cilju smanjenja nesklada između mogućnosti i želja koje postoje u mnogim zemljama sveta.

U roku od trideset godina stanovništvo će se više nego udvostručiti i dostići će oko sedam milijardi. Polovini će biti manje od dvadeset i pet godina. Ako se nastave sadašnje tendencije, polovina svetskog stanovništva, koje danas živi u gradovima, povećaće se do tri četvrtine ukupnog stanovništva. Ukoliko se ne preduzmu neodložni i dalekosežni koraci, gradovi sveta — mali i veliki, drevni i moderni — biće potpuno nepripremljeni da ih prime. Moraćemo da izgradimo oko dva puta više novih stanova no što je čovek izgradio od početka istorije. Čak iako se preduzme neodložna i uspešna akcija koja bi zaustavila eksploziju stanovništva i ublažila doseljavanje u gradove, zadaci su ogromni.

Ove tendencije nisu više briga samo eksperata i planera. Još dok se nauka o ljudskim naseljima — ekistika — razvijala, društvena javnost je reagovala na stanje naših gradova organizujući ulične neredе, napade na univerzitete, sa neumitnim zahtevima za promenom. Način na koji projektujemo i gradimo, upravljamo i širimo svoja naselja je od presudnog uticaja na

---

*) Nastala na međunarodnom skupu posvećenom temi Čovek i njegova naselja, Delos, 1968.

to kako ljudska civilizacija može da preživi i razvija se. I dok preti katastrofa, ovo novo saznanje uliva nam nadu.

Neki od nas još su pod svežim utiskom bunтовnih zahteva za promenama u Parizu. Njujorku, Tokiju. Sada smo svesni da je planiranje ljudskih naselja u suštini politički proces.

Pokušaji da se bilo koji aspekt odvoji od politike, samo daju političko obeležje tom sektoru. Umesto odvajanja planera i stručnjaka od javnosti, potrebno je da se istovremeno uključe političari i narod, planeri i graditelji i oni za koje se planira i gradi, oni koji uče kako da planiraju i oni koji uče od njih; narodi razvijenih zemalja i narodi zemalja u razvoju; glasni i tihi: oni za koje, koji i sa kojima se moraju raditi planovi ljudskih naselja.

Pre pet godina postavili smo niz ciljeva:

- a. ustanoviti novu disciplinu o ljudskim naseljima.
- b. okupiti specijaliste drugih bitnih disciplina da zajedno rade na projektima u ovoj oblasti.
- c. započeti osnovno istraživanje najdalekosežnijeg karaktera.
- d. razraditi nove metode obučavanja ljudi koji su u stanju da preuzmu vođstvo i odgovornost u oblasti sprovođenja.
- e. privući najbolje mlade umove u ovu novu oblast istraživanja, razvoja i primene.

Svi ovi ciljevi su suštinski za nauku o ljudskim naseljima. Neki od njih delimično su ostvareni. Tamo gde je interesovanje studenata bilo slabo, danas je veliko i studenti preopterećuju svoje nastavnike. Ali ako treba da stvorimo osnovna sredstva, koja bi zadovoljila čovkovu potrebu da sebi sagradi odgovarajuće obitavalište, potrebno nam je mnogo više naučnog napora; mnogo više institucija za obučavanje i prenošenje informacija, kao i za istraživanje ljudskog ponašanja koje je isto toliko ozbiljno koliko i istraživanje fizičke sredine.

Ali danas je uključeno daleko više faktora. Stanje ljudskih naselja i sudbina onih koji žive u njima postali su preka briga vlada i političara, zakona i univerziteta; stalna tema sredstava masovnih komunikacija; tema koja odzvanja u svakom delu zemljine kugle. Sada shvatamo da se procesu kojim se nadamo da ćemo postići ciljeve, mora posvetiti mnogo više pažnje. Znamo da korisna saznanja možemo steći iz procesa biološkog razvitka i evolucije.

Moramo ustanoviti takve kulturne sisteme da se u njih uklupe stalne promene živog društvenog organizma. Linearno planiranje mora se zameniti sistemima povratne sprege. Umesto planiranja za, moramo primeniti planiranje sa.

Umesto da se ograničimo na ciljeve koji su vezani samo za sadašnjost, moramo uzeti u obzir buduće procese.

Umesto projekata gradova koji čoveka sputavaju i oštećuju, moramo pružiti sisteme koji daju slobodu izbora. Umesto fizičkih planova koji ograničavaju, moramo ponuditi planove koji mogu osloboditi ljude, formirati nove državne i društvene institucije koje će omogućiti svima-rođenim u gradu, došljacima i još nerođenoj deci — da se koriste tom slobodom.

Ali, takođe, moramo uvideti da se u oblasti građevinarstva moraju svakodnevno donositi hiljade nepovezanih odluka koje će duboko uticati na budućnost. Građićemo i moramo graditi: puteve i mostove, luke i aerodrome, stotine varoši, milionske gradove. Izgradnja za ljudska bića i ljudski život ne sme nikada stati. U srži problema su sukobljavanje i razmena mišljenja onih koji se bave fizičkom strukturom i onih koji se staraju o čoveku.

Autogenerativni sistemi u kojima se ciljevi iznova definišu kao deo procesa njihovog ostvarivanja — nastaju, i saglasni su i predstavljaju ispunjenje svetskih zahteva za većim učešćem u telima koja donose odluke, uz učešće kako privilegovanih tako i onih koji su isključeni zbog rase, klasnog pripadništva, nedostatka obrazovanja, izolovanosti ili siromaštva; kako onih čiji se glas čuje tako i onih koji ćutke trpe. Moraju se stvoriti uslovi da se podstakne i osnaži vodeća inicijativa u grupama koje se ranije nisu javljale. Uporedo sa zahtevima da učestvuju isključeni i da budu zastupljeni oni čiji se glas slabo čuje, shvatilo se da uključenje svih ovih grupa predstavlja samu bit procesa planiranja. Ljudska naselja neophodno je graditi uz neprestano učešće i proveravanje u životu od strane onih koji staju u njima i čine ih onakvim kakva su.

Pobune omladine širom sveta ukazale su na još jednu dimenziju našeg problema — vremensku dimenziju. Studenti koji bi tek kroz nekoliko godina uzeli aktivno učešće, zahtevaju da to bude odmah. S obzirom na sve brže odvajanje društvenih promena, oni zahtevaju da se uloge nastavnika i učenika menjaaju i da se zadatku prenošenja poznatog mora dodati zajedničko traganje za nepoznatim. Način rada naših univerziteta i drugih institucija za istra-

---

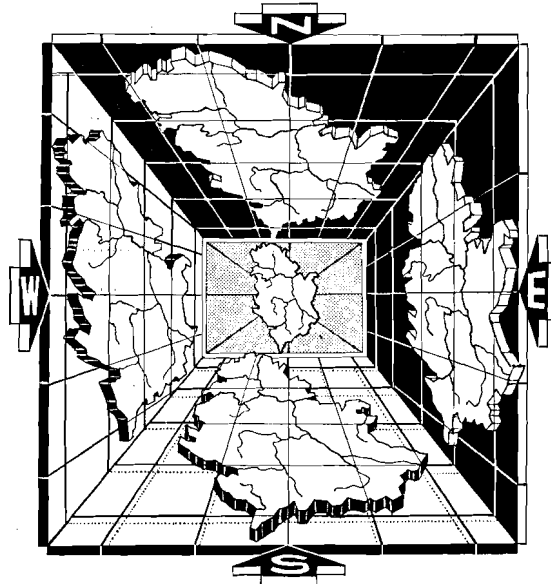
DELOŠKA DEKLARACIJA

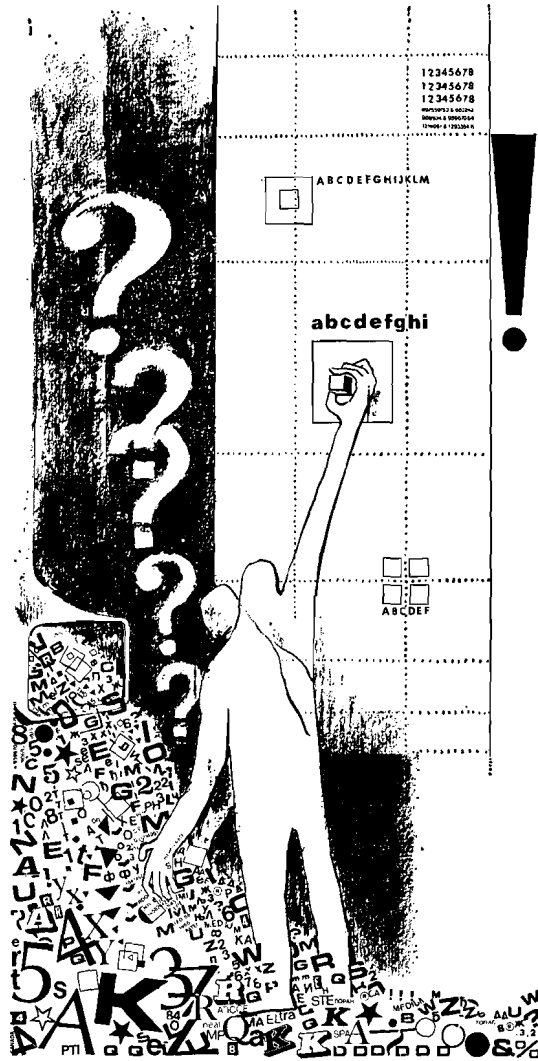
živanje i razvoj mora se korenito izmeniti. Novi način rada mora uključiti studente kao učesnike u procesu otkrivanja, a i sam univerzitet kao punopravnog učesnika koji saraduje sa ostalim institucijama u okviru svoje društvene zajednice, nacije i sveta. Glavnu ulogu ne mogu više imati samo oni koji daju odgovore; moraju se uključiti i oni koji postavljaju pitanja.

Pre pet godina broj onih koji su se bavili problemima ljudskih naselja bio je znatno manji i svet gotovo da nije bio svestan koliko je hitno potrebno planiranje budućih čovekovih naselja. Danas su se naši vidici proširili, naše znanje o tome što ne znamo mnogo je veće; naše bolje razumevanje bitnosti takvog učešća je odgovor na nadolazeću plimu zahteva za učešćem u odlučivanju. Još smo više zabrinuti za budućnost. Ali zato mnogo više znamo o potrebama sadašnjosti, o potrebi da se organizuju procesi razvojne promene, tako da se oživotvore i stvore ljudske vrednosti kojima težimo.

(Prevod sa engleskog: BORIS HLEBEC)

STANOVIŠTE — TAČKA POSMATRANJA —

KLASIFIKACIJA — SOLUCIJA

CONTENTS

URBANIZATION AS CULTURAL TRANSFORMATION

Živojin Kara-Pešić
BETWEEN NEED AND ASPIRATION

9

Eric E. Lampard
HISTORICAL ASPECTS OF URBANIZATION

18

Hans Blumenfeld
THE MODERN METROPOLIS

57

Sreten Vujović
THE PROBLEM OF THE SOCIALIST CITY

72

L. B. Kogan
URBANIZATION AND SOME QUESTIONS
OF URBAN CULTURE

105

Matko Meštrović
WHAT IS A HOUSING SETTLEMENT?

118

Miodrag Ferenčak
EXTENSIVE AND INTENSIVE URBANIZATION

128

Marie-Geneviève Raymond
THE IDEOLOGY OF HOUSING AND THE
URBAN-RURAL CONTRADICTION

147

Ivan Rogić
CITY AND TECHNIQUE

171

239

Ivan Ratković
NAMELESS TOWNS

183

Slobodan Lazić
THE NEEDS AND STANDS OF URBAN CENTRE
BENEFICIARIES

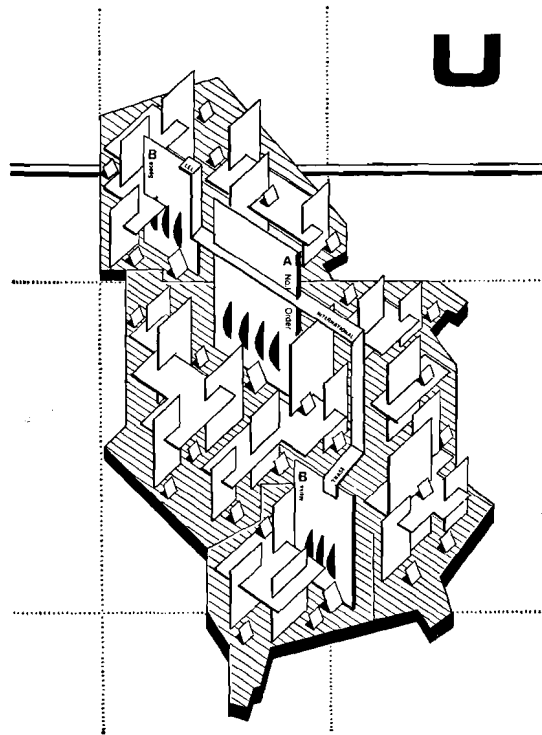
190

Arnold Toynbee
TOWARDS A UNIVERSAL CITY

205

THE DELOS DECLARATION

234

UREDENJE

240

KULTURA

ČASOPIS ZA TEORIJU I SOCIOLOGIJU
KULTURE I KULTURNU POLITIKU

TEMATSKI BROJ
URBANIZACIJA
KAO KULTURNI
PREOBRAŽAJ